

เอกสารลำดับที่ ๓๖

จารึกดงแม่นางเมือง: มรดกความทรงจำแห่งเมืองนครสวรรค์

วินัย พงศ์ศรีเพียร

๑ ความสำคัญของเอกสาร

๑.๑ ความเป็นมาของเอกสาร

จารึกดงแม่นางเมืองเป็นหลักฐานเอกสารร่วมสมัยที่สำคัญที่สุดหลักหนึ่งในการศึกษาพัฒนาการของบ้านเมืองในบริเวณภาคกลางตอนบนของดินแดนประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘. นักประวัติศาสตร์ทราบดีว่า ช่วงระยะเวลาดังกล่าว วัฒนธรรมทวารวดีในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้เสื่อมลงไปเป็นระยะเวลาเกือบศตวรรษหนึ่งแล้ว และนับตั้งแต่สมัยพระเจ้าสุริยวงษ์ที่ ๑ เขมรโบราณได้แผ่อำนาจเข้ามาครอบงำละโว้และบริเวณหัวเมืองรอบอ่าวไทยตลอดลงไปจนถึงบริเวณสุราษฎร์ธานี อิทธิพลทางวัฒนธรรมของเขมรได้เริ่มแทรกซึมเข้ามาแทนที่อิทธิพลมอญ. ดังจะเห็นได้จากคำมอญในจารึกโบราณได้ถูกแทนที่ด้วยคำเขมรมากขึ้นเป็นลำดับ.

อย่างไรก็ตาม อำนาจทางการเมืองของเขมรโบราณในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาขาดเสถียรภาพเป็นช่วงๆ ขึ้นอยู่กับความวุ่นวายทางการเมืองภายในอาณาจักรเขมรเอง. ช่วงเวลาราว ๒๐๐ ปี ตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ ไปถึงสถาปนากรุงศรีอยุธยา เป็นช่วงเวลาที่นักประวัติศาสตร์รู้จักและเข้าใจพัฒนาการของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอย่างคลุมเครือจากหลักฐานด้านโบราณคดี ประวัติศาสตร์ศิลปะหลักฐานเอกสารจีนโบราณและตำนานท้องถิ่น. ในบริบทประวัติศาสตร์เช่นนี้ จารึกดงแม่นางเมือง ซึ่งเป็นหลักฐานร่วมสมัยเพียงชิ้นเดียวที่ได้พบในช่วงเวลาที่คลุมเครือดังกล่าวมาแล้ว จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งยวด นอกจากนี้ จารึกดงแม่นางเมืองยังถือเป็นจารึกภาษาบาลีที่เก่าแก่ที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (นอกจากที่พบในพม่า).

ตามรายงานของกรมศิลปากร ราชทูตชุดค้นพบโบราณวัตถุและโบราณสถานในป่าแห่งหนึ่ง ซึ่งเรียกกันว่า ดงแม่นางเมือง ตำบลบางตาหงาย อำเภอพรหมพิสัย เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๙๙ ผู้ว่าราชการจังหวัดนครสวรรค์จึงแจ้งข่าวมายังกรมศิลปากร ซึ่งส่งนายมานิต วัลลิโกดม หัวหน้ากองโบราณคดีในขณะนั้นกับนายจำรัส เกียรติก้อง หัวหน้าแผนกสำรวจ เดินทางไปตรวจพิจารณาโบราณวัตถุโบราณสถานดังกล่าว.

บริเวณที่เรียกว่า ดงแม่นางเมือง อยู่ห่างจากที่ว่าการอำเภอบรรพตพิสัยไปทางทิศเหนือประมาณ ๑๕ กิโลเมตร สภาพเป็นเมืองร้าง ขนาดกว้างใหญ่ด้านละประมาณ ๑ กิโลเมตร มีคูชั้นนอกและชั้นใน มีเนินดินกำแพงเมืองอยู่ระหว่างกลางทางด้านตะวันตกของเมืองอยู่ไม่ห่างไกลแม่น้ำปิงนัก ทางด้านตะวันออกมีคลองวังตะเคียน เป็นทางน้ำติดต่อกับแม่น้ำน่าน ที่ปากแม่น้ำเชิงไกร ยาวประมาณ ๔๕ กิโลเมตร. ที่แหล่งโบราณคดีดงแม่นางเมือง ได้ขุดพบโบราณวัตถุเป็นพระพุทธรูปสำริดและศิลา ศิลปกรรมทวาราวดีรุ่นหลังบ้าง พระพิมพ์ดินเผาศิลปะแบบลพบุรีบ้าง ตลับหรือผอบสังคโลก ฝมือช่างจีนบ้าง.

ในบรรดาสิ่งของที่พบมีศิลาจารึกหลักหนึ่งปักจมดินอยู่ที่โคกโบราณสถานใหญ่ ลักษณะของศิลาจารึกเป็นรูปใบเสมา กว้าง ๓๓ ซม. สูง ๑๓/๕ ซม. หน้า ๒๒ ซม. แรกขุดพบปักตั้งอยู่บนฐานก่อด้วยอิฐ รอบๆ ฐานอิฐมีพระพิมพ์ดินเผาและอิฐบรรจุตุลปหรือผอบสังคโลกจีนฝังอยู่ด้วย พระภิกษุสวัสดิ์ ฉนฺทมฺมิ เจ้าอาวาสวัดบ้านไผ่ เกรงศิลาจารึกจะเป็นอันตรายเสียหาย จึงขอแรงราษฎรบรรทุกเกวียนขนย้ายไปรักษาไว้ที่วัดบ้านไผ่ แล้วมอบหมายให้เจ้าหน้าที่กองโบราณคดี กรมศิลปากร รับลงมายังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ศิลาจารึกหลักนี้ด้านที่ ๑ จารึกเป็นภาษาบาลี ด้านที่ ๒ จารึกเป็นภาษาเขมร

๑.๒ ความสำคัญของเอกสาร

เนื้อหาของจารึกดงแม่นางเมืองเป็นบันทึกเรื่องราวการที่กรุงสุโขทัยแห่งเมืองธานีปุระได้รับพระสาสน์จากมหाराชาธิราชศรีธรรมมาโคก เมื่อมหาศักราชได้ ๑๐๘๙ ตรงคริสต์ศักราช ๑๖๖๗ หรือพุทธศักราช ๑๗๐๙ (นับแบบลังกาวงศ์) ให้ถวายเครื่องสักการะแด่พระศรีธาดาทุพระนามว่า ศรีธรรมมาโคก พร้อมทั้งให้ทำพิธีถวายที่ดินตามที่กำหนดเพื่อทะนุบำรุงพระศรีธาดาดังกล่าว ข้อความที่บันทึกในด้านที่ ๒ มีขนาดไม่ยาวมาก แต่มีประเด็นให้พิจารณาหลายประเด็น ตั้งแต่เรื่องภาษาที่จารึก ศักราชที่ใช้ บุคคลที่กล่าวถึง และลักษณะของพิธีกรรม ซึ่งควรพิจารณาว่าสะท้อนให้เห็นคติความเชื่ออย่างไร จารึกดงแม่นางเมืองเป็นหลักฐานเอกสารชั้นต้นก่อนสมัยสุโขทัยที่ทำให้สันนิษฐานได้ว่า มีรัฐที่ดำรงอยู่อย่างอิสระในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบนในสมัยกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ หรือ ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งอาจเป็นช่วงเวลาที่ยานาจอของเขมรในช่วงเวลาดังกล่าวเสื่อมลง

เรื่องราวเกี่ยวกับความเป็นมาของดงแม่นางเมืองมีเล่าอยู่ในตำนานของท้องถิ่นมีความย่อๆ ว่า บริเวณดงแม่นางเมืองเป็นเมืองโบราณที่เจริญมาแล้วนับ ๒,๐๐๐ ปี ชื่อว่า เมืองธานีปุระ เดิมมีเจ้าเมืองเป็นสตรีนามว่า แม่ศรีเมือง เนื่องจากพระนางเป็นสตรีที่งามมากจึงมีเจ้าเมืองถึงสามเมืองคือ เจ้าเมืองพิจิตร เจ้าเมืองกำแพงเพชรและเจ้าเมืองอีกเมืองหนึ่ง (ไม่ปรากฏว่า ชื่อเมืองอะไร)

ปรารภนาจะได้อภิเษกกับพระนาง พระนางไม่ทราบจักเลือกใครดี จึงให้เจ้านายเหล่านั้นแข่งขันกันสร้างถนนจากเมืองของนางไปยังเมืองของเจ้าชายแต่ละพระองค์นั้น เจ้าเมืองใดสร้างเสร็จก่อนก็จะได้เป็นคู่ครองของพระนาง แต่ตำนานก็ไม่ได้บอกว่า ผลเป็นอย่างไร ตำนานนี้มีความพื้นเพอยู่มาก และน่าจะเป็นตำนานที่สร้างขึ้นหลังจากมีการพบจารึกดงแม่นางเมืองใน พ.ศ. ๒๔๙๙ แล้วด้วยซ้ำไป เพราะได้มีการเรียกชื่อเมืองว่า ธานนปุระ (ซึ่งเพี้ยนไปจาก ธานยปุระ) การที่ผู้เล่าตำนานบอกว่า เมืองนี้เก่าถึง ๒,๐๐๐ ปีก็เป็นเรื่องเดาเพราะหลักฐานด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลป์ของแหล่งโบราณคดีมีอายุย้อนหลังไปถึงเพียงกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ หรือประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ในช่วงปลายวัฒนธรรมพุทธแบบทวาราวดีเท่านั้น.

จารึกดงแม่นางเมืองเป็นหลักฐานเอกสารชั้นต้น ซึ่งช่วยให้เข้าใจพัฒนาการของเมืองโบราณที่อำเภอบรรพตพิสัยและเมืองโบราณต่างๆ ในลุ่มแม่น้ำปิงจากแง่มุมประวัติศาสตร์. การศึกษาพัฒนาการของชุมชนจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์เข้าสู่ชุมชนเมือง ณ สถานที่แห่งโบราณสถานหลัก หรือ พระศรีรัตนธาตุ ของดงแม่นางเมือง ได้มีการขุดพบโครงกระดูกเป็นจำนวนมากซึ่งอาจได้ฝังทับกันมาหลายชั่วคนและสอดคล้องกับคำอธิบายของนักโบราณคดีที่ว่า ประชากรในชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์มักจัดสรรบริเวณส่วนหนึ่งเป็นสุสานกลางของผู้นำชุมชน.^๑ ข้อมูลนี้แสดงว่า บริเวณดงแม่นางเมืองนี้เป็นสุสานศักดิ์สิทธิ์ของบุคคลชั้นนำในชุมชนแต่โบราณ และยังคงสถานภาพนั้นแม้เมื่อมีการรับนับถือศาสนาพุทธแล้ว การสร้างเจดีย์สถานขึ้นครอบเป็นผลมาจากการละหลอมคติความเชื่อดั้งเดิมเข้ากับวัฒนธรรมพุทธแบบทวาราวดีและวัฒนธรรมเขมรที่แผ่อิทธิพลเข้ามาจนถึงตอนบนของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา. ความในจารึกดงแม่นางเมืองมีความสำคัญมากพอที่จะทำให้นักประวัติศาสตร์เข้าใจไม่เพียงแต่พัฒนาการทางการเมือง (การดำรงอยู่ของรัฐราชอาณาจักรที่เกิดจากการรวมตัวของบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำปิง) หากยังช่วยให้เข้าใจคติความเชื่อที่เป็นรากฐานทางวัฒนธรรมและศาสนาด้วย.

^๑ ผู้วิจัยขอขอบคุณรองศาสตราจารย์ ดร. สุรพล นาถะพินทุ แห่งคณะโบราณคดีที่ได้กรุณาให้ความรู้ในเรื่องนี้

๒ สารัตถวิพากษ์

เมื่อครั้งได้รับสำเนาจารึกหลักนี้จากศาสตราจารย์ฉ่ำ ทองคำวรรณ ศาสตราจารย์ยอช เซเดส์ ได้ให้ความสำคัญแก่จารึกดงแม่นางเมืองเป็นพิเศษ โดยถือว่า เป็นหลักฐานใหม่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ภาคกลางเอเชียอาคเนย์. เซเดส์ได้อ่านจารึกหลักนี้เป็นคนแรกและลงพิมพ์ไว้ใน **Inscriptions du Cambodge** เล่ม ๘ เรียกชื่อจารึกว่า “Dong Mè Nang Muo’ng (K. ๙๖๖)” และได้พิมพ์เผยแพร่ผลงานการศึกษาวិเคราะห์เนื้อหาของท่านในบทความเรื่อง “Nouvelles données épigraphiques sur l’histoire de l’Indochine Central” ในวารสาร **Journal Asiatique**, ฉบับที่ ๒๔๖ ค.ศ. ๑๙๕๘ ท่านได้ยั่วว่า จารึกนี้เป็นจารึกภาษาบาลีที่เก่าที่สุดนอกประเทศพม่า ต่อมาศาสตราจารย์ฉ่ำ ทองคำวรรณ ได้อ่านแปลคำจารึกเป็นภาษาไทยลงในประชุมจารึก ภาคที่ ๓ โดยในด้านที่ ๒ ได้แปลความถึงอรรถกถาพิณชนะ และหลังสุดได้มีการพิมพ์เผยแพร่ผลงานการอ่านและถอดความจารึกหลักนี้ใหม่ในหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร^๒ โดยแปลความด้านภาษาเขมรบรรทัดต่อบรรทัด แต่ไม่มีข้อมูลแจ้งอย่างชัดเจนว่า การอ่านและแปลใหม่ได้กระทำกันเมื่อใดและใครเป็นผู้รับผิดชอบทำด้วยเหตุผลใด

^๒ www.sac.or.th

๒.๑ สารสำคัญเกี่ยวกับจารึก

จารึกดงแม่นางเมืองมีอยู่ ๒ ด้าน คือ ด้านภาษาบาลี และด้านภาษาเขมร ซึ่งควรถือว่าเป็นคู่สำเนาและความเหมือนกัน. ด้านภาษาบาลีมีความตอนต้นที่พออ่านได้ความชัดเจน ๗ บรรทัด และอ่านได้ไม่ชัดเจนอีก ๓ บรรทัด ส่วนที่เหลืออ่านไม่ได้เลย ข้อเท็จจริงก็คือ ยอช เซเดส์อ่านได้ ๑๐ บรรทัดทั้งที่ชัดเจนและไม่ชัดเจนแต่นักอ่านจารึกไทยอ่านได้เพียง ๗ บรรทัด ส่วนในด้านภาษาเขมร ผลการอ่านและการแปลข้อความก็มีความแตกต่างกันมากในบางส่วน ผู้เสนอบทความวิจัยนี้เชื่อว่า ศาสตราจารย์ยอช เซเดส์อาจได้สำเนาจารึกที่ชัดเจนกว่า และมีประสบการณ์ในการอ่านจารึกภาษาเขมรมาก เพราะฉะนั้น จึงจะยึดถือคำแปลของท่านเป็นหลัก และในที่นี้ ผู้เสนอบทความนี้ได้แปลความด้านภาษาเขมรอย่างถูกหลักวิชาการมากขึ้น. ข้อความส่วนที่สมบูรณ์กว่าอยู่ในด้านที่ ๒ ซึ่งอาจแบ่งตามเนื้อหาได้เป็น ๓ ตอนดังนี้

ตอนที่ ๑ บรรทัดที่ ๑-๑๑: กล่าวว่า “มหाराชาธิราช” ทรงพระนามว่า “กูรุง” ศรีธรรมาโคก ถวายเครื่องสักการะแด่พระศรีธาดุ ซึ่งมีพระนามว่า กมรเตง ชดต ศรีธรรมาโคก ณ วิษยธานยปุระ อันมีในบาญชีดังนี้ “ข้าบาทมุล วรรณะ ทั้งหมด จำนวน ๒๐๑๒ คน ถาด ๔๐ ช้าง ๑๐๐ ม้า ๑๐๐ วัว ๑๐๐ สี่วิกา ๒ แต่ละวัน ถวายข้าวสาร ๙๐ ส่วน”

ในที่นี้ขอทำความเข้าใจในจารึกด้านที่ ๑ ซึ่งเป็นภาษาบาลีมาประกอบการพิจารณาด้วยดังนี้

“๐ อโสกมหาราชา ผู้กล้าหาญ มีกำลัง มีเดช (อำนาจ) และทรงธรรมอย่างไม่มีใครเสมอ มีสาสน์^๓ มายังสุนัตต์ว่า ท่านจงให้ที่นาบูชาพระธาดุ. เราผู้มีนามว่า สุนัตต์รับรู้ราชสาสน์ ด้วยความปิติยินดี ขออุทิศที่นาห้า วันเพ็ญ มาฆมาส รั้งสี่ปร ๑.....”

^๓ คำสั่ง

จารึกดงแม่นางเมืองด้านภาษาเขมรกล่าวในเบื้องต้นถึง “มหाराชาธิราช” ผู้มีพระนามว่า “กรุงศรีธรรมมาโคก”. ในภาคภาษาบาลีผู้จารึกขนานนามพระองค์ว่า “อโศกมหาราช” และเลือกที่จะแปลสร้อย “อธิราช” โดยใช้คำว่า “อสม” ซึ่งแปลว่า ไม่มีผู้เสมอด้วย นับว่า เป็นการแปลที่แยบยล ในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ และ ๑๒ คำว่า มหाराชาธิราช ถือว่า เป็นคำยกย่องสูงสุดสำหรับกษัตริย์ในอินเดีย และจารึกดงแม่นางเมืองก็ยังรักษาแบบอย่างนี้อยู่ มหाराชาธิราชพระองค์นี้มีสาสน์ (คำสั่ง) มายังสุนัตต์ว่าให้ยกนาอุทิศบูชาพระธาตุ สุนัตต์ได้รับทราบคำสั่งนั้นด้วยความปิติยินดี และได้อุทิศที่นาห้าแห่ง

คำว่า กรุง เป็นคำที่มีความหมายกลางๆ ในภาษามอญ-เขมรโบราณ ใช้เรียกผู้เป็นหัวหน้า (chief) หรือ เจ้าเมือง (ทั้งใหญ่และเล็ก) ดังนั้น จึงเห็นได้ว่า ใช้คำเรียก กรุงศรีธรรมมาโคก ในบรรทัดที่ ๒ ของด้านภาษาเขมร และก็เรียก กรุง สุนัตต์ ผู้เป็นเจ้าเมืองธานยปุระด้วย ในภายหลังคำนี้กร่อนเหลือเพียง กรุง มักแปลว่า พระเจ้า และนำมาใช้กับพระมหากษัตริย์เท่านั้น

ในตอนที่ ๑ ได้กล่าวถึงเฉพาะเรื่องการให้ถวายของสักการะแด่พระศรีธาดา พระนามว่า “กมรเตง ชคต ศรีธรรมมาโคก” ของที่ถวายนั่นมีทั้งข้าบาทมูล (ปัจจุบันเพื่อเป็น “ข้าฝ่าละอองธุลีพระบาท”) ทุกวรรณะ สิ่งของเครื่องใช้ในพิธีกรรมทางศาสนา และสัตว์ใหญ่ เมื่อกล่าวถึงข้าบาทมูลทุกวรรณะนั้น ต้องเข้าใจว่า สังคมเอเชียอาคเนย์ไม่ได้รับคติความเชื่อเกี่ยวกับระบอบวรรณะของศาสนาพราหมณ์เข้ามา และคำว่า วรรณะที่ใช้ในจารึกเขมรไม่ได้มีความหมายเกินไปกว่ากลุ่มคนที่ทำหน้าที่ต่างๆ เท่านั้น

ตอนที่ ๒ ของจารึก มีข้อความจากบรรทัดที่ ๑๒ ถึง ๑๖: กล่าวว่า มหา-เสนาบดี ชื่อว่า “ศรีภูวนาทิตยอิศวรทวีป” นำพระสาสน์ของ “ราชาธิราช ศรีธรรมมาโคกมายัง กรุงสุนัต ผู้ครองเมืองธานยปุระ มีพระบันฑูล (ปณทูล) ใช้ให้ถวายที่นาซึ่งกำหนดเขตไว้แล้วเป็นเครื่องพระบูชาแด่กมรเตงชคต

ตอนที่ ๓ บรรทัดที่ ๑๗-๓๓: กล่าวว่า ในมหาศักราช ๑๐๘๙ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนสาม วันอาทิตย์ บูรพาษาฒฤกษ์ เพลาลงเที่ยงแล้ว ๑ นาฬิกา กรุงสนั้ตทำ พิธิบูชากรมเตงชดต ถวายที่นาตามที่กำหนดเขตไว้แล้วทุกทิศ (จรดคลองและบึง ทุกด้าน รวมผืนนาทั้งหมด ๕ แห่งด้วยกัน)

๒.๒ จารีกวดดงแม่นางเมืองในบริบทประวัติศาสตร์

จารีกดงแม่นางเมืองได้นำไปสู่ประเด็นที่นักประวัติศาสตร์ถกเถียงกันหลาย ประเด็น เช่น กรุงศรีธรรมมาโคกมหาราชาราชราช พระองค์นี้ทรงปกครองรัฐหรือ ราช อาณาจักรใด เพราะไม่ได้มีการเอ่ยถึงในจารึกเลย ศาสตราจารย์ขจร สุขพานิช ได้เคยพยายามเชื่อมโยงราชวงศ์ศรีธรรมมาโคกพระองค์นี้กับราชวงศ์ ศรีธรรมมาโคกราชแห่งตามพรลิงค์ (นครศรีธรรมราช) ในสมัยราวอีกเกือบหนึ่ง ศตวรรษต่อมา. การเชื่อมโยงนี้เป็นผลมาจากการเดาโดยสิ้นเชิงและหาหลักฐาน ชันต้นสนับสนุนไม่ อีกทั้งยังมีข้อเท็จจริงที่ว่า ในประวัติหรือตำนานพุทธศาสนา พระเจ้าอโคกทรงเป็นทั้ง “มหาราชาราชราช” ตรงที่ได้รวบรวมอินเดียส่วนใหญ่ใน สมัยให้อยู่ในพระราชอำนาจ และทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกของพุทธศาสนา ดังนั้น พระเจ้าอโคกจึงทรงเป็นบุคคลในอุดมคติ และพระนามของพระองค์ได้ถูก นำมาใช้เป็นพระนามในเชิงสัญลักษณ์ของบรรดากษัตริย์รัฐพุทธทั้งหลาย ซึ่งมีแรง ดลบันดาลใจที่จะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเยี่ยงพระเจ้าอโคก.

จารีกดงแม่นางเมืองให้ข้อคิดแก่นักประวัติศาสตร์หลายประการ. ประการ แรกคือ แม้อาณาจักรทวารวดีจะเสื่อมอำนาจลง และอาณาจักรเขมรโบราณอาจ ได้แผ่อิทธิพลทางการเมืองขึ้นไปถึงบริเวณนครสวรรค์ (หรือ พิษณุโลก) ในสมัย พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ แล้วก็ตาม แต่อิทธิพลทางวัฒนธรรมของทวารวดีในกลุ่ม แม่น้ำเจ้าพระยา ยังคงฝังรากลึก นั่นคือ พุทธศาสนาเถรวาท ดังจะเห็นได้จาก การใช้ภาษาบาลีเป็นภาษาคัดดีสิทธิ์ในการจารึกกิจกรรมทางศาสนา. ประการที่ สองคือ จารึกด้านที่ ๒ ซึ่งเขียนด้วยอักษรและภาษาเขมรโบราณแสดงถึงอิทธิพล ทางการเมืองและวัฒนธรรมของเขมรโบราณที่ได้แผ่เข้ามาและดำรงอยู่อย่าง ต่อเนื่อง จนทำให้ภาษาเขมรมีฐานะเป็นภาษาราชการไป. ประเด็นที่สาม เป็น ปัญหาเกี่ยวกับคติความเชื่อเรื่องการบูชาพระศรีรัตน “กรมเตง ชดตศรีธรรม

โคก” ว่า หมายถึงอะไรกันแน่ และประเด็นสุดท้ายคือ เราสามารถจะอธิบายได้
อย่างพอใจได้หรือไม่เกี่ยวกับสถานภาพของรัฐหรือราชอาณาจักรของกรุงศรีธรรม
โคกในบริบทของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในช่วงเวลาตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒
และหลังจากนั้น

๑๖ จารึกดงแม่นางเมือง

๒.๓ ลำดับพัฒนาการของเหตุการณ์ที่ส่งผลกระทบต่อลุ่มน้ำเจ้าพระยา

ศักราช	เหตุการณ์สำคัญ
๑๑๑๕/๑๖๕๘	หลัวหู (ลวโทยปุระ) ส่งคณะทูตไปจีนเป็นครั้งแรกก่อนถูกสุริยวรมันที่ ๒ ทรงปราบปราม
๑๑๕๐/๑๖๙๓	ชรณินทรวรมันขึ้นครองราชย์แต่อาจมิใช่ที่นครธม
๑๑๕๕/๑๖๙๘	“เงินล่า-หลัวหู” ส่งทูตไปเมืองจีนซึ่งแสดงว่าอำนาจของสองนครแผดยังไม่หลุดจากกัน
๑๑๖๐/๑๓๐๓	ยโสวรมันที่สองขึ้นครองราชย์ ๑.จารึกที่ปราสาทบันทายฉมาร์กล่าวว่าทรงต้องปราบกบฏ ‘ชนกลุ่มน้อย=ชอง พรรณ กุย?’ ทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือ ๒.กัมพูชาขาดความสงบเรียบร้อยภายใน
๑๑๖๕/๑๓๐๘	จดหมายเหตุจีนกล่าวว่า พ่อค้าคนสำคัญของเงินหลัวหูไปตายที่เมืองหมิงโจว
๑๑๖๓/๑๓๑๐	๕ กุมภาพันธ์ จารึกดงแม่นางเมืองกล่าวถึง มหาราชชาธิราช นามว่า กรุงศรีธรรมาโคก มีรับสั่งให้กรุงสุนัตต์ (เจ้าเมือง) เมือง ธานยปุระ ถวายเครื่องสักการะแด่พระศรีรัตนดตุพระนามว่า “กมรแดง ชคต ศรีธรรมาโคก” และยกที่นาอุทิศบูชาจำนวน ๕ แปลง
๑๑๓๓/๑๓๒๐	กองทัพเรือจามเข้าโจมตียึดได้นครธม ◆จารึกของพระชายาของชัยวรมันที่ ๓ กล่าวว่า ในช่วงเวลาดังกล่าว กัมพูชาตกอยู่ในสภาพมีหลายเขตฉัตร หลายเจ้าหลายนาย
๑๑๘๐/๑๓๒๓	หมอลัวปา กัมรแดง อัญ ศรีผางสุย ขึ้นครองราชย์ที่เงินหลัวหู
๑๑๘๑/๑๓๒๔	ชัยวรมันที่ ๓ ขึ้นครองราชย์ที่นครธม
๑๑๙๑/๑๓๓๔	จารึกปราสาทพระขรรค์ของชัยวรมันที่ ๓ กล่าวถึงบรรดาเมืองขึ้นของพระองค์ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยารวมทั้งลวโทยปุระ สุวรรณปุระ ตามพุกปัฏฐนะ เมืองชัยสิงห์ เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี เป็นต้น
๑๑๙๙/๑๓๓๔	ชัยวรมันที่ ๓ สามารถทำลายเมืองหลวงจัมปาเป็นการตอบแทนการกระทำของพวกจามเมื่อ ๒๐ ปีก่อนหน้านั้น
๑๒๐๐/๑๓๔๓	๒๓ กันยายน: กัมรแดง อัญ แห่งเงินหลัวหูส่งทูตไปถึงเมืองจีนครั้งที่ ๑
๑๒๐๒/๑๓๔๕	๒๙ กันยายน: กัมรแดง อัญ แห่งเงินหลัวหูส่งทูตไปถึงเมืองจีนครั้งที่ ๒
๑๒๐๕/๑๓๔๘	๘ กันยายน: ศรีมเหศวรมัน แห่งเงินหลัวหู ส่งทูตไปถึงเมืองจีน

๑๘ จารึกดงแม่นางเมือง

๑๒๑๙/๑๓๖๒	อาจเป็นปีที่ชัยวรมันที่ ๓ สวรรคต
๑๒๔๓/๑๓๘๖	อินทรวรมันที่ ๒ สวรรคต
๑๒๕๖/๑๔๐๐	พระเจ้าโรจราข (พ่อขุนศรีอินทราทิตย์?) ครองสุโขทัยปุระใน สยามทะเล (ชินกาลมาลีปกรณ์)
๑๒๓/๙ /ม.ศ. ๑๒๐๑ /พ.ศ. ๑๘๒๒	รามคำแหงขึ้นครองราชย์ (ปีปลูกต้นตาลในจารึกพ่อขุนรามคำแหง)

เมื่อพิจารณาจากลำดับพัฒนาการทางการเมืองในเขมรโบราณและ
ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาแล้ว จะเห็นว่า นับตั้งแต่ปี ๑๑๕๐/๑๖๙๓ เป็นต้นมา
สถานการณ์ในเขมรเองเริ่มขาดความมั่นคง และในอีกหนึ่งทศวรรษถัดมาในปี
๑๑๖๐/๑๓๐๓ มีหลักฐานด้านจารึกว่าเขมรในรัชกาลพระเจ้ายโสธรวรมันที่ ๒
กำลังประสบปัญหาความวุ่นวายภายในอันเกิดจากกบฏของชนกลุ่มน้อย
สถานการณ์เช่นนี้อาจทำให้อำนาจของเขมรในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอ่อนแอลงจนมี
รัฐหลายรัฐต่างตั้งตนเป็นอิสระหรือกึ่งอิสระเหมือนในสมัยทวารวดี ปัจจัยที่ช่วย
ส่งเสริมความรุ่งเรืองของรัฐในลุ่มน้ำเจ้าพระยาและบริเวณรอบอ่าวไทยคือ
นโยบายการค้าของจีนสมัยราชวงศ์ซ่งในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ และนับเป็น
ปรากฏการณ์ใหม่ที่ได้เห็นว่า เอกสารจีนสมัยราชวงศ์ซ่งต่างกล่าวถึงรัฐต่างๆ ใน
ดินแดนภาคกลางของประเทศไทย อย่างน้อยในปี ๑๑๖๕/๑๓๐๘ เอกสารจีนซึ่ง
ชื่อ, “ประวัติศาสตร์ราชวงศ์ซ่ง ฉบับหอหลวง”, ได้กล่าวถึง พ่อค้าคนสำคัญของ
เงินหลี่ฟู่ไปตายที่เมืองหมิงโจว พ่อค้ารายนี้เป็นคนมั่งคั่งมากขนาดเจ้าเมือง
ดังกล่าวได้จัดพิธีศพให้ และในภายหลังญาติพี่น้องของพ่อค้าดังกล่าวยังได้บริจาค
เงินสร้างสถูปขึ้นสามองค์ที่หมิงโจวด้วย

เรื่องราวในจารึกดงแม่นางเมืองเกิดขึ้นหลังจากพ่อค้าจากรัฐเงินหลี่ฟู่ไป
เสียชีวิตที่เมืองจีนเพียงสองปี คำถามก็คือ เรื่องราวของจารึกดงแม่นางเมืองจะถูก
โยงไปเกี่ยวข้องกับเงินหลี่ฟู่ได้หรือไม่และในลักษณะใด ในจารึกดงแม่นางเมือง
กรุงสุโขทัย เจ้าเมืองธานยปุระ ขึ้นอยู่กับกรุงศรีธรรมมาโตก ซึ่งเป็น “มหา-
ราชาธิราช” หมายความว่า ทรงเป็นเอกราชไม่ขึ้นกับใคร เพียงแต่ไม่มีข้อมูลบอกให้

ทราบชัดเจนว่า ทรงปกครองรัฐของพระองค์ ณ ที่เมืองหลวงชื่อว่าอะไร การขึ้นมาประกาศพระองค์เป็นเอกราช หมายความว่า ไม่ได้เป็นเมืองขึ้นของเขมรเมืองพระนคร เพราะนับตั้งแต่ช่วงเวลานี้ไป เขมรจะเริ่มมีทั้งปัญหาภายในและความขัดแย้งกับจัมปา ซึ่งจบลงในปี ๑๑๓๓/๑๓๒๐ ด้วยการที่พวกจามยกทัพเรือเข้าโจมตีและปล้นเมืองพระนครหลวง

สามปีหลังจากนั้น คือในปี ๑๑๘๐/๑๓๒๓ ราชสำนักจีนได้บันทึกเรื่องการที่หมอลัวปา กัมรเตง อัญ ศรีฝางสุย ขึ้นครองราชย์ที่เงินหลี่ฟู แสดงว่า รัฐนี้ได้รับการยอมรับจากจีนในฐานะรัฐบรรณาการ และเงินหลี่ฟูได้ส่งคณะทูตไปแจ้งเรื่องการพลัดเปลี่ยนรัชกาลของรัฐนั้น. คำถามก็คือ เงินหลี่ฟูจะหมายถึงรัฐที่ “มหา-ราชาธิราชศรีธรรมมาโคก” ทรงปกครองได้หรือไม่ และทรงได้สิ้นพระชนม์ลงในปีดังกล่าว. พระนามศรีธรรมมาโคกราชเป็นพระนามอื่นๆ ที่ใช้ยกย่องพระเกียรติยศกษัตริย์ทุกพระองค์ ในทำนองเดียวกับใช้นามศรีธรรมมาโคกราชเรียกกษัตริย์แห่งตามพรลิงค์ทุกพระองค์ หรือ มหาราชใช้เรียกกษัตริย์เชียงใหม่ทุกพระองค์ เป็นต้น. พระนามนี้หาได้เป็นพระนามเฉพาะพระองค์ไม่. แม้นักประวัติศาสตร์ได้ถกเถียงกันโดยไม่มีข้อยุติว่า เงินหลี่ฟู (หรือในสำเนียงโบราณจีนออกเสียงว่า จิงหลี่ฟู) อยู่ ณ ที่ใด แต่ข้อมูลจากเอกสารจีนกล่าวว่า ทูตของรัฐนี้ต้องใช้เวลาเดินทางหลายวันกว่าจะมาถึงอ่าวไทย ซึ่งแสดงว่า เมืองหลวงอยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินพอสมควร. ส่วนพระนาม กัมรเตง อัญ ศรีฝางสุย ประกอบไปด้วย ๑. คำนำหน้าพระนาม หมอลัวปา (เข้าใจว่าตรงกับ วระปาท หรือ พระบาท) ๒. กัมรเตง อัญ (คำเขมรตรงกับภาษาไทยว่า เจ้าเหนือหัว หรือภาษาอังกฤษว่า My Lord และ ๓. พระนามเฉพาะพระองค์ “ศรี.....” ราชสำนักจีนได้รับทูตของกัมรเตงอัญแห่งเงินหลี่ฟูพระองค์นี้อีกสองครั้ง ครั้งแรกในวันที่ ๒๔ กันยายน ปี ๑๒๐๐/๑๓๔๓ และครั้งที่สองในวันที่ ๒๙ กันยายน ปี ๑๒๐๒/๑๓๔๕ อีกสามปีต่อมา กัมรเตงอัญศรีมเหศวรมันแห่งเงินหลี่ฟูได้ส่งทูตไปอีกในวันที่ ๘ กันยายน ปี ๑๒๐๕/๑๓๔๘ จะเห็นได้ว่า ครั้งหลังสุดนี้พระนามของกษัตริย์เปลี่ยนไป แสดงว่า มีการพลัดเปลี่ยนผู้ปกครองในรัฐนั้น ต่อจากนั้นไป ไม่ปรากฏหลักฐานการส่งคณะทูตบรรณาการไปจีนอีกเลย

มีข้อนำสังเกตว่า แม้พระเจ้าชัยวรมันที่ ๓ จะทรงขึ้นครองราชย์ในปี ๑๑๘๑/๑๓๒๔ แต่ก็ทรงต้องรณรงค์ปราบปรามคู่แข่งอยู่หลายปี จนในอีก ๑๐ ปีต่อมาจึงสามารถตั้งมั่นได้ดังเห็นได้จากจารึกปราสาทพระขรรค์ว่า ราวปี ๑๑๙๑/๑๓๓๔ พระองค์สามารถควบคุมอำนาจเหนือเมืองในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างได้ทั้งหมดตั้งแต่ลวักปุระทางตะวันตกออกไปถึงชัยสิงหปุระ (เมืองสิงห์ กาญจนบุรี) ทางตะวันตกสุด. แต่การที่เงินหลี่ฟู่ยังคงส่งคณะทูตไปจีนได้ตั้งแต่ปี ๑๑๘๐/๑๓๒๓ จนถึงปี ๑๒๐๕/๑๓๔๘ ซึ่งนั่นหมายความว่า เงินหลี่ฟู่ยังคงเป็นรัฐอิสระอยู่ตลอดช่วงเวลาดังกล่าว ความจริงพระเจ้าชัยวรมันที่ ๓ เพิ่งจะสามารถระดมพลเข้าปล้นเมืองหลวงจัมปาได้ในปี ๑๑๙๙/๑๓๓๔๒ ดังนั้นจึงอาจเป็นไปได้ว่า จนกระทั่งถึงปีดังกล่าว ความสนพระทัยหลักของพระองค์อยู่ทางด้านชายแดนตะวันตกกับจัมปา ซึ่งเป็นศัตรูที่ก้าวร้าวต่อเขมรมาตลอด และพอพระทัยที่จะควบคุมหัวเมืองชายฝั่งทะเลรอบอ่าวไทย. อย่างไรก็ตาม เมื่อเสร็จสงครามกับพวกจามแล้ว อีกช่วงเวลาหนึ่งพระองค์จึงสามารถแผ่พระราชอำนาจเข้าไปในดินแดนตอนบนของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งอธิบายว่า เหตุใดหลังปี ๑๒๐๕/๑๓๔๘ ไม่ปรากฏว่า มีรายงานเรื่องคณะทูตจากรัฐเงินหลี่ฟู่ไปเมืองจีนเลย.

ในบริบทประวัติศาสตร์ที่กล่าวมาแล้ว ไม่ใช่ว่า เป็นไปไม่ได้เลยที่ว่ารัฐที่ “มหाराชาธิราชศรีธรรมาโคก” ทรงปกครองนั้นจะเป็นรัฐเดียวกับเงินหลี่ฟู่ เพียงแต่การชี้ว่า ศูนย์กลางของรัฐนี้ซึ่งมีอยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินพอสมควรแต่มีทางออกทะเลอยู่ที่ใด. ศาสตราจารย์ โอ. ดับบลิว. โวลเทอร์สเสนอว่า รัฐเงินหลี่ฟู่อยู่ที่สุพรรณภูมิ (สุพรรณบุรี) ซึ่งมีข้อขัดข้องอยู่ในข้อที่ว่า จินรู่จักสุพรรณภูมิหรือซูเหมินปันตี. ศาสตราจารย์ขจร สุขพานิช เชื่อว่า เงินหลี่ฟู่คือ เมืองเซียง หรือ สวรรคโลก แต่ก็มีข้อขัดข้องว่า เมืองดังกล่าวอยู่สูงขึ้นไปมาก. นอกจากนี้จินรู่จักเมืองดังกล่าวในชื่อ เจียงเหลียงอยู่แล้ว ซ้ำยังเป็นเมืองที่ร่วมสมัยกับเงินหลี่ฟู่ด้วย. อย่างไรก็ตาม กลุ่มเมืองโบราณในบริเวณที่ราบภาคกลางตอนบนโดยเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำปิง ซึ่งมีเมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองเอกอาจได้เคยรวมกันเป็นรัฐปริศนานี้ อยู่ภายใต้การปกครองของกษัตริย์ที่ใช้พระนามหลักว่า ศรีธรรมาโคกราช อันเป็น

พระนามที่ใช้เก่าแก่ที่สุดอยู่ในจารึกดงแม่นางเมืองและยังสืบทอดมาในฐานะนามของเจ้าเมืองกำแพงเพชรในจารึกที่ฐานประติมากรรมพระอิศวรสำริดลงศักราชตรงกับ พ.ศ. ๒๐๕๓ สมัยต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ หรือกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๑.

๒.๔ พระศรีธาดา พระนามว่า กัมรเตงชัตต ศรีธรรมาโคก

จารึกดงแม่นางเมืองเป็นบันทึกเรื่องการที่มหाराชาธิราช ศรีธรรมาโคกมีคำสั่ง (สาสน์) มายังกรุงสุนัตต์เจ้าเมืองฉานยุประให้ถวายเครื่องสักการะแด่พระศรีธาดา (หมายถึงอัฐิธาตุ) ซึ่งในที่นี้คงจะเป็นสิ่งอื่นใดเสียมิได้นอกจากพระธาตุเจดีย์ ผู้เสนอผลงานวิจัยนี้เชื่อว่า ศรีธาดา ตรงกับคำที่ใช้สมัยต่อมาว่า ศรีรัตนธาตุ การที่พระศรีธาดามีพระนามว่า กัมรเตงชัตตศรีธรรมาโคก เป็นเรื่องน่าพิจารณาอย่างยิ่ง คำว่า *ชคต* ที่ใช้ในคัมภีร์พระเวท หมายถึง *โลก* หรือ *แผ่นดิน* ก็ได้ คำว่า กัมรเตงชัตต ศรีธรรมาโคก จึงหมายถึง “ศรีธรรมาโคก ผู้เป็นใหญ่แห่ง

โลก/แผ่นดิน” ยอช เซเดส์ สันนิษฐานว่า พิธีกรรมนี้อาจได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมร. ตามคติความเชื่อเดิม กษัตริย์เขมรโบราณทรงสร้างเทวาลัยขึ้นเพื่อสถาปนาศิวลึงค์หรือรูปเคารพซึ่งทรงปรารภว่า เมื่อสวรรคตแล้ว ให้ภาคส่วนของพระองค์ไปรวมอยู่ด้วย.

ในการทำความเข้าใจเรื่องการรับคติความเชื่อของเขมรโบราณนั้น เรามีอาจมองข้ามบริบทวัฒนธรรมแบบพุทธทวาราวดีไปได้. ในกรณีของมหाराชาธิราชศรีธรรมมาโคก เรามองเห็นการประสมประสานของแนวคิดสามประการ คือ หนึ่ง พระองค์ได้ทรงสร้างสถูปเพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุตามอุดมคติและทำเนียมพุทธเถรวาท. สองการที่พระศรีธรรมาตุสร้างอยู่เหนือสุสานเก่าแก่ของชุมชนแสดงให้เห็นคติความเชื่อเกี่ยวกับลัทธิบูชาผีบรรพบุรุษ และสาม การที่ทรงตั้งพระนามธาตุเจดีย์นั้นตามพระนามของพระองค์โดยหวังว่า เมื่อสวรรคตแล้วภาคส่วนของพระองค์จะไปรวมกับพระศรีธรรมาตุ เป็นการปรับคติความเชื่อแบบลัทธิพราหมณ์ที่ปรับให้เข้ากับพุทธศาสนา. และนี่อาจเป็นที่มาของประเพณีการที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้างพระศรีธรรมาตุนี้เป็นศาสนสถานเฉพาะพระองค์หรือประจำรัชกาลของพระองค์.

๒.๕ ข้อสังเกตอื่นเกี่ยวกับจารึกดงแม่นางเมือง

ความสำคัญของจารึกดงแม่นางเมืองไม่ได้อยู่ที่การเป็นจารึกภาษาบาลีขนาดยาวหลักแรกในดินแดนประเทศไทย แต่ยังเป็นหลักฐานบอกถึงพัฒนาการด้านอักษรศาสตร์. ด้านที่จารึกเป็นภาษาเขมรทำให้เชื่อว่า คนในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ไม่ว่าจะมีความคุ้นเคยกับภาษาเขมรหรือไม่ และจำนวนมากน้อยเท่าใด ได้ซึมซับคุ้นเคยกับภาษาเขมรเป็นอย่างดี และจะสืบทอดกันไปจนถึงสมัยสุโขทัย. นอกจากนี้ส่วนที่จารึกด้วยภาษาเขมรแสดงให้เห็นความนิยมภาษาสันสกฤต เช่น ธานยปุระ แทนที่จะใช้คำบาลีว่า ธัญญปุระ. การใช้คำว่า พระ ในจารึกดงแม่นางเมืองแทนที่จะเป็น วุระ อย่างที่เขมรนิยมเขียนกันนับเป็นเรื่องแปลก เพราะได้ฝังรากลึกตั้งแต่จารึกหลักนี้ไปจนถึงจารึกสมัยหลังในประเทศไทย แนวโน้มที่จะใช้อักษร พ แทน ว ยังมีในชื่อ “ศรีภูวนาทิตยอิศวรทวีป” ของจารึกนี้ด้วย

คำที่ใช้ส่วนใหญ่เป็นคำเก่ามาก เช่น บันทูล (จาก ปนฺทวล) สาสน์ และ ราชสาสน์ (ราชาศัพท์ที่ถูกต้อง) ปาณชีย (ต่อมาปัจจุบันใช้ บัญชี). การเขียนคำไทย ที่มีอักษร ย ตามหลังพยางค์ที่ลงท้ายด้วยเสียงสระอี ซึ่งเป็นอรรธสระ เป็นอิทธิพล ที่ไทยได้รับมาจากเขมร. คำสันสกฤตบางคำที่เริ่มต้นเพี้ยนในภาษาเขมรก็ได้ตกทอดมาถึงภาษาไทยด้วย ดังเช่น คำว่า สปฺ ซึ่งเพี้ยนมาจาก สรพ. ไทยเรารับทั้งรูป เขียน (สป) และเสียง (ซ้อป) ในเขมรมา เช่น สบสมัย สบสถาน เป็นต้น.

๓ สารวิพากษ์

คำอ่านและแปลจารึกดงแม่นางเมือง

ด้านที่ ๑

คำจารึกภาษามคธ

คำแปล

- ๑ ๐ อโสโก มหาราชา ทุมมเตชพลี
 - ๒ วีรอสโม สุนตต์ สาสน์ อโว-
 - ๓ จ ธาตุปุชเขตต์ ททาหิ ตวั ๐
 - ๔ สุนตโต นาม ราชสาสน์ ญา
 - ๕ เปตวานา มุทิตโต มาฆสส ตุ
 - ๖ ปุณณมายนุ จ เขตต์ ปญจ
 - ๗ ททามิ หั ๐ เอกัง รังสีปุเร
 - ๘ เขตต
 ๙ ปรววด.....
 - ๑๐ -ขฐ.....มม ปติถติ
- ที่เหลือต่อจากนี้ไปชำรุด

- ๐ อโสกมหาราชา ผู้กล้าหาญ มีกำลัง
- เดชและทรงธรรม อย่างไม่มีใครเสมอ
- มีสาสน์ มายังสุนัตต์ว่า ท่านจงให้ที่นา
- บูชาพระธาตุเถิด. เราผู้มีนามว่าสุนัตต์
- รับรู้ราชสาสน์ ด้วยความปิติยินดี ขอ
- อุทิศที่นาห้า วันเพ็ญ มาฆมาส
- รังสีปุร ๑.....

^๕ คำสั่ง

ด้านที่ ๒

คำจารึกภาษาเขมร	คำแปล
๑ ๐ พระขัณฐมหาราชาธิราชดพระ	เครื่องสักการะมหาราชาธิราช ผู้มีพระ
๒ นามกรุงศรีธรรมมาโคก ๐ ด	นาม กรุงศรีธรรมมาโคก ถวายแต่
๓ พระศรีราชาตุ ๐ ดพระนามกมรเต	พระศรีราชาตุ ซึ่งมีพระนามว่า กมรเต
๔ งชคตศรธรรมมาโคก ๐ นาวิษย	ง ชคต ศรธรรมมาโคก ณ วิษย ^๕
๕ ธาณยุปุระ ๐ เราะดปาณชัยเนะ ๐ ปาท	ธาณยุปุระ ตามปาณชัยดังนี้ ข้า บาทมุล ^๖
๖ มุลอุณกพรณณสภาคสุสิฏฐปุระ	ผู้มีวรรณะทุกเหล่า ๒๐๑๒
๗ ตปพยุร ๐ ถาสภยพยุร ๐ เจงปฺรา	พาน ๔๐ ถ้วยเงิน
๘ กภยพยุร ๐ ตมฺรย สตมฺย	๔๐ ช้าง ๑๐๐
๙ ๐ เอสะสตมฺย ๐ จนฺมาตสตมฺว	ม้า ๑๐๐ วัว ๑๐๐
๑๐ ย ๐ ศีวิกาพยุร พระบุชา ๐	สีวิกา ๒ เป็นพระบุชา
๑๑ มวยทินองศภยปวนตป ๐	แต่ละวัน ข้าวสาร ๙๐ ส่วน
๑๒ มหาเสนาบดีมฺยชฺมาะ	มหาเสนาบดีผู้หนึ่งชื่อ
๑๓ ศรภูพนาทตยอิศวรทวิป ๐ นำศาสน รา	ศรีภูวนาทิตยอิศวรทวิปนำสาสน์รา
๑๔ ชาธิราชโมกุดกรุงสุนต ด ปฺรภู	ชาธิราชมายังกรุงสุนตต์ ผู้ครอบครอง
๑๕ ตรนาธาณยุปุระ ๐ ปนทูลปฺรชฺวนภมิ	ณ ธาณยุปุระ มีบันทูลใช้ให้ถวายที่
๑๖ สุรนิพนธพระบุชากมฺรเตงช	นาซึ่งเขียนเขตไว้แล้วเป็นพระบุชากมร เตงช
๑๗ คต ๐ ดวนอศฺมฺกุณฺยเอกศกฺภู	คต ในศักราช ๑๐๘๙
๑๘ รรณมีเกตมาฆอาทิตยพารบุ	ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนสาม วันอาทิตย์ บู-
๑๙ รพฺพาสาธมฺย ๐ นนฺตวงทิกมฺย	รพาษาตม เพลา ๑ นาฬิกาหลังเที่ยง
๒๐ ๐ ศรีจุมพฺยาหน ๐ กรุงสุนต	อนึ่ง ขอความสวัสดิ์จึงมี กรุงสุนต

^๕ ตำบล จังหวัด มณฑล^๖ ตรงกับปัจจุบันที่เพื่อเป็น ข้าละออของธูลีพระบาท

๒๑	เถวบุชากมฺรเต[ง]ชคตชฺวนภูมิ	ทำบุชากมฺรเตงชคตฺ ถวายที่
๒๒	สุรนิพนฺธเราะคปาณฺชียเนะเสฺร	นาที่เขียนไว้ตามในปาณฺชียนี้ นา
๒๓		
๒๔	. . ๐ บฺรพฺพตฺรปณฺทิง ๐ ปศุ จิมตฺรปพฺนํ	บฺรพจตฺตฺิง ^{๓/} ปัจจิมจตฺตฺุเขา
๒๕	 ๐ ทกฺขิณตฺรปบางฉฺวา	ทักขิณจตฺตฺบางฉฺวา
๒๖	. . ๐ อุตฺตฺรตฺรปณฺทิงชฺรูกฺเขวะ	อุตฺรจตฺตฺิงชฺรูกฺเขวะ ^๔
๒๗	สุรโสรฺงขุยฺ้าเสฺรตฺรโลมเสฺร	นา โสรฺงขุยฺ้า นาตฺรโลม นา
๒๘	ทฺรกงบฺรพฺพตฺรปณฺทิงปฺรปศุจิม	ทฺรกง บฺรพจตฺตฺคลองเปฺร ปัจจิม
๒๙	ตฺรปศฺรูก ๐ ทกฺขิณตฺรปบิํสฺตก	จตฺตฺรูก ทักขิณจตฺตฺบิํสฺตก
๓๐	อุตฺตฺรตฺรปณฺทิงเสฺนพฺนะชตจ ๐ บฺรพฺพ	อุตฺรจตฺตฺคลองนาพระชคตฺ บฺรพ
๓๑	ตฺรบกํติง ๐ อเคนยตฺรป	จตฺกํติง อาคเนยฺจตฺ.....
๓๒	. . ๐ อุตฺตฺรตฺรปศฺรูก. . .	อุตฺรจตฺตฺรูก.....
๓๓	. ๐ ผุสฺเสฺรนิพนฺธอนฺเลปฺราม	ผสฺมาซึ่งได้เขียนไว้แล้วห้ำอันเลอ ^๕

^{๓/} คลอง

^๔ คลองห่มุแขวะ

^๕ แห่ง

เอกสารลำดับที่ ๓๗

จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ: การประกาศชัยชนะของทัพอยุธยา ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒

วทัญญู ฝึกทอง

๑ ความสำคัญของเอกสาร

ในบรรดาหลักฐานเอกสารไทยที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยสมัยศรีอยุธยา นั้น จารึกหลักหนึ่ง จารเมื่อวันที่ขึ้นสิบเอ็ดค่ำ เดือนสิบสอง ปีกุน ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสาม) นับว่าสำคัญยิ่ง เพราะเป็นหลักฐานเอกสารชั้นต้น ที่ทำให้นักประวัติศาสตร์ได้ทราบเหตุการณ์สำคัญ เหตุการณ์หนึ่งในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ คือ การไปตีเมืองพระนครหลวงของเขมรได้ใน พ.ศ. ๑๙๓๔

เอกสารสำคัญฉบับนี้ คือ “จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ” ซึ่งเป็นจารึกภาษาไทยและภาษาเขมร ค้นพบเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๐ ปัจจุบันจารึกหลักนี้อยู่ที่วัดบ้านฉาง หมู่ที่ ๓ ตำบลเขาน้อย อำเภอลำสนธิ จังหวัดลพบุรี แต่จากปากคำของชาวบ้านในพื้นที่แจ้งกับเจ้าหน้าที่กรมศิลปากรว่า นำจารึกมาจากอำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมา อำเภอลำสนธิและอำเภอด่านขุนทดเป็นเขตรอยต่อระหว่างจังหวัดลพบุรีและนครราชสีมาในปัจจุบัน การพบจารึกบริเวณพื้นที่รอยต่อดังกล่าว ทำให้มองเห็นเส้นทางคมนาคมโบราณระหว่างพระนครศรีอยุธยาและพระนครหลวง กล่าวคือ เส้นทางออกจากพระนครศรีอยุธยา ผ่านเข้ามาทางเมืองลพบุรี เลยเข้าไปในเขตเมืองพิมาย เชื่อมต่อไปยังพนมรุ้ง และลู่เขตอาณาจักรพระนครหลวง

จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ เป็นจารึกประเภทประดัสติ คำว่า “ปรดสติ” เป็นภาษาสันสกฤต มีความหมายกว้างๆ ว่า “คำสรรเสริญ, เกียรติยศ, การทำให้เกียรติยศกระจาย, คำสอน, เครื่องนำ ทาง, คำเตือน” เป็นประเพณีการสร้างจารึกซึ่งรับจากอินเดียมาสู่สังคมของชนชั้นสูงในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยปกติมีจุดประสงค์กว้างๆ สามประการ ๑) สรรเสริญกษัตริย์และวงศ์กษัตริย์, ๒) เป็นคำสอนและคำเตือนทางจริยธรรม, และ ๓) เป็นประกาศิตแห่งการอุทิศทาสและกัลปนาที่ดิน^๑ เพราะฉะนั้น จารึกหลักนี้ซึ่งเป็น “ลีลาประดัส” จึงเป็นการสร้างจารึกตามวัตถุประสงค์แรก คือ การประกาศเกียรติคุณบุคคลสำคัญ จารึกหลักนี้แสดงให้เห็นว่า บุคคลที่ได้รับการสรรเสริญซึ่งมีตำแหน่งยศ “ขุน” เป็นบุคคลที่มีความสำคัญมาก เพราะได้รับการยกฐานะและกล่าวสรรเสริญวีรกรรมความกล้าหาญ การสร้างจารึกหลักนี้ยังหมายถึงการฉายภาพลักษณ์ของขุนพลผู้มีฝีมือของราชสำนักอีกด้วย

เนื้อความจารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพมีทั้งหมด ๒๖ บรรทัด เล่าว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ขุนศรีไชยราชมณฑลเทพเป็นขุนพลนำทัพนายทหารและขุนนางอื่นๆ ไปตีเมืองพระนครหลวงของเขมร เมื่อตีได้แล้วจึงยกทัพกลับพร้อมเหล่าเชลยศึกผ่านเมืองต่างๆ มา และทำจารึกประกาศชัยชนะไว้ที่บรรณศาลาแห่งหนึ่งในเขตอำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบัน ซึ่งเป็นที่พบศิลาจารึกหลักนี้ ดังข้อความในจารึกบรรทัดที่ ๑๙ ถึง ๒๔ ความว่า

^๑วินัย พงศ์ศรีเพียร, “งานเขียนทางประวัติศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กลุ่มประเทศภาคพื้นทวีป,” ใน **รวมบทความประวัติศาสตร์**, ๑๖(๒๕๓๗), ๑๔.

“...มาสู่เชิงเมสบรรณ จรด
 บรรณศาลาประดิษฐานลีลาประสัสนี้ไว้
 จุงเป็นเกียรติยศสบปดล พระราชอาญาว่าขุนศรี
 ไชยราชมณฑลเทพเอกมนตร์พิเสส
 ขึ้นเมื่อวารลิลเอดคำ เดือนสิบสอง
 กุณนักรัษตร...”^๒

เนื้อความในจารึกทำให้ทราบถึงกองทัพอยุธยาในคราวที่ไปตีพระนครหลวงอย่างละเอียด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การกล่าวถึงนามแม่ทัพนายกอง ทหาร ขุนนางที่รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ไปร่วมรณรงค์ในครั้งนี้ได้อย่างครบถ้วน เมื่อเทียบกับหลักฐานเอกสารประวัติศาสตร์ร่วมสมัยอื่น ที่ย้อนเล่าถึงเหตุการณ์เดียวกัน จารึกหลักนี้จึงเป็นหลักฐานสำคัญในการให้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ดังกล่าว ในอีกด้านหนึ่งยังเป็นหลักฐานยืนยันความแม่นยำของเอกสารประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยาที่สำคัญสองฉบับด้วยกัน เริ่มจาก เอกสารลำดับแรกคือ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ที่ได้รับการยอมรับนับถือในแวดวงนักวิชาการประวัติศาสตร์ว่าให้ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์อย่างถูกต้อง และโดยเฉพาะอย่างยิ่งการให้ปีศักราชที่แม่นยำ บันทึกลงถึงเหตุการณ์ใน พ.ศ. ๑๙๗๔ ว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ทรงไปตีและยึดครองเมืองพระนครหลวง ดังข้อความที่คัดมา ความว่า

^๒วินัย พงศ์ศรีเพียร, “จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ,” ใน **อาจารย์บุชา สรรพสาระ ประวัติศาสตร์ ภาษาและวรรณกรรมไทย**, (กรุงเทพฯ: คัดติโสภากาการพิมพ์, ๒๕๕๒), ๑๐๙, (โครงการวิจัย “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย” ในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสที่ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร มีอายุครบ ๙๐ ปี ในวันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒)

“ศักราช ๓/๙๓ กุณศก สมเด็จพระบรมราชาเจ้าเสด็จไปเอาเมืองพระนคร
หลวงได้ แลท่านจึงให้พระราชกุมารท่าน พระนครอินทเจ้า เสวยราชสมบัติ
เมืองนครหลวงนั้น ครั้นนั้นท่านจึงให้พญาแก้วพญาไท แลรูปภาพทั้งปวง
มายังพระนครศรีอยุธยา”^๓

การให้ปีศักราชทั้งในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวง
ประเสริฐอักษรนิติ์ และในจารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ ถูกต้องตรงกัน กล่าวคือ ปี
ที่ไปตีเมืองพระนครหลวงตรงกับปีนักษัตรกุน ศักราช ๓/๙๓ พุทธศักราช ๑๙๓๔
แต่ในจารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพระบุ วัน เดือน ปี ที่ไปตีได้อย่างละเอียด
กล่าวคือ วันที่ทัพโยธยาไปตีพระนครหลวงได้ตรงกับ วันขึ้นสิบเอ็ดค่ำ เดือนสิบ
สอง ปีกุน

ในขณะที่ เอกสารอีกฉบับหนึ่ง ที่เล่าเรื่องราวเหตุการณ์เดียวกันคือ
พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีกของหอพระสมุดวชิรญาณ กล่าวว่
กษัตริย์โยธยาโปรดเกล้าฯ ให้ยกพลไปตีเอาหัวเมืองอีสานและเลยเข้าไปถึง
พระนครหลวง ดังข้อความที่คัดมา ความว่า

“อยู่ปีหนึ่งท่านก็ให้ตกแต่งช้างม้ารี้พลทั้งปวงจะยกไปเมืองพิมายพนมรุ้งไชร์
พอเจ้าเมืองทั้งหลาย... ถวายบังคมพระบาทผู้เป็นเจ้า ๒ ก็ให้พระราชทาน
รางวัลแล้ว... คืนไปอยู่ตามภูมิลำเนา”^๔

^๓พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๔๙), ๑๓.

^๔“พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีก หมายเลข ๒/ก๑๐๔ ต้นฉบับหอพระสมุด
วชิรญาณ (ชำระใหม่),” ใน ความยกย่องของประวัติศาสตร์, พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ
ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, วินัย พงศ์ศรีเพียร,บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: รุ่ง
แสงการพิมพ์, ๒๕๓๙), ๑๓๔.

เนื้อความที่คัดมาจากเอกสารทั้งสองฉบับยืนยันตรงกันว่า ในรัชกาล สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ท้าวโศยธยาไปตีเมืองพระนคร ตลอดจนหัวเมือง รายทางในที่ราบสูงโคราชและเมืองปลายแดนอโยธยา-พระนครจริงใน พ.ศ. ๑๙๓๔ อย่างไรก็ตาม การเล่าเหตุการณ์ที่สำคัญนี้ ทั้งในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีกของหอพระสมุดวชิรญาณ ยังเป็นไปอย่างย่อ เมื่อเทียบกับเอกสารร่วมสมัยที่บันทึกเหตุการณ์นี้โดยตรงอย่างจารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทศาภิบาล ดังนั้นนักประวัติศาสตร์ที่สนใจศึกษาประวัติศาสตร์สมัยศรีอยุธยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นความสำคัญของรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสาม) จึงจำเป็นต้องอาศัยข้อมูลจากหลักฐานจารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทศาภิบาลเป็นหลัก

แม้จะมีการพบหลักฐานใหม่ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ไทยสมัยศรีอยุธยาที่พบใหม่ล่าสุดในรอบทศวรรษนี้ อย่างไรก็ตาม นักประวัติศาสตร์ได้นำไปใช้ประโยชน์ในการศึกษาประวัติศาสตร์เหตุการณ์สำคัญในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ค่อนข้างน้อย ตลอดจนยังไม่มีการศึกษาวิเคราะห์เนื้อหากันอย่างลุ่มลึก มีเพียงบทความของ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร เรื่อง “จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทศาภิบาล” บทความนี้ตีพิมพ์ในหนังสืออาจารย์บุชา เนื่องในโอกาสที่ ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร มีอายุครบ ๙๐ ปี ในวันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒ เป็นบทความขนาดสั้นที่แนะนำหลักฐานที่ค้นพบใหม่นี้ว่า มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษาด้านประวัติศาสตร์รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เพิ่มเติมจากองค์ความรู้เดิม พร้อมกันนั้นผู้เขียนยังทำเชิงอรรถอธิบายศัพท์ยากบางตัวในจารึก

ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยต้องการแสดงให้เห็นว่า ประวัติศาสตร์ต้องอาศัยการตีความบนพื้นฐานของหลักฐานชั้นต้น เมื่อมีการค้นพบหลักฐานเอกสารประวัติศาสตร์สำคัญใหม่ จึงจำเป็นที่นักประวัติศาสตร์ต้องวิเคราะห์และประเมินสถานภาพความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประวัติศาสตร์สมัย “ศรีอยุธยา” ในประวัติศาสตร์ไทย ซึ่งเป็นสมัยที่นักประวัติศาสตร์ยังมีความรู้แต่เพียงผิวเผิน เพราะขาดแคลนหลักฐานชั้นต้นร่วมสมัย และหลักฐาน

๓๔ จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทศ

ชั้นต้นที่มีอยู่จำนวนหนึ่งก็มีความกระตือรือร้นมาก ดังนั้น จึงจำเป็นที่นักประวัติศาสตร์ต้องใช้หลักฐานร่วมสมัยแวดล้อมอื่นศึกษาควบคู่กันไป การนำเสนองานวิจัยนี้ ผู้วิจัยวิเคราะห์สารัตถะจารึกควบคู่กับการศึกษาเอกสารร่วมสมัยหลักที่เล่าถึงเหตุการณ์เดียวกัน เพื่อพยายามเสริมความรู้ประวัติศาสตร์รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ให้ใกล้เคียงความจริงมากที่สุด ในอีกแง่หนึ่งยังต้องการที่จะผลักดันให้คนในท้องถิ่นได้ตระหนักและเห็นคุณค่าของหลักฐานประวัติศาสตร์ที่ค้นพบในพื้นที่ โดยร่วมยกย่องเชิดชูให้เป็นมรดกแห่งความทรงจำของท้องถิ่นและของชาติ

๒ สารัตถวิพากษ์

จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ เป็นหลักฐานเอกสารสำคัญยิ่ง นำไปสู่ประเด็นศึกษาประวัติศาสตร์ความสำคัญของรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสาม) ในรัชกาลนี้มีเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์หลายเหตุการณ์ แต่เหตุการณ์ที่นักประวัติศาสตร์ให้ความสนใจเป็นพิเศษคือ การไปตีเมืองพระนครของเขมรได้ใน พ.ศ. ๑๙๓๔ เมื่อพิจารณาจารึกหลักนี้ร่วมกับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับปลีกของหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งเล่าเรื่องราวรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ โดยเฉพาะภารกิจด้านการแผ่พระราชอาณาเขตไปยังหัวเมืองมอญ ที่ราบสูงโคราช และเมืองเขมร หากศึกษาควบคู่กับเอกสารภายนอกคือ เอกสารจีนหมิงก็แล้ว ทำให้เห็นว่ารัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เป็นช่วงเวลาที่สำคัญมากช่วงหนึ่ง เนื่องจากในรัชกาลนี้ อยุธยาขยายพระราชอาณาเขตออกไปกว้างขวางกว่ารัชกาลก่อนหน้าอย่างที่มีเคยปรากฏมาก่อน

๒.๑ ความสำคัญของรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒

ในความรับรู้ของสังคมไทย เมื่อกล่าวถึงกษัตริย์สมัยศรีอยุธยา มักจะนึกถึงกษัตริย์องค์สำคัญสองพระองค์คือ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ผู้สถาปนาพระนครศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๑๘๙๔ และ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กับพระราชกรณียกิจด้านการทำสงครามขยายพระราชอาณาเขตแข่งขันกับพระเจ้าติลกราชแห่งเชียงใหม่ อันที่จริงแล้ว เมื่อพิจารณาเฉพาะผลสำเร็จด้านการขยายพระราชอาณาเขต ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ อาจกล่าวได้ว่า ส่วนหนึ่งมีรากฐานมาจากพระราชกุศโลบายของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ พระราชบิดาของพระองค์ เรารับรู้ประวัติความเป็นมาของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ จากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ว่า พระองค์ทรงเป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระอินทราชา ทรงขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๙๖๓ หลังจากพระราชบิดาท่านเสด็จสวรรคต มีเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ที่เป็นที่รับรู้กันเป็นอย่างดีว่า เมื่อสมเด็จพระอินทราชาสวรรคต พระราชโอรสสองพระองค์คือ เจ้าอ้าย ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้กินเมืองสุพรรณบุรี และเจ้ายี่ ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้กิน

เมืองแพรคศรีราชา ชนช้างกันเพื่อแย่งชิงราชบัลลังก์ จนถึงแก่พิราลัยทั้งสองพระองค์ ณ บริเวณสะพานป่าถ่าน ด้วยเหตุนี้ทำให้เจ้าสาม ซึ่งได้รับโปรดเกล้าฯ ให้ไปกินเมืองໄ໊นาฏ(สองแคว)ได้ขึ้นครองราชย์ และในปีขึ้นครองราชย์นั้น พระองค์ได้สร้างวัดราชบูรณะขึ้นตรงที่ถวายเป็นพระเพลิงพระศพเจ้าอ้ายและเจ้ายี่

ภายหลังจากขึ้นครองราชย์แล้ว พระองค์ทรงเริ่มนโยบายแผ่ขยายพระราชอาณาเขตพระนครศรีอยุธยาให้กว้างขวางออกไป ที่สำคัญคือ พระองค์ทรงเริ่มนโยบายแผ่ขยายพระราชอาณาเขตพระนครศรีอยุธยาไปยังพระนครหลวง แต่ถึงกระนั้น ในประวัติศาสตร์ยุคศรีอยุธยา มิได้ให้ความสำคัญกับพระองค์มากเท่ากับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งดูจะมีบทบาทความสำคัญโดดเด่นกว่า เหมือนกับในเวลาที่เราพูดถึงประวัติศาสตร์พม่า คนส่วนใหญ่จะรู้จักและให้ความสำคัญกับพระเจ้าบุเรงนอง โดยหลงลืมไปว่า ผู้อยู่เบื้องหลังความสำเร็จในรัชกาลพระเจ้าบุเรงนอง คือ พระเจ้าตะเบงชเวตี้ ซึ่งวางรากฐานการขยายอาณาเขตไว้ก่อนแล้ว จนมาประสบความสำเร็จในรัชกาลพระเจ้าบุเรงนอง เช่นเดียวกัน ในยุคศรีอยุธยา รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ จึงควรเป็นรัชกาลที่สำคัญที่สุด

ถ้าพิจารณาเฉพาะความสำคัญของรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ในด้านการขยายพระราชอาณาเขตออกไปยังดินแดนต่างๆ พบว่าในช่วงนี้ อโยธยารอบกับบ้านเมืองใกล้เคียงที่อยู่รายรอบพระราชอาณาจักรทั่วทุกสารทิศ ในบริบทประวัติศาสตร์ดังกล่าว ผู้วิจัยพิจารณาหลักฐานจารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ ควบคู่กับเอกสารร่วมสมัยอื่น เพื่อดูว่าอโยธยาในช่วงนี้ยกทัพไปรบกับบ้านเมืองใดบ้าง และพยายามจะขยายชายพระราชอาณาเขตไปยังทิศใดบ้าง เมื่อประมวลหลักฐานที่เกี่ยวข้อง ได้คำตอบว่า อโยธยาพยายามขยายชายพระราชอาณาเขตไปยังบ้านเมืองรายรอบ คือ

ทิศ	เมือง	เอกสารหลักฐานที่กล่าวถึง
ตะวันออก	พระนครหลวง พินาย พนมรุ้ง	☐ จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ ☐ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์

		☐ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับปลีกของหอพระสมุดวชิรญาณ
ตะวันตก	ตายทอง ไชเวรีย ปลอก เปลา ทวาย	☐ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับปลีกของหอพระสมุดวชิรญาณ
เหนือ	เชียงใหม่	☐ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์
ใต้	มะละกา	☐ หมิงสีลู่

ความพยายามขยายพระราชอาณาเขตไปยังบ้านเมืองรายรอบนั้น ไม่ได้ยุติลงเพียงแค่นี้ในรัชกาลนี้เท่านั้น ยกเว้นทางด้านเมืองพระนครที่ฝ่ายอโยธยาเข้าไปปกครองโดยตรง ในขณะที่ทางด้านเชียงใหม่ยังไม่สามารถตีได้สำเร็จ ในรัชกาลถัดมาคือ รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ อโยธยายังต้องพยายามกรีธาทัพไปรณรงค์เชียงใหม่อีกครั้ง ดังนั้น เราสามารถจะกล่าวได้หรือไม่ว่า การที่อโยธยามีนโยบายขยายพระราชอาณาเขตออกไปยังบ้านเมืองรายรอบนั้น ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากความพยายามและความสำเร็จในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ซึ่งผลประโยชน์ได้แผ่มาถึงรัชกาลถัดมา ดังนั้นแล้ว เมื่อมองประวัติศาสตร์สมัยศรีอโยธยาในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในด้านผลสำเร็จ โดยเฉพาะการขยายพระราชอาณาเขตออกไปได้กว้างขวางนั้น ส่วนหนึ่งจึงต้องหันกลับไปมองว่าผลสำเร็จดังกล่าวนี้มาจากรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒

๒.๒ สารสำคัญของจารึก

ข้อความจารึกทั้งหมดจำนวน ๒๖ บรรทัดนั้น แม้ว่าจะเป็นเอกสารขนาดเล็ก แต่ก่อบรรดด้วยคุณประโยชน์หลายประการควรค่าต่อการวิเคราะห์ตีความประเด็นทางประวัติศาสตร์ ในหัวข้อนี้มุ่งวิเคราะห์ถึงคำต่างๆ ที่ปรากฏในจารึกโดย

เฉพาะที่สำคัญคือ คำเรียกชื่อบุคคลต่างๆ เริ่มจาก ประการแรก จารึกหลักนี้ให้นามพระมหากษัตริย์ไว้ในบรรทัดที่หนึ่งถึงสาม ว่า “สมเด็จพระอินทรามหาบรมจักรพรรดิธรรมิกราชเป็นเจ้า” ซึ่งแตกต่างจากเอกสารร่วมสมัยอื่น ที่มักเป็นหลักฐานเอกสารที่เขียนขึ้นในชั้นหลังลงมา อย่างเช่น ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ ซึ่งเขียนขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ขานพระนามพระมหากษัตริย์องค์เดียวกันนี้ว่า “พระราชกุมารเจ้าสามพญา” อันเป็นพระนามก่อนเสวยราชสมบัติ เมื่อเสวยราชสมบัติแล้วทรงมีพระนามว่า “สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า” ในขณะที่ในเอกสารประวัติศาสตร์สังเขปกษัตริย์กรุงสยามของ เยเรเมียส ฟาน ฟลิต ซึ่งเขียนขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ขานพระนามพระองค์ว่า “พระบรมราชาธิบตี” ประเด็นที่ควรหยิบยกมาอภิปรายคือ พระนามในจารึกซึ่งผิดเพี้ยนไปจากเอกสารแหล่งอื่นนั้น มีคำที่น่าสนใจคือ คำว่า “อินทรา” หรือ พระอินทร์ หมายถึง กษัตริย์วงศ์พระอินทร์ หรือ “อินทราชา” การเรียกพระนามของพระองค์ว่าเป็นกษัตริย์วงศ์พระอินทร์ อันเนื่องมาจากว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เป็นกษัตริย์ในราชวงศ์สุพรรณภูมิซึ่งมีฐานอำนาจเดิมอยู่ที่เมืองสุพรรณภูมิ(สุพรรณบุรี) กษัตริย์ในราชวงศ์นี้ซึ่งอ้างว่ามาจากสายวงศ์ข้างพระอินทร์นั้น กษัตริย์ลำดับต้นๆ ในราชวงศ์นี้มักจะมีคำว่า “อินทรา” ประกอบอยู่ในพระนามด้วย เริ่มจากกษัตริย์พระองค์แรกคือ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ หรือขุนหลวงพะงั่ว ก่อนที่พระองค์จะขึ้นเสวยราชสมบัติพระนครศรีอยุธยา นั้น พระองค์ทรงปกครองเมืองสุพรรณบุรีมาก่อน ในเอกสารจีนหมิงสี่อู่ให้พระนามของพระองค์ว่า “ซานเลี้ยวเป่าผิหยาซือหลี่ตัวหลัวลู่” ถอดเป็นเสียงอย่างไทยได้ว่า “สมเด็จพระยาศรีนทราชา” อินทราชาพระองค์ต่อมาเป็นพระโอรสของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ซึ่งในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ เรียกว่า “สมเด็จพระอินทราชาเจ้า” ซึ่งก็ทรงเป็นเจ้าเมืองสุพรรณบุรีมาก่อนที่จะขึ้นเป็นพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา เช่นเดียวกับพระราชบิดาท่าน ส่วนในเอกสารจีนหมิงสี่อู่เรียกว่า “เจาลู่ฉินอิง” ถอดเสียงได้ว่า “เจ้านครอินทร์” ก็กล่าวว่าพระองค์ทรงเป็นเจ้าเมืองสุพรรณบุรี(ซูเหมินปิง) มาก่อน ดังความในเอกสารราชสำนักจีน หมิงสี่อู่ ตอนทีกล่าวว่า

“เมื่อวันที่ ๑๖ เดือน ๑๑ ปีที่ ๓ แห่งรัชศกหงหวู่ เจาลู่ฉินอิง เจ้าเมืองซูเหมินปั๋ง ซึ่งเป็นพระราชโอรสองค์โตในกษัตริย์แห่งอาณาจักรเซียนหลัวหวู่ ได้จัดส่งขุนนางของพระองค์มีนามว่า เจาซีหลี่จื่อ มาถวายพระราชสาส์นและสิ่งของพื้นเมืองแด่องค์มกุฎราชกุมาร กระทรวงพิธีการได้กราบบังคมทูลจักรพรรดิเพื่อทรงทราบ มีพระบรมราชโองการให้นำบุคคลดังกล่าวไปถวาย(สิ่งของ) ที่ตำหนักขององค์มกุฎราชกุมาร...”^๕

คำว่า “อินทราชา” ในพระนามเจาลู่ฉินอิง ตามที่เอกสารราชสำนักจีน หมิงสี่อู่ เรียกนั้นตรงกับข้อมูลในเอกสารของฟาน ฟลิต ซึ่งเรียก อินทราชาพระองค์เดียวกันนี้ว่า “พระนครอิน” ส่วนอินทราชาพระองค์ถัดมาทรงเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระอินทราชาธิราชเจ้า หรือ พระนครอิน คือ พระองค์ที่ปรากฏนามในจารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทศ ซึ่งผู้เขียนเข้าใจว่าการขานพระนามของพระองค์ว่า “สมเด็จพระอินทราชมหาบรมจักรพรรดิธรรมิกราช” เป็นไปตามพระราชนิยม ซึ่งพระนามที่แสดงความเป็นอินทราชา ปรากฏเพียงแต่ในศิลาจารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทศเท่านั้น ส่วนเอกสารอื่นของไทยเรียกพระนามของพระองค์อย่างย่อว่า สมเด็จพระบรมราชาธิบติ เกี่ยวกับพระนามของกษัตริย์พระองค์นี้ ในเอกสารราชสำนักจีน หมิงสี่อู่ ยังเรียกเป็นอีกชื่อหนึ่งว่า “ซีหลี่หมาฮาไล้” ถอดเสียงอย่างไทยได้ว่า “ศรีมหาราช” เป็นพระนามที่จีนเรียกภายหลัง ปรากฏในบันทึกวันที่ ๑๙ ตุลาคม พ.ศ. ๑๙๓๖ อีกสองปีถัดมาหลังจากที่พระองค์สามารถพิชิตพระนครหลวงของเขมรได้ ดังข้อความที่คัดมา ความว่า

“เมื่อวันที่ ๓ เดือน ๙ ปีที่ ๘ แห่งรัชศกเซียนเต๋อ ซีหลี่หมาฮาไล้ กษัตริย์แห่งเซียนหลัว ได้จัดส่งราชทูตมีนามว่า คุณซือลี่ฝู และคณะ มาถวายพระ

^๕ ประพฤทธิ ศุกลรัตน์เมธีและวินัย พงศ์ศรีเพียร, “จดหมายเหตุหมิงสี่อู่เกี่ยวกับอยุธยา.” ใน **ศรีชไมยาคารย**, พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร และศาสตราจารย์วิสุทธ์ บุษยกุล เนื่องในโอกาสมีอายุครบ ๘๔ ปี ใน พ.ศ. ๒๕๕๖(กรุงเทพฯ: เพ็ญฟ้าพรินตติ้ง, ๒๕๕๖), ๓๖๖.

สุพรรณบัฏและถวายเป็นสิ่งของพื้นเมืองเป็นเครื่องราชบรรณาการ”^๖

ผู้วิจัยเข้าใจว่า การที่จีนเรียกพระองค์ว่า “ศรีมหาราช” คงเกี่ยวเนื่องกับการยกตัวเองของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ หลังจากโจมตีเมืองพระนครหลวงของเขมรได้ เพราะชื่อศรีมหาราชเป็นชื่อที่สูงที่สุด

ความสืบเนื่องของกษัตริย์วงศ์พระอินทร์ที่มีฐานที่มั่นเดิมอยู่ที่เมืองสุพรรณบุรี ยังถูกถ่ายทอดความเป็น “อินทราชา” ไปยังพระนามพระราชโอรสของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ด้วยคือ พระนครอินทร์ ซึ่งในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐฯ เล่าว่า ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ครองเมืองพระนครหลวง หลังจากที่ดีได้แล้ว ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า การให้พระนามกษัตริย์ในศิลาจารึกหลักนี้ ซึ่งมีคำว่า “สมเด็จพระอินทรา” สอดคล้องกับเอกสารราชสำนักจีน หมิงสี่ลู่และเอกสารไทย ซึ่งตำแหน่ง “อินทราชา” เป็นตำแหน่งเจ้าเมืองสายตระกูลสุพรรณบุรี

ดังที่กล่าวในตอนต้นว่า ประเด็นสำคัญที่สุดของหลักฐานนี้คือ การให้พระนามกษัตริย์แตกต่างไปจากเอกสารร่วมสมัยอื่น ซึ่งในพระนามมีคำสื่อให้เห็นว่าพระนามในศิลาจารึกเป็นพระนามเต็มที่นิยมเรียกกันในสมัยนั้นว่า “สมเด็จพระอินทรามหาบรมจักรพรรดิ” แปลว่า บรมราชาสาย/แห่งตระกูลสุพรรณบุรี อย่างไรก็ตาม ยังชวนให้สงสัยว่า การเรียกพระนามแตกต่างไปจากเอกสารร่วมสมัยอย่างพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับปลีกของหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งเขียนขึ้นในช่วงเวลาที่ไม่ห่างไกลกันมากนักคือ สมัยอยุธยาตอนกลาง เรียกพระนามว่า “สมเด็จพระบรมราชาธิราช” การเรียกพระนามในเอกสารชั้นหลังลงมาเป็น การเรียกอย่างย่อ แทนที่จะเรียกพระนามเต็มว่า “สมเด็จพระอินทรามหาบรมจักรพรรดิธรรมิกราช” เหลือเพียง “สมเด็จพระบรมจักรพรรดิ” คำนี้เป็นคำที่มีความหมายเดียวกับคำว่า “สมเด็จพระบรมราชาธิราช” ซึ่งแปลว่า “บรมกษัตริย์”

^๖ เรื่องเดียวกัน, ๓๙๘-๓๙๙.

ต่อไปในบทความนี้ ผู้เขียนจะเรียกพระนามเต็มว่า “สมเด็จพระอินทรามหาบรมจักรพรรดิ” ซึ่งควรเป็นพระนามเต็มที่นิยมเรียกกันในรัชกาลนั้น

ประการที่สอง จารึกหลักนี้ให้นามขุนพลผู้นำทัพไปรณรงค์พระนครหลวงครั้งนี้ ในบรรทัดที่สามและสี่ ว่า “ขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ เอกมนตรีพิเสส” สร้อยคำหลังคือ เอกมนตรีพิเสส เป็นคำบอกฐานะ ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร แปลคำ “ศรีไชยราชมณฑลเทพ” ว่า อัครมนตร์ผู้มียศยิ่ง หรือ เอกอัครมนตร์ ซึ่งหมายถึงตำแหน่งสูงสุดของอาณาจักร^๗ การระบุชื่อขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ เอกมนตรีพิเสส ในศิลาจารึกหลักนี้ ทำให้เชื่อมโยงถึงขุนนางผู้ใหญ่ผู้หนึ่งในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับปลีกของหอพระสมุดวชิรญาณ ในตอนที่กล่าวถึงขุนนางนาม “พระยาเทพมณฑล พฤธามาศย์” เป็นขุนนางผู้มีบทบาทสำคัญผู้หนึ่งในราชสำนักอยุธยา เมื่อท่านเสียชีวิตได้รับพระราชทานโกศทำศพอย่างสมเกียรติ ดังข้อความว่า

“อยู่มาพระยาเทพมณฑล อันเป็นพฤธามาศย์ ป่วยออกไปอยู่บ้านฉิมก็ถึงกรรม จึงสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าก็ให้เอาทองในพระคลัง ดุ้นหนึ่งทำโกศส่งสการศพนั้น แล้วท่านให้หาขุนศรีบาทผู้เป็นบุตรมาแต่พระนครหลวงเอามรดก ส่วนขุนประชาชนผู้น้องไซ้ ท่านให้รับราชการเป็นพฤธามาศย์แทน”^๘

นามของขุนพลท่านนี้คือ “เทพมณฑล” มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า “ศรีไชยราชมณฑลเทพ” ส่วนคำบอกฐานะคือ “พฤธามาศย์” แปลว่า เอกอัครมนตร์ ซึ่งคงเป็นคำที่มีความหมายเดียวกับคำว่า “เอกมนตรีพิเสส” อย่างไรก็ตาม แม้จะพยายามเข้าใจว่า ขุนศรีไชยราชมณฑลเทพและพระยาเทพมณฑล เป็นบุคคลเดียวกัน แต่ยังมีข้อแตกต่างกันอยู่ตรงคำเรียกยศในจารึกใช้ยศขุน ส่วนในพระราช

^๗วินัย พงศ์ศรีเพียร, “จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ,” ใน *อาจารย์บุชา*, ๑๐๒

^๘“พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีก หมายเลข ๒/ก๑๐๔ ต้นฉบับของหอพระสมุดวชิรญาณ(ชำระใหม่),” ใน *ความมกยย้อนของประวัติศาสตร์*, ๑๙๖-๑๙๗.

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับปลีกของหอพระสมุดวชิรญาณใช้ศพระยา เมื่อพิจารณาเฉพาะเอกสารฉบับหลังพบว่าการใช้ศพระยานั้น เป็นยศที่เสมอด้วยเจ้าผู้ครองเมือง มหานคร ซึ่งในเอกสารนี้จะเรียกเจ้าเมืองผู้สืบเชื้อสายมาจากราชตระกูลเมืองต่างๆ ที่เคยเป็นอิสระมาก่อน เช่น เซลียง สุโขทัย กำแพงเพชร สองแคว เป็นต้น ส่วนขุนนางโดยทั่วไปมียศสูงสุดเป็นขุนเท่านั้น ยกเว้นขุนนางผู้นี้เพียงผู้เดียวของ ราชสำนักอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระอินทราธิบดีบรมจักรพรรดิที่มียศเป็นพระยา

ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร สันนิษฐานว่า ตำแหน่งเอกมนตรีพิเศษและพฤตามาตย์นี้เป็นที่มาของตำแหน่ง “ออกญามหาอุปราช” ในสมัยต่อมา และสร้อยนามยังเป็น “แสนยาธิราช” แปลว่า ราชารู้ใหญ่แห่งกองทัพ^๙ ดังนั้นจึงได้ข้อสรุปว่า แม่ทัพ อยุธยาที่นำทัพไปตีพระนครหลวงในครั้งนี้ คือ ขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ เอกมนตรีพิเศษ ตำแหน่งของท่านเสมอด้วยเจ้าเหนือหัว วิกรรมของท่านได้รับการยกเกียรติในรูปของศิลาจารึก ซึ่งการยกย่องดีสุดดีสรรเสริญในลักษณะนี้มักจะพบใช้แต่เจ้าเหนือหัว อย่างเช่น ลิลิตยวนพ่าย ซึ่งเป็นวรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในฐานะที่กรีธาทัพไปรณรงค์เชียงใหม่

ประการที่สาม จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพยังให้รายนามทหาร ขุนนางคนสำคัญที่ไปทัพในครั้งนี้ด้วย ซึ่งบุคคลที่ได้รับการจารึกชื่อไว้ ผู้เขียนเข้าใจว่าเป็นระดับนายกอง อันประกอบไปด้วย ขุนมนิรมย์ ขุนคำแหงพระพรหม นายคำแหง นารายณ์ ขุนปทยม ขุนไตรคำแหง ขุนไทยอาจ ขุนคำแหงพระพุท เจ้านครไชยเจ้าหาญ นายมนโมเม นายเพาพระบนทม เจ้าสามขึ้น เจ้าเพชรดา การให้รายนามนายกองลักษณะนี้ ยังพบในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับปลีกของหอพระสมุดวชิรญาณ ในตอนที่สมเด็จพระอินทราธิบดีบรมจักรพรรดิโปรดเกล้าฯ ให้นายทัพ นายกอง ยกพลไปปราบกบฏเจ้าอภัยฯ ซึ่งแข็งข้อต่อพระราชบุตรของท่านคือพระนครอินทร์ที่พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ครองพระนครหลวงหลังจากที่

^๙วินัย พงศ์ศรีเพียร, “จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ,” ใน อาจารย์บุชา, ๑๐๒.

ทัพพะโยธยานำโดยขุนศรีไชยราชมณฑลเทศาภิบาลเมืองพระนครศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๑๙๓๔
ตั้งความว่า

“อยู่มาเจ้าอภัยดา บุตรพระรามเจ้า อันผู้เป็นเจ้าให้ไปอยู่จำตุ้มขุนนั้นก็
ชวนเขมรทั้งหลายแข็งแก่พระราชบุตรท่านพระนครศรีอยุธยา ๗ ก็ให้ยกช้าง ม้า
รีพล ให้เจ้าพระยาแพรว พระยาเทพมงคล ขุนนครไชย ขุนศรีบาท
ขุนปราบทวีป ขุนศรีพิไชยสงคราม ขุนรามกำแหง ขุนกำแหงพระอินทร์
ขุนเพชรราช ขุนไสย ท้าวอาว ขุนรัตน ขุนเพชรรัตน ขุนเพชรสาร เอาพล
๑๕๐๐๐๐ ช้าง ๑๐๐๐ ม้า ๑๐๐๐ ยกไปยังพระนครศรีอยุธยา”^{๑๐}

การให้รายนามนายทัพ นายกอง ในจารึกหลักนี้ สามารถนำมาสรุปทำเป็น
บัญชีรายชื่อได้ดังนี้

บัญชีนามขุนพลอยุธยาเมื่อไปเมืองพระนครศรีอยุธยา พ.ศ. ๑๙๓๔

- ๑ ขุนศรีไชยราชมณฑลเทศาภิบาล แม่ทัพ
- ๒ ขุนมนเอย
- ๓ ขุนกำแหงพระพรหม
- ๔ ขุนปทุม
- ๕ ขุนไตรคำแหง
- ๖ ขุนไทยอาจ
- ๗ ขุนคำแหงพระพุท
- ๘ เจ้านครไชย
- ๙ เจ้าหา
- ๑๐ เจ้าสามขึ้น
- ๑๑ เจ้าเพชรดา

^{๑๐} “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีกของหอพระสมุดวชิรญาณ,” ใน *ความ
ยกย่องของประวัติศาสตร์*, ๑๘๐-๑๘๑.

๔๔ จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ

๑๒ นายคำแหงนารายณ์

๑๓ นายมโนมัย

๑๔ นายเพาพระบงทม

ประเด็นสำคัญที่สุด หาได้อยู่ที่ชื่อเสียงเรียงนามของนายกongต่างๆ ที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักนี้ไม่ หากอยู่ที่ยศนำหน้าชื่อ ในเอกสารราชสำนักจีน หมิง ลือลู่ กล่าวถึงทูตขุนนางแห่งอโยธยาที่เดินทางไปถวายเครื่องราชบรรณาการยังราชสำนักจีน มียศนำชื่อคือ “ยศไฉ่” และ “ยศคุน” เช่น ไฉ่ชื่อเสียน ไฉ่ฮุน ไฉ่โกว ไฉ่จู่เต๋อชื่อที่ คุณชื่อลี้ชื่อ คุณชื่อลี้ฝู เป็นต้น ยศไฉ่ คือ ยศระดับนาย ส่วนยศคุน คือ ยศระดับขุน ขุนนางอโยธยาที่ยศสูงที่สุดในหมิงลือลู่คือ ยศระดับขุน ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า ในสมัยอโยธยาตอนต้น โครงสร้างยศหรือบรรดาศักดิ์ที่สูงที่สุด คือ ยศขุน รองลงมามียศนาย ตามลำดับ ยศขุนเป็นยศในระบบบริหารของเมืองหลวง เช่น แม่ทัพนายกอง ไปจนกระทั่งถึงเจ้าเมือง ต่อมาเมื่อโครงสร้างยศเพื่อในสมัยอโยธยาตอนกลางถึงตอนปลาย ยศที่สูงที่สุดกลายเป็นยศเจ้าพระยา พระยา ส่วนยศขุน ถูกลดฐานะลงมากลายเป็นยศขุนนางชั้นผู้น้อย

๒.๓ จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพในบริบทประวัติศาสตร์

ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างไทย-กัมพูชาเป็นประเด็นทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญประเด็นหนึ่ง แต่ในการศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองฝ่ายในสมัยเริ่มแรกนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวสงครามระหว่างอโยธยา-กัมพูชาประเทศในช่วงก่อนรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถยังเป็นไปอย่างคลุมเครือ เพราะขาดหลักฐานชั้นต้น และเอกสารชั้นต้นที่มีอยู่จำนวนหนึ่งก็มีความกระต่อนกระแต่นมาก จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพจึงเป็นหลักฐานชั้นต้นที่มีความสำคัญ ทำให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างศรีอโยธยากับพระนครหลวงในรัชกาลสมเด็จพระอินทราธิบดีที่คลุมเครือนี้ชัดเจนมากขึ้น จารึกหลักนี้กล่าวว่า ท้าวอโยธยาไปตีเมืองพระนครของเขมรได้ในรัชกาลสมเด็จพระอินทราธิบดีใน พ.ศ. ๑๙๓๔ หลังตีเมืองได้สำเร็จ ฝ่ายอโยธยาก็กวาดต้อนเชลยพระนครหลวงกลับมาสู่พระนครศรีอโยธยา ส่งผลให้เมือง

พระนครตกอยู่ใต้อำนาจการปกครองของราชสำนักอโยธยา กล่าวเฉพาะประเด็น การแผ่ขยายพระราชอาณาเขตในรัชกาลสมเด็จพระอินทราธิบดีบรมจักรพรรดิไปยังดินแดนเขมรจากหลักฐานจารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ การผนวกภาคตะวันตกของเขมรและการยกเลิกราชวงศ์เขมรทำให้เกิดปริศนาของสมเด็จพระอินทราธิบดีบรมจักรพรรดิสูงส่งขึ้น คณะทูตที่เข้าเฝ้าจักรพรรดิจีนในวันที่ ๑๓ มิถุนายน พ.ศ. ๑๙๗๗ ทำให้ทราบว่าทรงเรียกพระองค์เองว่า “ซีหลี่มาฮาไล” หรือ “ศรีมหาราช” อันเป็นสมัญญานามของบรมกษัตริย์ในอุดมคติ^{๑๑} ในบริบทประวัติศาสตร์เช่นนี้ พบว่าในรัชกาลนี้ อโยธยาสามารถทำสงครามขยาย พระราชอาณาเขตออกไปกว้างไกลครอบคลุมถึงหัวเมืองรายทางในที่ราบสูงโคราช อันประกอบด้วยเมืองพิมาย พนมรุ้ง ไปจนถึงเมืองพระนครหลวง เหตุการณ์ดังกล่าวสร้างความสนใจให้นักประวัติศาสตร์ไม่น้อย ที่ผ่านมา เรามีเอกสารหลักฐานชั้นต้นที่เล่าเหตุการณ์ดังกล่าวอย่างกระต่อนกระแท่น และโดยเฉพาะเมื่อกล่าวย้อนไปถึง รัชกาลก่อนหน้าคือ ก่อนรัชกาลสมเด็จพระอินทราธิบดีบรมจักรพรรดิ ในประเด็นที่นักประวัติศาสตร์ถกเถียงกันมาเป็นเวลาหลายทศวรรษว่า อโยธยาตีนครหลวงกี่ ครั้งก่อน พ.ศ. ๑๙๗๔^{๑๒} สำหรับบทความนี้ ผู้วิจัยจะมุ่งกล่าวเฉพาะความสำคัญของรัชกาลสมเด็จพระอินทราธิบดีบรมจักรพรรดิ บนพื้นฐานหลักฐานจารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ

^{๑๑}วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ยโยชชปุระ-ศรีโยโสธร ศตวรรษแรกความสัมพันธ์ไทย-กัมพูชาหลังการสถาปนาพระนครศรีอโยธยาเป็นราชธานีใน ค.ศ. ๑๓๕๐ จินตนาการอดีตกับข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์,” ใน *ความย้อนแย้งของประวัติศาสตร์*, ๔๑.

^{๑๒}เกี่ยวกับการถกเถียงประเด็นปัญหาประวัติศาสตร์เรื่อง อโยธยาตีพระนครหลวงกี่ครั้งก่อน พ.ศ. ๑๙๗๔ สามารถอ่านงานของ ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียรซึ่งวิพากษ์เรื่องนี้ได้อย่างละเอียดลออในบทความเรื่อง “ยโยชชปุระ-ศรีโยโสธร ศตวรรษแรกความสัมพันธ์ไทย-กัมพูชาหลังการสถาปนาพระนครศรี อโยธยาเป็นราชธานีใน ค.ศ. ๑๓๕๐ จินตนาการอดีตกับข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์,” ใน *ความย้อนแย้งของประวัติศาสตร์*, ๓-๑๐๐.

การยกทัพไปตีพระนครหลวงครั้งนี้ มิได้มีเพียงแต่ทหารกองทัพเดียว แต่ประกอบด้วย กองทัพหน้า กองทัพหลวง กองทัพหลัง กองทัพที่ยกไปก่อนคือ กองทัพหน้าซึ่งเป็นกองทัพขุนพล ในจารึกหลักนี้กองทัพขุนพลที่เป็นทัพหน้าคือ กองทัพขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ ในจารึกกล่าวถึงทัพขุนพลรับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ดังความว่า

“วันอาทิตย์สมเด็จพะอิน
ทราหมหาบรมจักรพรรดิธรรมิกราช
เป็นเจ้าให้ขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ
เอกมนตรีพิเสส แดขุนมโนรมย์
.....
...เอาจตุรงค์ช้างม้า
รู้พลไปโจมตีพระนครพิมายพนมรุ้ง
สรวาขชายพนมครามสเมจรดูพนมมาส
สิงคพิไชยไพโรชดารอันเป็นบรมมัส
เป็นราชเสมาแลราบทายดังพระมโนสา
กลับ...”^{๑๓}

ฝ่ายทัพหลวงเป็นทัพสมเด็จพะอินทราหมหาบรมจักรพรรดิ หลักฐานร่วมสมัยอีกฉบับหนึ่งที่ยืนยันว่าสมเด็จพะอินทราหมหาบรมจักรพรรดิทรงกรีธาทัพไปตีพระนครหลวงคือ วรรณคดีลิลิตยวนพ่าย เป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพะบรมไตรโลกนาถ พระราชโอรสในสมเด็จพะอินทราหมหาบรมจักรพรรดิ เนื้อหาหลักว่าด้วยการรบกันระหว่างอยุธยากับเชียงใหม่ แต่มีบทที่ย้อนเล่าถึงทัพหลวงของสมเด็จพะอินทราหมหาบรมจักรพรรดิที่ยกไพร่พลไปตีพระนครหลวงแทรกอยู่ในบทพรรณนาพระชาติกำเนิดของสมเด็จพะบรมไตรโลกนาถในตอนต้นของลิลิตว่า พระองค์ทรงเป็นพระราชโอรสในสมเด็จพะอินทราหมหาบรม

^{๑๓}วินัย พงศ์ศรีเพียร, “จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ,” ใน *อาจารย์บุชา*, ๑๐๖-๑๐๘.

จักรพรรดิ ทรงประสูติในคราที่พระราชบิดาทรงยกทัพไปรบพระนครหลวง พระราชมารดาท่านทรงมีพระประสูติกาลระหว่างทางนั้น ณ ตำบลพระอุทัย และ ทพโทยาสามารถพิชิตเอาพระนครหลวงได้ ดังความในลิลิตที่ถัดมา ความว่า

แต่นี้จักตั้งอาทิ	กลกานท แลนา
เปนสูตรสถานื่อนน	รยบร้อย
ແกลงปางปีนภูบาล	บิดุราช
ยงยโสธรคล้อย	คลีพล ฯ
ແกลงปางพระมาตรไ้	ลัภพ ท่านนา
แดนตำบลพระอุทัย	ท่งกว้าง
ແกลงปางเกลื่อนพลรบ	เรื่องเดช
เอามิ่งเมืองได้จ้าง	แ่งบวร ฯ ^{๑๔}

ภายหลังจากที่ทัพหน้าของขุนศรีไชยราชมณฑลเทพเข้าจู่โจมพระนครหลวง จนสามารถตีพระนครหลวงได้แล้วนั้น สมเด็จพระอินทราหมหาบรมจักรพรรดิทรง มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ขุนศรีไชยราชมณฑลเทพพร้อมขุนพลเล็กทัพ กลับยังพระนครศรีอยุธยา ความตอนนีในจารึกกล่าวไว้ชัดเจนว่า เมื่อกองทัพ ขุนศรีไชยราชมณฑลเทพเคลื่อนพลทหารอยุธยา พร้อมด้วยเชลยพระนครหลวง ช้าง ม้า จำนวนมากมาย มาลุลุสถานที่ที่เรียกว่า “พระพนกัมแพง” ซึ่งตีความว่า เป็นเขตกำแพงพระอารามแห่งหนึ่ง ตั้งอยู่บนเส้นทางคมนาคมโบราณอยุธยา-พระนครหลวง ในบริเวณพื้นที่อำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมาปัจจุบัน เมื่อ มาถึงเขตกำแพงพระอารามแห่งนี้ ขุนพลอยุธยา ก็ต้อนรับเหล่าเชลยพระนครหลวง เข้าสู่ภายในเขตพระอาราม สมเด็จพระอินทราหมหาบรมจักรพรรดิทรงมีพระบรม ราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพิธีเฉลิมเกียรติยศขุนศรีไชยราชมณฑลเทพผู้เป็นแม่ ทัพหน้าในครั้งนี้ ซึ่งได้รับพระราชทานฉัตรเจ็ดชั้น อันเป็นเครื่องประดับเกียรติยศซึ่ง

^{๑๔}ลิลิตยวนพ่าย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๓), ๑๓.

ถือว่าเป็นเครื่องประดับเกียรติยศระดับสูงเสมอเชื้อพระวงศ์ และเลื่อนยศขึ้นเป็น “เอกมนตรีพิเศษ” และสมเด็จพระอินทราธิบดีบรมจักรพรรดิทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำประกาศเกียรติคุณขุนพลในครั้งนี้ ด้วยการทำจารึกประดัสติ และปักไว้ ณ “บรรณศาลา” หรือ ศาลาเก็บเอกสารราชการ ในสมัยนั้น ภายในบริเวณพระอารามดังกล่าว เพราะการทำความดีความชอบในราชการครั้งนี้ นำพาความยิ่งใหญ่มาสู่พระนครศรีอยุธยาและพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาด้วย

๒.๔ ด้านอักษรศาสตร์

จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทศ เป็นหลักฐานแสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการของการใช้คำราชาศัพท์ในราชสำนักอยุธยาตอนต้น คำที่น่าสนใจคือ คำว่า “พระราชเสาวนีย์” แปลว่า “คำสั่ง” จารึกหลักนี้แสดงให้เห็นว่าคำราชาศัพท์ “พระราชเสาวนีย์” ใช้กับพระเจ้าแผ่นดิน อย่างน้อยก็เห็นชัดในรัชกาลสมเด็จพระอินทราธิบดีบรมจักรพรรดิ ซึ่งการให้ข้อมูลดังกล่าวเป็นข้อมูลที่น่าสนใจ เพราะต่อมาเอกสารประวัติศาสตร์อยุธยาชั้นหลังแสดงให้เห็นว่าราชสำนักอยุธยาใช้ราชาศัพท์คำว่า “พระราชโองการ” ซึ่งแปลว่า “คำสั่งของพระเจ้าแผ่นดิน” แทนคำว่า “พระราชเสาวนีย์” เช่นพบใน กฎมณเฑียรบาล, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับปลีกของหอพระสมุดวชิรญาณ, และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ เป็นต้น ในราชสำนักสยามยุคปัจจุบันคำราชาศัพท์คำว่า “พระราชเสาวนีย์” เปลี่ยนมาใช้กับ พระราชินี หากเป็นคำสั่งของพระเจ้าแผ่นดิน จะใช้คำว่า “พระบรมราชโองการ” แทน ดังนั้น จารึกหลักนี้จึงเป็นเอกสารหลักฐานที่สำคัญนอกจากการบันทึกข้อมูลสำคัญทางประวัติศาสตร์แล้ว ยังเก็บข้อมูลด้านอักษรศาสตร์ไว้ให้เห็นเป็นอย่างดีด้วย

๓ สารวิพากษ์

จารึกขุนศรีไชยราชมงคลเทพ ภาษาไทย ด้านที่ ๑	
๑	วณนอาทิตยสัมเด็จพระ ีน
	วันอาทิตย์ สมเด็จพระอิน
๒	ทราหมหาบรมจักรพรรดิธรรมิกรา
	ทรา ^{๑๕} มหาบรมจักรพรรดิธรรมิกรา
๓	ชเป็นเจ้าให้ขุนศรีไชยราชมงคลเท
	ช เป็นเจ้าให้ขุนศรีไชยราชมงคลเท
๔	พ เอกมนตรีพิเสสแดขุนมโนรมย์ ขุน
	พ ^{๑๖} เอกมนตรีพิเสส ^{๑๗} แด ^{๑๘} ขุนมโนรมย์ ^{๑๙} ขุน
๕	คัมแห่งพระพรณายคัมแห่งนารายขุน
	คัมแห่งพระพรหม ^{๒๐} นายคัมแห่งนารายณ ^{๒๑} ขุน
๖	ปทยม ขุนไตรคัมแห่งขุนไทยอา ขุน
	ปทยม ^{๒๒} ขุนไตรคัมแห่ง ^{๒๓} ขุนไทยอาจ ^{๒๔} ขุน

^{๑๕}“อินทรา” ในพระนามของพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ เป็นสัญลักษณ์ของเมืองสุพรรณบุรี เช่นเดียวกับ “รามาชิตี” เป็นนามหลักของพระนครศรีอยุธยา “มหाराช” เป็นสมัญญานามกษัตริย์เชียงใหม่ และ “ธรรมราชา” เป็นนามของกษัตริย์สุโขทัย

^{๑๖}ขุนพลผู้นี้ คงเป็นขุนนางคนสำคัญในราชสำนักอยุธยาตอนต้น ต่อมาได้เลื่อนฐานะเป็นพระยามงคลเทพ พฤธมาตย์ ซึ่งเป็นขุนนางผู้เดียวที่ดำรงยศพระยาในรัชกาลนั้น

^{๑๗}เอกมนตรีพิเสส หมายถึง อัครมนตรีผู้มียศยิ่ง เทียบได้กับตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีในสมัยหลังปฏิรูประบอบการปกครองแบบศักดินา

^{๑๘}แด ตรงกับ แล เสียง /ด/ และ /ล/ ในภาษาถิ่นไทยต่างๆ อาจแทนกันได้

^{๑๙}ขุนมโน ปลัด มีปรากฏเพียงแห่งเดียวในกฎหมายเทียรบาล

^{๒๐}ไม่พบชื่อในทำเนียบพระโอรสการนาพลเรือน

^{๒๑}ไม่พบชื่อในทำเนียบพระโอรสการนาพลเรือน

^{๒๒}ไม่พบชื่อในทำเนียบพระโอรสการนาพลเรือน

^{๒๓}ไม่พบชื่อในทำเนียบพระโอรสการนาพลเรือน

๕๐ จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ

๓/	คัมแห่งพระพุทเจ้านครไชเจ้าหาว
	คัมแห่งพระพุท ^{๒๕} เจ้านครไชย เจ้าหาว ^{๒๖}
๔	นายมนโมยนายเพาพระบนท้เจ้า
	นายมนโมย ^{๒๓/} นายเพาพระบนทม ^{๒๔} เจ้า
๕	สามขึ้นเจ้าเพชดาเอาจตุรงชางมา
	สามขึ้น เจ้าเพชดา ^{๒๙} เอาจตุรงค์ ช้าง ม้า
๑๐	รืพลไปโจอมจับพระนครพิมายพนรูง
	รืพลไปโจอมจับ พระนคร พิมาย พนมรูง
๑๑	สรวาขชายพนัครามสเมจรดูพนัมาส
	สรวาขชาย พนมคราม สเมจรดู พนมมาส
๑๒	สิงคพิไชไพโรชดารอนัเปนบรคัมสเบ
	สิงคพิไชย ไพโรชดาร ^{๓๐} อันบรคัมส ^{๓๑} เป้
๑๓	นราชเสมาแลราบทาบดงัพระมโนสา
	น ราชเสมาแลราบทาบ ^{๓๒} ดงัพระมโนสา
๑๔	กัลป์แลจิงจจะพระราชเสาวนีหาขุน
	กัลป์ ^{๓๓} แลจิงจจะละ ^{๓๔} พระราชเสาวนี ^{๓๕} หาขุน

^{๒๕} ไม่พบชื่อในทำเนียบพระไอยการนาพลเรือน

^{๒๖} ไม่พบชื่อในทำเนียบพระไอยการนาพลเรือน

^{๒๖} เจ้านครไชย เจ้าหาว มีคำหน้านาม เป็นอีกกลุ่มหนึ่ง

^{๒๓/} พบนามใกล้เคียงกันคือ นายวิเศศมนมัย ในกรมม้านั้น เป็นข้าราชการชั้นผู้น้อย (อาจไม่ใช่ตำแหน่งนี้)

^{๒๔} นายเพาพระบันทม อาจเป็น นายเฝ้าพระบันทม คำว่า เฝ้า แปลว่า หัวหน้า

^{๒๙} เพชดา แปลว่า ดูทั่ว รู้ทั่ว ชื่อนี้สังกัดกรมพระนครบาล

^{๓๐} นามสถานที่ปลายแดนอโยธยา-กัมพูชประเทศ ยังบอกไม่ได้ทุกแห่งว่าหมายถึงที่ใดบ้าง

^{๓๑} ศัตรู

^{๓๒} ราบคาบโดยสิ้นเชิง

^{๓๓} ทราบสิ้นมนสารกัลป์ หรือ กัลป์ของพระมณู ซึ่งยาวนานไม่รู้สิ้นสุด

๑๕	ศรีไชยราชมงคลเทพแดื่องทวยลูก
	ศรีไชยราชมงคลเทพ แดื่องทวยลูก
๑๖	ขุนท่งหลายเอาชางมารีพลถอยคีนมา
	ขุนท่งหลาย เอาช้าง ม้า รีพล ถอยคีนมา
๑๗	ลูพระพนกำแพงแตงหนทางรอก
	ลูพระพนกำแพง ^{๓๖} แตงหนทาง(ร)อก
๑๘	วณนชเลอยชลอยช้อยคนพลท่งหลาย
	เวียนชเลอย ^{๓๗} ชลอย ช้อย คน พลท่งหลาย
๑๙	ยนานาปรการมาลูเอ็งเมสบรรธานจรด
	ย นานาประการ มาลูเอ็งเมสบรรธานจรด
๒๐	บรรณศาลาปรีดิสถาสีลาปะสัสนี้ไวจุงเปน
	บรรณศาลา ^{๓๘} ปรีดิษฐาสีลา ^{๓๙} ประสัสนี้ ^{๔๐} ไว จุงเป็น
๒๑	กยรติยสบบดลพระราชอาญาวาขุนศรี
	เกียรติยส สบดล ^{๔๑} พระราชอาญาว่า ขุนศรี
๒๒	ไชยราชมงคลเทพเอกมนตรีพิเสส
	ไชยราชมงคลเทพเอกมนตรีพิเสส

^{๓๕} ละ แปลว่า ทิ้ง ปล่อย มือออกไป

^{๓๕} ในสมัยอโยธยาตอนต้น พระราชเสาวนีย์ ใช้กับคำสั่งของพระเจ้าแผ่นดิน

^{๓๖} กำแพงวัด

^{๓๗} ชลอย ภาษาเขมรมีความหมายเหมือนกับ ช้อย และคำว่า ชลอย ที่แทรกเข้ามาเป็นคำเติมเสียง (filler) เพื่อให้ฟังราบรื่น

^{๓๘} ศาลาอันเป็นสถานที่เก็บเอกสารราชการ

^{๓๙} ศิลา

^{๔๐} ประสัสน มาจากคำสันสกฤตคำว่า “ปรศสตี” แปลว่า คำสรรเสริญ, เกียรติยศ, การทำให้เกียรติขจรกระจาย, คำสอน, เครื่องนำทางคำเตือน

^{๔๑} จัตรเจ็ดชั้น อันเป็นเครื่องหมายแสดงเกียรติยศอันสูงส่ง

๒๓	(ซี)นเมือวานลืบเบตค้ำดอนลืบส(อง)
	ขึ้นเมือวารลืบเบต ^{๕๒} ค้ำ เตือนลืบสอง
๒๔	กูรกกสัด นาคินนาตสตาปานชืเย
	กุนนั๊กษัตร์ นาคินนาตสตาปานชืเย
๒๕	อาวาตคณาทีปานเยยปริโตนุไทย
	อาวาตคณาทีปานเยยปริโตนุไทย
๒๖	ตุ่วอจลื(สุข)ปาปปาน...๐๓
	ตุ่วอจลื(สุข)ปาปปาน...๐๓

บรรณานุกรม

พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย
สุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๔๙.

ลิลิตยวนพ่าย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๓.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. “จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ,” ใน **อาจารย์บุชา สรรพสาระ
ประวัติศาสตร์ ภาษาและวรรณกรรมไทย** [โครงการวิจัย “๑๐๐ เอกสารสำคัญ
เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย” ในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการ
วิจัย (สกว.)]. กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภณาการพิมพ์, ๒๕๕๒, ๑๐๑-๑๐๙.

-----, “งานเขียนทางประวัติศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กลุ่มประเทศ
ภาคพื้นทวีป,” ใน **รวมบทความประวัติศาสตร์** ๑๖(๒๕๓๓), ๑-๔๖.

-----, “อโยชชปุระ-ศรียโสธร ศตวรรษแรกความสัมพันธ์ไทย-กัมพูชาหลังการ
สถาปนาพระนครศรีอโยธยาเป็นราชธานีใน ค.ศ. ๑๓๕๐ จินตทัศน์อดีตกับ
ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์,” ใน **ความมกยอนของประวัติศาสตร์** พิพิธนิพนธ์
เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. กรุงเทพฯ: รุ่งแสงการพิมพ์,
๒๕๓๓, ๓-๑๐๐.

วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ). “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีก หมายเลข
๒/ก๑๐๔ ต้นฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ(ชำระใหม่),” ใน **ความมกยอนของ**

^{๕๒} ลืบเฮ็ด

ประวัติศาสตร์ พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล.
กรุงเทพฯ: รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๓, ๑๓/๓-๒๒๘.

----- . “พงศาวดารเขมรฉบับนักองค์เอง เลขที่ ๔๕ ในหมวดพงศาวดาร,” ใน
ความยกย่องของประวัติศาสตร์ พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์หม่อม
เจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. กรุงเทพฯ: รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๓, ๑๖๑-๑๗๒.

ประพจน์ คุศลรัตนเมธี และ วินัย พงศ์ศรีเพียร. “จดหมายเหตุหมิงสี่ลู่เกี่ยวกับอยุธยา,”
ใน **ศรีขมิ้นอาจารย์** พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร
และ ศาสตราจารย์วิสุทธ์ บุษยกุล เนื่องในโอกาสมีอายุครบ ๘๔ ปี ใน พ.ศ.
๒๕๔๖. กรุงเทพฯ: เพ็ญฟ้าพรินติ้ง, ๒๕๔๖, ๓๕๓-๔๒๓.

เอกสารลำดับที่ ๓๘

หนังสือ “ภาษาไทย” ของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร):

หนังสือรวมสรรพความรู้เกี่ยวกับภาษาไทยและเมืองไทย

อรพินท์ คำสอน

๑. ความสำคัญของเอกสาร^๑

หากกล่าวถึงผลงานของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) คนส่วนใหญ่ก็มักจะนึกถึงหนังสือแบบเรียนหลวงหรือแบบเรียนชุดมูลบทบรรพกิจ เพราะเป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางว่าเป็นแบบเรียนภาษาไทยชุดแรกของท่าน แต่ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้เขียนเลือกที่จะนำเสนอหนังสือ “ภาษาไทย” ซึ่งเป็นหนังสือชุด ๒ เล่มที่รวบรวมผลงานของท่านไว้จำนวนหนึ่ง และยังไม่เป็นที่รู้จักแพร่หลายมากนัก เมื่ออ่านเพียงชื่อหนังสือ ภาษาไทย หลายท่านอาจจะคิดว่าเป็นหนังสือสอนภาษาไทยเท่านั้น ทว่าอันที่จริงแล้วหนังสือยังได้รวบรวมผลงานของพระยาศรีสุนทรโวหารในด้านอื่นๆ ไว้ด้วย จนอาจเรียกหนังสือชุดนี้ว่าเป็นหนังสือรวมสรรพความรู้เกี่ยวกับภาษาไทยและเมืองไทยในด้านต่างๆ ก็คงไม่ผิดนัก เนื้อหาที่ปรากฏนั้นมีตั้งแต่ตำราหลักภาษาไทย ความรู้ด้านนิรุกติประวัติของภาษาไทย ตำราการแต่งคำประพันธ์ วิธีการสอนภาษาไทย ความรู้ทางธรรมชาติวิทยาที่เกี่ยวกับพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์ต่างๆในประเทศไทย ความรู้เกี่ยวกับการสมโภช

^๑ ผู้เขียนใคร่ขอขอบคุณ ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร เมธีวิจัยอาวุโส สกว. และ ผศ. สยาม ภัทรานุกาญจน์ ที่อ่านต้นฉบับและชี้ข้อบกพร่องต่างๆ ในบทความนี้

๕๖ หนังสือ “ภาษาไทย”

และการกล่อมช่างเผือกในสมัยรัชกาลที่ ๕ อีกทั้งยังมีการรวบรวมบทประณามพจน์หรือบทไหว้ครูลักษณะต่างๆไว้ด้วย

เล่ม ๑

เล่ม ๒

เราคงทราบกันเป็นอย่างดีแล้วว่าตำราสอนภาษาไทยนับตั้งแต่อยุธยาเป็นต้นมาจะเขียนในรูปร้อยกรอง ไม่ว่าจะเป็น จินตามณี ประถม ก กา ปฐมมาลา หรือแบบฝึกอ่าน เช่น ประถม ก กา หัดอ่าน หรือ ภาพพระไชยสุริยา ในหนังสือชุดนี้ก็เช่นกัน พระยาศรีสุนทรโวหารก็นำเสนอในรูปของร้อยกรองด้วย ซึ่งรูปแบบคำประพันธ์ส่วนใหญ่ที่นำมาใช้จะเป็นกาพย์ยานี ๑๑ กาพย์ฉบัง ๑๖ กาพย์สุรางคนางค์ ๒๘ และ กลอนสุภาพ การสอนภาษาไทยเช่นนี้สะท้อนความเป็นคนเจ้าบทเจ้ากลอนที่ฝังลึกอยู่ในจิตวิญญาณของคนไทย ดังเช่นที่ ลา ลูแบร์ กล่าวถึงประเด็นนี้ไว้อย่างชัดเจนว่า “ชาวสยามนั้นมีสันดานเป็นกวีมาโดยกำเนิดทีเดียว”^๒ อีกทั้งยังแสดงให้เห็นถึงกุศโลบายของปราชญ์แต่โบราณที่สร้างตำราด้วยร้อยกรองเพื่อให้ผู้อ่านและผู้เรียนได้ซึมซับลักษณะ ลีลา จังหวะของร้อยกรองแต่ละประเภทอย่างเป็นธรรมชาติจากการอ่านและทบทวนบทเรียนในแต่ละครั้ง จนคำประพันธ์เหล่านี้กลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตอย่างไม่รู้ตัว แตกต่างจากปัจจุบันที่นักเรียนส่วนใหญ่ห่างเหินจากการอ่านคำประพันธ์ จนไม่คุ้นกับคำประพันธ์ในรูปร้อยกรอง

^๒ โคะ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, พิมพ์ครั้งที่ ๒. สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล) (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๔๘), ๑๘๘.

อันส่งผลให้นักเรียนจำนวนหนึ่งปฏิเสธไม่อยากจะเรียนการแต่งคำประพันธ์ประเภทต่างๆ เพราะเห็นว่าเป็นเรื่องยากและไกลตัว

การสอนภาษาไทยด้วยร้อยกรองนั้น นับเป็นวิธีหนึ่งที่ทำให้นักเรียนสามารถจดจำความรู้และคำสอนต่างๆ ได้อย่างขึ้นใจ เพราะคำสอนที่มีสัมผัสเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของวิธีช่วยจำได้เป็นอย่างดี เช่น ใน *อุโฆษพจน* ที่รวบรวมคำพ้องเสียงมาแต่งเป็นคำกลอนเพื่อช่วยจำ หรือใน *นิติสารสาธก* ก็ได้รวบรวมคำพยัญชนะคู่ หรือ อักษรนำ ต่างๆไว้ทั้งหมด นับตั้งแต่อักษรสูงนำอักษรต่ำ เช่น ฉ นำ ง, ถ นำ น, ห นำ ร อักษรกลางนำอักษรต่ำ เช่น ก นำ น, ป นำ ล, จ นำ ร หรือ ต นำ ร เป็นต้น

หนังสือชุดนี้ไม่เพียงแต่ให้ความรู้ในการสร้างตำราภาษาไทยมาตรฐานเท่านั้น แต่ยังให้ความรู้ในเรื่องนิรุกติประวัติของคำภาษาไทยไว้ในหลายลักษณะ ไม่ว่าจะเป็นการให้ที่มาของคำว่าเดิมมาจากภาษาใด โดยเฉพาะใน *อนันตวิภาค* ที่ได้รวบรวมและแจกแจงที่มาของคำไว้อย่างเป็นหมวดหมู่ ที่เป็นเช่นนี้เพราะพระยาศรีสุนทรโวหารแสดงความปรารถนาไว้อย่างชัดเจนในตอนต้นของหนังสือเล่มนี้ว่า “กุลบุตรนั้นควรจะศึกษาให้รู้ในพากย์ ๘ ประการ ซึ่งเป็นหลักเป็นประธาน ต้นเค้าของคำพูด แลคำใช้ในกาพย์ โคลง พากย์ ฉันท์ต่างๆ เพื่อจะมีให้ชัดช่องในการที่จะอ่านแลคิดกาพย์กลอนทั้งปวง” (เล่ม ๒, หน้า ๓๓๒)

รวมทั้งใน *ปรีระจำพจนาด* ที่จะให้คำอธิบายเกี่ยวกับที่มาของคำไว้อย่างละเอียด ซึ่งช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจที่มาและความแตกต่างในการใช้คำแต่ละคำได้อย่างชัดเจนมากขึ้น เช่น คำที่ใช้ ทร แทนเสียง ซ มีคำว่า นิทรา อินทรา จันทรา อินทรี ไทร ทรง ทราง ทรวง แทรก ทรุด ทรัพย์ ทราบ ไทรม ทราม ทรายและ เทร็ด

เช่นเดียวกับใน *ไวยพจน์ประพันธ์* ที่พระยาศรีสุนทรโวหารแจกแจงตัวสะกดของคำต่างๆ ไว้อย่างละเอียด ทั้งยังได้แปล ชี้แจงและอธิบายศัพท์คำนั้นๆ โดยพิสดารอย่างกว้างขวางและถ้วนถี่ ซึ่งกินเนื้อที่มากกว่าครึ่งเล่มของหนังสือเล่มที่ ๑ ในชุดนี้ เช่นคำว่า “กน” สามารถเขียนได้ว่า กน กนธ์ และ กล หรือ คำว่า “กาด” สามารถเขียนได้ว่า กาด กาจ กาชฐ^๓ และ กาศ หรือ คำว่า “พัก” สามารถเขียนได้ว่า พัก ภักตร พรรค และ ภัก

แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า ในปัจจุบันเมื่อถามว่าพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เป็นใครและมีความสำคัญอย่างไร ซึ่งอาจจะมีคนจำนวนหนึ่งไม่รู้จัก หรือบางคนก็อาจจะจำสับสนว่าท่านคือพระศรีสุนทรโวหาร (ภู่) หรือสุนทรภู่ก็เป็นได้ ทั้งนี้เพราะท่านทั้งสองยังมีชีวิตอยู่ในช่วงเวลาไล่เลียงกันด้วย และมีราชทินนามคล้ายกัน

พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เป็นผู้ที่มีความสามารถในการศึกษา จนได้รับยกย่องเป็นปราชญ์ภาษาไทยของชาติอย่างใดก็ดี ผู้เขียนเห็นว่าผู้ที่น่าจะรู้จักและเคยได้ยินชื่อของท่านคงหนีไม่พ้นชาวจังหวัดฉะเชิงเทรา เพราะอย่างน้อยที่สุดในคำขวัญประจำจังหวัดก็มีชื่อของท่านปรากฏอยู่ ดังคำขวัญที่ว่า “แม่น้ำบางปะกงแหล่งชีวิต พระศักดิ์สิทธิ์หลวงพ่อโสธร พระยาศรีสุนทร

อนุสาวรีย์พระยาศรีสุนทรโวหาร

ปราชญ์ภาษาไทย อ่างฤๅไนปาสมบูรณ์” และยังมีอนุสาวรีย์ของท่านตั้งอยู่ในจังหวัดนี้ด้วย เนื่องจากท่านเป็นชาวจังหวัดฉะเชิงเทรา เกิดเมื่อวันที่ ๕ กรกฎาคม

^๓ กองกาชฐ หมายความว่า กองไม้

พ.ศ. ๒๓๖๕ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และถึงแก่อนิจกรรม เมื่อวันที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณมาเรื่อยมา นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระศรีสุนทรโวหารคิดแบบสอนอ่านหนังสือไทย ซึ่งทำให้ได้เลื่อนยศขึ้นเป็น “พระสารประเสริฐ” ปลัดทูลฉลอง กรมพระยารักษ์ ท่านแต่งหนังสือชุด มุขบทบรรพกิจ ที่ถือเป็นตำราเรียนชุดแรกของไทยที่รู้จักกันในนาม “แบบเรียนหลวง” หนังสือชุดนี้นับว่ามีคุณูปการต่อการปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งนับเป็นการสร้างการเขียนภาษาไทยมาตรฐานขึ้น เนื่องจากแต่เดิมการเรียนเขียนอ่านภาษาไทยยังไม่มีมาตรฐาน และมักจะเขียนตามเสียงที่ได้ยิน จึงเขียนในลักษณะของการถ่ายเสียงเป็นสำคัญ ได้ยินอย่างไรก็เขียนอย่างนั้น นอกจากนี้ ท่านนับเป็นอัจฉริยบุคคลในทางภาษาไทย จนได้รับการยกย่องว่าเป็น “ศาลฎีกาในเรื่องหนังสือไทย” ดังที่กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ในคำอธิบายในเรื่องนี้ไว้ว่า “เมื่อตัดสินว่าอะไรก็เป็นคำพิพากษาสุดท้าย ใครจะเถียงว่าอะไรก็ฟังไม่ขึ้นในสมัยนั้น” ^๔

นอกจากพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) จะเป็นผู้ที่แต่งตำราแบบเรียนภาษาไทยแล้ว ต่อมาก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นครูสอนหนังสือไทยในกรมทหารมหาดเล็กและในปี พ.ศ. ๒๔๑๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเป็นโรงสกูลหลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวังแล้วจึงโปรดเกล้าฯ ให้ท่านเป็นอาจารย์ใหญ่ นอกจากนี้ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ยังเป็นพระอาจารย์ถวายพระอักษรสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ

^๔กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ คำอธิบายซึ่งอยู่ตอนต้นของหนังสือ ปกิรีถานาพจนานัต ของพระยาศรีสุนทรโวหาร ใน เรื่องเดียวกัน, ๓/๐

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า และพระเจ้าลูกเธออีกหลายพระองค์

ด้วยความรอบรู้ของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ทำให้ได้รับโปรดเกล้าฯให้เป็นกรรมสัมปาทิก สำหรับสอบไล่วิชาหนังสือไทยชั้นสูงในที่ประชุมทุกๆ ปี ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๒๕ ท่านได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นองคมนตรีที่ปรีกษาราชการ ขณะเดียวกันก็ได้รับตำแหน่งเลขานุการในสภาทั้งสองคือ ที่ประชุมที่ปรีกษาราชการแผ่นดิน และที่ประชุมองคมนตรี ทั้งยังได้รับกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านเป็นแม่กองตรวจโคลงที่ข้าราชการแต่งมาทูลเกล้าฯ ถวาย โดยรอบอารามวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ภาพ พระศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร)

พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ทำงานสนองพระเดชพระคุณ รับใช้เบื้องพระยุคลบาทอย่างซื่อสัตย์สุจริตจนสิ้นอายุขัย และได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น “พระยาศรีสุนทรโวหาร ภูวนาปรีชามาตย์บรมนาคนิตยภักดี พริยะพาหะ” ถีอศักดินา ๓๐๐๐ ไร่ ได้รับพระราชทานเป็นเบี้ยหวัดปีละ ๔ ชั่ง^๕ ทั้งยังได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์สูงสุดชั้นทุติยจุลจอมเกล้าฯ และโปรดเกล้าฯ พระราชทานโกฐโถมีเครื่องพร้อมให้เป็นเกียรติยศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระรณนาความในพระราชหฤทัยของพระองค์ที่สูญเสียพระยาศรีสุนทรโวหารไว้ว่า

“เปนผู้ที่มีคุณวุฒิในวิชาหนังสือไทยหนังสือขอม แลเปนผู้นิพนธ์คิดพระนามแลชื่อต่างๆ โดยพิศดาร แลรอบรู้วิชาการอื่นๆ อีกเปนอันมาก แลเป็นผู้ที่มีสัตย์ธรรม มั่นคงจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท มีความอุตสาหตั้งใจทำราชการสนองพระเดชพระคุณ โดยความกระตัญญูกะตะเวทีโดยแท้ มิได้มีความผิดสิ่งหนึ่งสิ่งใดให้เปนที่ขุ่นเคืองใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเลย แลได้รับราชการในตำแหน่งพระอาจารย์แห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ด้วย”^๖

ด้วยเหตุนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่าพระยาศรีสุนทรโวหารนั้นเป็นปราชญ์ทางภาษาไทยอย่างแท้จริง และผลงานของท่านแสดงให้เห็นถึงความเชี่ยวชาญและแตกฉานในภาษาไทยของท่านได้เป็นอย่างดี แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าผู้คนในปัจจุบันไม่ค่อยจะรู้จักผลงานอันทรงคุณค่าเหล่านี้ของท่านแล้ว แม้ว่าใน พ.ศ. ๒๕๔๓ จะมีคณะนักวิชาการทางภาษาไทย นำโดย ศาสตราจารย์ ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร

^๕ ๔ ชั่ง เท่ากับ ๓๒๐ บาท

^๖ หลวงมหาลิทธิโวหาร, น.ห., “ศรีสุนทราณุประวัติ,” ใน พระยา ศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ภาษาไทย เล่ม ๒, ๒๓-๒๔.

ศึกษาผลงานชิ้นนี้ของท่านไว้แล้วในหนังสือ ภูมิปัญญาของคนไทย ศึกษาจากแบบเรียนภาษาไทยและตำราพิไชยสงคราม แต่หนังสือเล่มนี้ค่อนข้างแพร่หลายในวงแคบเฉพาะผู้ที่ศึกษาและสนใจด้านภาษาไทยเท่านั้น

๒. สารัตถวิพากษ์

๒.๑ โครงสร้างเนื้อหา

ก่อนที่จะวิเคราะห์เนื้อหาของหนังสือชุดนี้ในประเด็นต่างๆ ในเบื้องต้น ผู้เขียนใคร่ขอแนะนำหนังสือชุดนี้อย่างคร่าวๆ ว่า หนังสือภาษาไทยของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เป็นหนังสือชุด ๒ เล่ม ซึ่งสำนักพิมพ์บรรณาคารได้รวบรวมผลงานของท่านจำนวนหนึ่งมารวมพิมพ์ไว้ด้วยกัน ในการพิมพ์ครั้งนี้ สำนักพิมพ์คลังวิทยาได้ขออนุญาตกรมศิลปากรพิมพ์จำหน่ายครั้งแรกตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๔ และครั้งล่าสุดเป็นครั้งที่ ๕ ในปี พ.ศ. ๒๕๑๖ โดยสำนักพิมพ์ได้รักษาอักขรวิธีและตัวสะกดการันต์ไว้ตามต้นฉบับเดิมไม่เปลี่ยนแปลง ซึ่งสำนักพิมพ์ให้เหตุผลว่า “เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังได้ทราบว่า หนังสือเรียนสมัยโบราณกาลนั้นมีลักษณะอย่างไร และเพื่อให้ผู้ที่สนใจในประวัติการศึกษาของชาติและวิวัฒนาการของภาษา ได้หาฉบับที่ถูกต้องศึกษาโดยไม่ยากนัก”^๓ ซึ่งในเนื้อหาของแต่ละเล่มประกอบด้วยเรื่องต่างๆ โดยสังเขป ดังนี้

^๓ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร), “คำนำ,” ใน ภาษาไทย เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๔)

๒.๑.๑ ภาษาไทย เล่ม ๑

๑. *พรรณพฤษกษา* เป็นหนังสือที่รวบรวมชื่อพันธุ์พืชในเมืองไทย โดยจำแนกตามมาตรฐานตัวสะกด ซึ่งบางครั้งรายชื่อพรรณไม้ก็แบ่งตามลักษณะต่างๆ เช่น ตามลักษณะเนื้อไม้ ตามลักษณะการเกิด หรือ ตามลักษณะการออกดอกและผล

๒. *สัตตวาภิธาน* เป็นหนังสือที่รวบรวมพันธุ์สัตว์ต่างๆ ในเมืองไทย โดยจำแนกตามมาตรฐานตัวสะกด ซึ่งจะแบ่งประเภทของสัตว์ตามลักษณะต่างๆ เช่น สัตว์ที่มีเท้ามาก สัตว์ที่มีสี่เท้า สัตว์ที่มีสองเท้า เป็นต้น

๓. *ปภิระณำพจนาคถ์* เป็นแบบสอนการสะกดคำต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคำพ้องเสียง และนำมาแสดงให้ดูว่า คำพ้องเสียงเหล่านี้มีวิธีสะกดต่างกันอย่างไร พร้อมทั้งให้ความหมายของคำแต่ละคำ หรือบางครั้งก็ให้ที่มาของคำเหล่านั้นไว้ด้วย เช่น กาน กาญจน กาน การ กาล กภาพ หรือ ฟัง กับ ผึ้ง และ ข้า คำ ฆ่า เป็นต้น

๔. *ฉันทวิภาค* เป็นตำราการแต่งคำประพันธ์ ที่อธิบายลักษณะกลอนฉันทตามวิธีใช้ใน *คัมภีร์รูดโตทัย* ซึ่งจะอธิบายให้เข้าใจเกี่ยวกับ ครุ ลหุ และ คณะ ในการแต่งคำฉันทแบบต่างๆ ต่อมาท่านได้นำเสนอพัฒนาการความรู้จากการแต่งฉันทแบบเดิมใน *คัมภีร์รูดโตทัย* มาสู่การแต่งฉันทแบบไทยนั่นคือคำกาพย์แบบต่างๆ ทั้งกาพย์สารวิลาสิณี เช่น กาพย์ยานีลำนำ ๑๑ กาพย์ลำนำ ๑๒ หรือ กาพย์ฉบงลำนำ ๑๖ กาพย์สุรางคนางค์ และกาพย์ห่อโคลง เป็นต้น

๕. *ไวพจน์ประพันธ์* ในตอนต้นเป็นการรวบรวมคำที่เขียนคล้ายกัน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นคำพ้องเสียง เช่น ท่า ถ่า ถั่ว เท่า หรือคำที่ต่างกันแค่เสียงสั้นยาว เช่น เป่า ป่าว ไมตรี ไผ่ตรี ต่อมาจึงมีการจัดหมวดหมู่เพื่อใช้ตรวจสอบคำพ้องรูปและคำพ้องเสียงอย่างเป็นระบบ โดยเรียงลำดับตามพยัญชนะ ก ถึง ฮ

๖๔ หนังสือ “ภาษาไทย”

และในแต่ละคำยังเรียงลำดับตามมาตราลำดับตัวสะกดและสระด้วย เช่น เริ่มจาก กน กัณ กาน กุน กูณ เกณ กอน เกียน ก่อนจะตามด้วย กต กาด กิต กุด กุต ฯลฯ ต่อไป คำแต่ละชุดก็ยังรวบรวมตัวอย่างคำพ้องรูปและคำพ้องเสียงไว้จำนวนหนึ่งด้วย การเรียบเรียงเช่นนี้ช่วยให้ผู้เรียนได้รับความสะดวกทั้งในการจดจำและค้นหา

๖. พิศาลการันต์ รวบรวมคำที่ใช้ตัวการันต์ โดยนำคำที่มีตัวการันต์มารวบรวมและจำแนกไว้ ซึ่งเรียงลำดับตัวอักษรของตัวการันต์ เรียงไปตั้งแต่ กอ การันต์ ถึง หอ การันต์ ทั้งนี้มีอักษรตัวการันต์ทั้งสิ้น ๒๖ ตัว ดังนี้ ก ข ค ฆ จ ช ฌ ญ ตี ต ถ ท ทร ธ น บ ป พ ภ ม ย ร ล ว ษ และ ห ในระหว่างที่นำเสนอคำที่ใช้ตัวการันต์เหล่านี้ ท่านยังแจ่มแจ้งให้เห็นที่มา ความหมาย และยกตัวอย่างการใช้ประกอบไว้ด้วย ชื่อน่าสังเกตประการหนึ่งที่พบก็คือ จะไม่มี ศ และ ส เป็นตัวการันต์เลย เพราะเหตุว่า “คำบาลี หรือสันสกฤตที่ใช้ตัว ส หรือ ตัว ศ เป็นตัวสุดท้าย เมื่อมาเป็นตัวการันต์จะถูกเปลี่ยนเป็น ษ ทั้งหมด”^๖

๒.๑.๒ ภาษาไทย เล่ม ๒

๑. ศรีสุนทรานุประวัติ นำเสนอประวัติชีวิตและผลงานของ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ไว้อย่างละเอียด หลวงมหาสิทธิโวหาร บุตรชายเป็นผู้เรียบเรียง

๒. วิธีการสอนหนังสือไทย นำเสนอวิธีการสอนหนังสือไทยที่เขียนโดย พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ว่าควรปฏิบัติอย่างไร ทั้งยังนำเสนอความคิดของท่านเกี่ยวกับประเภทของครูและของนักเรียนไว้ด้วย

^๖วิสุทธ์ บุษยกุล “แบบเรียนภาษาไทยของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร)” สารสถาบันภาษาไทย, ๒, ๓ (ก.ค. – ก.ย. ๒๕๓๘), ๔๖.

๓. *อุโฆษพจน์* รวบรวมคำคู่ หรือคำที่มีเสียงเหมือนกัน ซึ่งปัจจุบันใช้คำว่า “คำพ้องเสียง” มาแต่งเป็นกลอนเพื่อช่วยในการจำ ต่างจาก *ปกิณำพจนานต์* ที่อธิบายที่มาและความหมายไว้อย่างชัดเจน และในท้ายเล่มมีแบบสออ่าน และแบบสอบทความจำ เพื่อใช้เป็นแบบทดสอบให้นักเรียนค้นหาคำใดบ้างที่เขียนผิด

๔. *นิติสารสาธก* แบ่งเนื้อหาเป็น ๒ เล่ม เล่ม ๑ รวบรวมและสรุปความรู้ นับตั้งแต่มูลบทบรรพกิจเป็นต้นมาจนถึงอนันตวิภาค เพื่อให้นักเรียนอ่านและจดจำแบบเรียนที่สอนมาแล้วเป็นลำดับขั้นให้แม่นยำชำนาญ เริ่มตั้งแต่พยัญชนะสามหมู่ คืออักษรสูง กลาง และต่ำ จากนั้นก็เป็นผันอักษรเหล่านั้นกับสระ และวรรณยุกต์ตามลำดับ จากนั้นเป็นการผสมพยัญชนะ สระกับตัวสะกด โดยเรียงตามลำดับมาตราตัวสะกด นับตั้งแต่แม่ ก กา เรื่อยไปจนถึงแม่เกอย (เป็นที่น่าสังเกตว่า ในสมัยนั้นแม่เกอว ร หัน สระ ออ อัย และ เอีย ซึ่งถือว่าเป็นการประสมแบบพิเศษยังรวมอยู่ในแม่เกอย) รวมถึงการใช้ไม้้วน ไม้ลาย เมื่อสรุปความรู้ทั้งหมดแล้ว ก็เริ่มรวบรวมคำที่มีอักษรนำต่างๆไว้ นับตั้งแต่อักษรสูงนำอักษรต่ำ (อักษรต่ำในที่นี้มี ๗ ตัว คือ ง น ม ย ร ล และ ว) เช่น จ นำ น ถ นำ ม ส นำ ม หรือ ข นำ ล เป็นต้น จากนั้นก็เป็นคำที่ใช้อักษรกลางนำ การรวบรวมคำที่ใช้ไม้ตรี ไม้จัตวา และไม้ไต่คู้ และในตอนท้ายยังรวบรวมคำที่ใช้ “กับ” “แก่” “แต่” และ “ต่อ” ไว้ด้วย

ส่วนเล่ม ๒ แสดงไว้อย่างชัดเจนว่า หม่อมราชวงศ์หนูเป็นผู้แต่งทูลเกล้าถวาย เป็นหนังสือที่ต่อเนื่องจากหนังสือชุดมูลบทบรรพกิจ รวบรวมคำที่เป็นอักษรควบ นับตั้งแต่ตัว ก จ ต ป ค ท และ พ ที่จะควบกับตัว ร ล และ ว การนำเสนอคำเหล่านี้จะเรียงลำดับกันไปตามมาตราตัวสะกด

๕ *สังโยคพิธานแปล* รวบรวมการใช้คำที่มีตัวสะกดเรียงตามลำดับมาตราตัวสะกดต่างๆ ตั้งแต่ แม่ ก กา จนถึงแม่เกอย และจะมีการแจกแจงอักษรสะกดในแต่ละแม่ไว้อย่างละเอียด เช่น อักษรสะกดในแม่กน มี ๖ อักษร คือ ญ ณ น ร ล และ พ์ หรือ อักษรสะกดในแม่กด มี ๑๘ อักษร คือ จ ฉ ช ซ ฌ ฎ ฏ ฐ ฑ ฒ ด ต ถ ท ฒ ศ ษ และ ส

๖ *อนันตวิภาค* นำเสนอและรวบรวมประวัติและความหมายของคำต่างๆ ที่ใช้ในภาษาไทยว่ามีรากมาจากภาษาใด ในที่นี้แบ่งที่มาออกเป็น ๙ พาทย์ คือ ๑) สยามพาทย์ (ภาษาไทย) ๒) กัมพูชพาทย์ (ภาษาเขมร) ๓) ชวาพาทย์ (ภาษาแขก) ๔) มคธพาทย์ (ภาษาในคัมภีร์) ๕) หริภุชไชยพาทย์ (ภาษาลาวพุงดำ) ๖) สังสกฤษฏพาทย์ (ภาษาพราหมณ์) ๗) สิงห์พาทย์ (ภาษาลังกา) ๘) ตะเลงพาทย์ (ภาษารามัญ) และภูคามพาทย์ (ภาษาพม่า) และ ๙) อิงคลิศพาทย์ (ภาษาอังกฤษ)

๗ *มหาสุปัสสิชาดก* นำเสนอชาดกเรื่องของมหาสุปัสสิชาดก

๘ *ภาคเบ็ดเตล็ด*

๘.๑ *ค่านมัสการคุณานุคุณ* รวบรวมค่านมัสการทั้งพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ บุพการี ครูบาอาจารย์ พระมหากษัตริย์ และเทวดา

๘.๒ *วรรณพฤติคำฉันท์* เป็นหนังสือที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เลือกคาถาสุภาษิตภาษามคธ ตั้งเป็นกระทู้แจกจินตกวีในสมัยนั้นให้ช่วยกันแปลและแต่งเป็นฉันท์ต่างๆ ในภาษาไทย ต้นฉบับที่พบในหอพระสมุดฯ ระบุชื่อกวีที่ได้แต่งฉันท์ไว้ ๓ คน คือ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) และ ขุนวิสุทธากร ในที่นี้คัดมาพิมพ์เฉพาะแต่ผลงานของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) เท่านั้น

๘.๓ **ฉันท์กล่อมช้าง** รวบรวมฉันท์กล่อมช้างเผือกสำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๕ รวม ๑๐ เชือก อันได้แก่ พระเสวตวรวรรณ พระมหารพีพร รัตนคชพงษ์ พระเสวตสุวภาพรรณ พระเทพคชรัตนกริณี พระศรีสวัสดิเสวตวรรณ พระเสวตวรวลักษณ์ พระเสวตวรสรพวงศ์ พระเสวตวิสุทธิเทพามหาพิชเนศวร์ พระเสวตรสุนทรสวัสดิ์ และ พระเสวตรสกลวโรภาส

การจัดลำดับเนื้อหาในหนังสือชุดนี้เป็นการรวบรวมไว้อย่างไม่เป็นระบบ โดยมีได้แบ่งหมวดหมู่เพื่อช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจงานของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) อย่างเป็นลำดับขั้น ผู้เขียนเห็นว่าควรมีการจัดเรียงเนื้อหาใหม่ทั้งหมด โดยแบ่งตามเนื้อหาของผลงานที่นำมารวบรวมไว้เป็นสำคัญ เช่น เล่ม ๑ อาจรวบรวมเฉพาะผลงานที่เรียกว่าเป็น “แบบเรียนประกอบ” ซึ่งเหมาะสำหรับผู้ที่ใฝ่รู้ภาษาไทยในชั้นสูง ที่นอกเหนือจากแบบเรียนหลวงชุดมูลบทบรรพกิจ ซึ่งเป็นแบบเรียนมาตรฐานสำหรับนักเรียนภาษาไทยทั่วไป ดังนี้ ๑. วิธีการสอนภาษาไทย (เพื่อปูพื้นฐานให้ผู้อ่านเข้าใจความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับการเรียนการสอนภาษาไทยของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร)) ๒. นิติสารสาธก (ในเล่มได้สรุปความรู้เกี่ยวกับแบบเรียนชุดมูลบทบรรพกิจไว้โดยสังเขป และยังมีเนื้อหาบางส่วนที่กล่าวถึงอนันตวิภาคไว้ด้วย) ๓. อนันตวิภาค ๔. ปกิระณำพจนาดล ๕. ไวพจน์ประพันธ์ ๖. อุโฆษพจน์ (เนื้อหาของผลงานทั้งสามชิ้นต่างรวบรวมและมุ่งสอนในประเด็นคล้ายกัน คือ คำพ้องเสียงและคำพ้องรูปต่าง ๆ) ๗. สังโยคพิธานแปล และ ๘. พิศาลการันต์

เนื้อหาในหนังสือเล่ม ๒ ก็จะเป็นการรวบรวมผลงานที่เหลือซึ่งไม่เน้นในเรื่องการเขียนและการอ่านภาษาไทยโดยตรง นับตั้งแต่ ฉันทวิภาค วรรณพฤติคำ ฉันท์ พรณพฤกษา สัตวาภิธาน มหาสุปัสสืษาดก คำนัมสการคุณานุคุณ และฉันท์กล่อมช้าง และสำหรับ “ศรีสุทรานุประวัติ” นั้นควรย้ายไปอยู่ในส่วนของ

ภาคผนวก เพราะงานชิ้นนี้มีใช้ผลงานของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) โดยตรง แต่หลวงมหาสิทธิโวหาร ผู้เป็นบุตรชาย เป็นผู้เรียบเรียง

๒.๒ หนังสือ “ภาษาไทย” ในฐานะหนังสือรวมสรรพความรู้เกี่ยวกับภาษาไทยและเมืองไทย

ดังที่ทราบกันแล้วว่า หนังสือ *ภาษาไทย* ชุดนี้เป็นการรวบรวมผลงานของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ซึ่งครอบคลุมสรรพความรู้หลากหลายด้าน ดังนี้

๒.๒.๑ ตำราภาษาไทย

ผลงานจำนวนหนึ่งในหนังสือ *ภาษาไทย* ชุดนี้ เป็น “แบบเรียนประกอบ” ซึ่งเหมาะสำหรับผู้ที่ใฝ่รู้ภาษาไทยในขั้นสูงต่อไป ดังนั้นเมื่อผู้เขียนจะวิเคราะห์ในประเด็นตำราภาษาไทยจึงไม่อาจที่จะเลี่ยงไม่กล่าวถึงแบบเรียนหลวงชุดมูลบทบรรพกิจ ซึ่งถือว่าเป็นแบบเรียนมาตรฐานสำหรับนักเรียนภาษาไทยทั่วไปได้ แบบเรียนหลวงชุดมูลบทบรรพกิจประกอบไปด้วยหนังสือ ๖ เล่ม อันได้แก่ *มูลบทบรรพกิจ* *วาทินิธิกร* *อักษรประโยค* *สังโยคพิธาน* *พิศาลการันต์* และ *ไวพจน์พิचारณ* ซึ่งหนังสือ ๕ เล่มแรกพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ได้นำไปทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๔ และเล่มสุดท้ายแต่งในปี พ.ศ. ๒๔๒๕ ต่อมาพระองค์ได้โปรดใช้หนังสือชุดนี้เป็นต้นแบบหนังสือไทย ซึ่งลงพิมพ์ที่โรงพิมพ์หลวง สำหรับจัดจำหน่ายพระราชทานให้แก่ผู้เล่าเรียนต่อไป

หนังสือชุดนี้เป็นตำราเรียนภาษาไทยมาตรฐานสมัยปฏิรูปการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่นับเป็นความพยายามที่จะสร้างการเขียนภาษาไทยมาตรฐานขึ้น เพราะตำราเรียนชุดมูลบทบรรพกิจนี้ใช้สอนตั้งแต่เริ่มหัดอ่าน จนถึงการเรียนรู้วรรณคดี และอักษรศาสตร์ชั้นสูง ทั้งที่แต่เดิมเรียนเขียนอ่านภาษาไทยไม่เป็นมาตรฐาน เนื่องจากยังไม่ใส่ใจเรื่องอักขรวิธีมากนัก แต่จะเขียนอักขรวิธีตามใจชอบพอสมควร กล่าวคือคนมักจะเขียนตามเสียงที่ได้ยิน จึงเขียนในลักษณะของการถ่ายเสียงเป็นสำคัญ ได้ยินอย่างไรก็เขียนอย่างนั้น

แต่ใน *มูลบทบรรพกิจ* นี้ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ได้สร้างกรอบในการสอนภาษาไทยสมัยนั้นไว้ว่า เด็กนักเรียนควรที่จะศึกษาอะไรบ้าง และวางมาตรฐานการเรียนอย่างเป็นขั้นเป็นตอนไว้ เริ่มตั้งแต่

๑. *มูลบทบรรพกิจ* สอนเขียนสอนอ่านเบื้องต้น ตั้งแต่พยัญชนะสระ เครื่องหมายต่างๆ การแจกอักษร ๓ หมู่ในมาตราแม่ ก กา และ ผันด้วยวรรณยุกต์ต่างๆ การใช้ไม้ยมก ๒๐ คำ การแจกอักษร ๓ หมู่ในมาตราตัวสะกด ตั้งแต่ แม่ ก กา ถึง แม่เกอย และผันด้วยวรรณยุกต์ คำที่ใช้ ศ ส ษ คำกลอนสอนวิธีนับ ชั่ง ตวง วัด และคำไม้มลาย ที่มีตัว ย และไม่มีตัว ย สะกด

๒. *วาหนิตินิกร* สอนเกี่ยวกับอักษรนำ โดยรวบรวมการแจกอักษรสูงนำอักษรต่ำ และอักษรกลางนำอักษรต่ำ

๓. *อักษรประโยค*^๔ สอนเกี่ยวกับอักษรควบ ร ล ว ที่มีใช้ในภาษาไทย ซึ่งแจกแจงไว้อย่างละเอียดว่า อักษรสูง ๑๐ ตัวสามารถนำไปควบกับตัว ร ล ว ได้ ในขณะที่อักษรกลางมี ๔ ตัว คือ ก จ ต ป และ อักษรต่ำก็มี ๔ ตัว คือ ค ฅ ท และ พ เท่านั้นที่ควบกับ ร ล ว ได้ และยังแจกตัวควบในมาตรา

^๔คำว่า “ประโยค” ในที่นี้หมายถึง ควบ (ข้อสังเกตนี้ได้มาจาก วิสุทธ์ บุษยกุล “แบบเรียนภาษาไทย ของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร)” *สารสถาบันภาษาไทย*, ๔๔.

ตัวละครแม่ต่างๆ ในตอนท้ายไปยกพระราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยการใช้คำ กับ แก่ แต่ ต่อ และมีการยกตัวอย่างเพิ่มเติมด้วย

๔. *สังโยคพิธาน* สอนตัวละครแม่ต่างๆ ซึ่งเป็นการแจกแจงตัวละครแม่ต่างๆ

๕. *พิศาลการันต์* สอนตัวการันต์ต่างๆ โดยรวบรวมคำที่ต้องใช้ตัวการันต์เรียงตามอักษร การใช้ไม้ตรี ไม้จัตวา ไม้ไต่คู้ และคำที่ใช้เครื่องหมายตีนกา และไปยาลน้อยท้ายคำย่อ

๖. *ไวยพจน์พิจารณา* เป็นการแจกคำตัวเดียวกัน ตัวสะกดต่างกัน หรือ ตัวต่างกันแต่อ่านออกเสียงเหมือนกัน

ผลงานของพระยาศรีสุนทรโวหารที่เกี่ยวกับการเรียนการสอนภาษาไทยนั้น มิได้มีแต่เฉพาะแบบเรียนชุดมูลบทบรรพกิจเท่านั้น แต่ยังมี “แบบเรียนประกอบ” อื่นๆ ที่รวบรวมไว้ในหนังสือ *ภาษาไทย* ด้วย ไม่ว่าจะเป็น *ปกิระณำพจนานนต์ ไวยพจน์ประพันธ์ อุโฆษพจน์ นิติสารสาธก สังโยคพิธานแปล และอนันตวิภาค* เมื่อศึกษาเปรียบเทียบแบบเรียนภาษาไทยชุดนี้และผลงานเล่มอื่นๆของท่านเทียบกับแบบเรียนภาษาไทยในอดีตที่ผ่านมา ไม่ว่าจะเป็น *จินดามณี* ฉบับต่างๆ ทั้งฉบับพระโหราธิบดี ฉบับพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ หรือฉบับพระนิพนธ์ของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท หรือแบบเรียนเล่มอื่นๆ ในยุคต่อมา เช่น *ประถม ก กา* และ *ปฐมมาลา* ของพระเทพโมฬี วัดราชบูรณะ พบว่ามีความพ้องกันและต่างกันในหลายประเด็น ความพ้องกันประการแรกคือแบบเรียนภาษาไทยส่วนใหญ่นิยมเขียนในรูปของร้อยกรอง เช่นเดียวกับผลงานของพระยาศรีสุนทรโวหาร

แต่ประเด็นที่ต่างกันอย่างชัดเจน คือ *จินดามณี* จะกล่าวถึงในแต่ละประเด็นอย่างคร่าวๆ และจะยกตัวอย่างให้เห็นไว้พอให้เข้าใจเป็นสังเขปเท่านั้น เนื่องจากใน *จินดามณี* เนื้อหาส่วนใหญ่จะเน้นไปที่ตำราการแต่งคำประพันธ์ จึงมี

การอธิบายวิธีการแต่งภาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ อย่างละเอียด ขณะที่ *ประมก กว* เป็นแบบสอนภาษาไทยเล่มแรกที่มีการลำดับการสอนเป็นขั้นตอน เริ่มสอนด้วยการนำพยัญชนะมาผสมสระทุกตัว จากนั้นก็เริ่มสอนตัวสะกด อักษรควบ อักษรสามหมู่ และอักษรนำในลำดับต่อไป เช่นเดียวกับ การเรียงลำดับใน *ปฐมมาลา*

ในขณะที่แบบเรียนชุด *มูลบทบรรพกิจ* เน้นการวางรากฐานการเรียนการสอนภาษาไทยอย่างเป็นระบบและเป็นมาตรฐาน โดยให้ความสำคัญในแง่ของความถูกต้องในการสะกดคำ ด้วยเหตุนี้ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) รวบรวมและนำเสนอตัวอย่างของคำภาษาไทยในลักษณะต่างๆ ไว้อย่างละเอียด ขณะเดียวกันก็ยังไม่ทิ้งการสอนเกี่ยวกับคำประพันธ์ โดยเฉพาะคำประพันธ์ประเภทฉันท์ ใน *ฉันท์วิภาค* นำเสนอพัฒนาการความรู้จากการแต่งฉันท์แบบเดิมใน *คัมภีร์รูดโตทัย* มาสู่การแต่งฉันท์แบบไทยนั่นคือคำภาพย์แบบต่างๆ

ด้วยเหตุนี้จึงเห็นได้ว่าพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ให้พื้นที่กับการอธิบายในแต่ละหัวข้อไว้อย่างละเอียด ไม่ว่าจะเป็นการแจกลูกอักษร ก็นำเสนอไว้ทุกรูป เช่นเดียวกับใน *ประมก กว* และ *ปฐมมาลา* ต่างจาก *จินดามณี* ที่นำเสนอเพียงตัวอย่างพอสังเขป ทำให้ผู้เรียนสามารถมองเห็นวิธีการแจกรูปอักษรทั้งหมดอย่างชัดเจน และเมื่อไม่มั่นใจก็สามารถที่จะย้อนกลับมาสอบถามได้ทันที เช่น อักษรกลาง ๙ ตัว แจงใน แม่ กง

- ๑ กง กั๋ง กาง กิง กิ่ง กึ้ง กิ่ง กุง กูง เกง แกง โกง กอง กวง เกียง เกื่อง เกิง เกอง
- ๑ จง จั๋ง จาง จิง จิ้ง จึ้ง จิ่ง จุง จูง เจง แจง โจง จอง จวง เจียง เจื่อง เจิง เจอง
- ๑ ฦง ฦั๋ง ฦาง ฦิง ฦิ่ง ฦึ้ง ฦิ่ง ฦุง ฦูง ฦเง ฦแง ฦอง ฦอง ฦียง ฦื่อง ฦึง ฦอง
- ๑ ฦง ฦั๋ง ฦาง ฦิง ฦิ่ง ฦึ้ง ฦิ่ง ฦุง ฦูง ฦเง ฦแง ฦอง ฦอง ฦียง ฦื่อง ฦึง ฦอง

- ๑ ดง ดัง ดาง ดิง ดิ่ง ดึง ดึง ดุง ดุ่ง เดง แดง โดง ดอง ดวง เต๋ยง เตื่อง เติง เตอง
- ๑ ตง ตัง ตาง ติง ติ่ง ตึง ตึง ตุง ตุ่ง เเตง แตง โตง ตอง ตวง เต๋ยง เตื่อง เติง เตอง
- ๑ บง บัง บาง บิง บิ่ง บึง บึง บุง บุ่ง เบง แเบง โบบง บอง บวง เป๋ยง เปื่อง เปิง เบอง
- ๑ ปง ปัง ปาง ปิง ปิ่ง ปึง ปึง ปุง ปุ่ง เปง แเปง โปง ปอง ปวง เป๋ยง เปื่อง เปิง เปอง
- ๑ อง อัง อาง อิง อิ่ง อึง อึง อุง อุ่ง เอง แอง โอง องง อวง เอ๋ยง เอื่อง เอิง เอง

ในอีกแง่หนึ่ง หนังสือชุดมูลบทบรรพกิจยังแจกลูกหรือผันเสียงวรรณยุกต์อย่างครบถ้วน ซึ่งต่างจาก จินตามณี ที่สอนการผันเสียงวรรณยุกต์ แต่ไม่แจกรูปอย่างครบถ้วนเช่นนี้ ทำให้ “ครูต้องบอกว่าคำที่มีเสียงวรรณยุกต์ได้อ่านอย่างไร หรือนักเรียนต้อง ‘หัดเดา’ เอาเองว่าคำใดควรอ่านออกเสียงอย่างไร เป็นวิธีการสอนให้เด็กเดาหรือท่องจำโดยไม่มีหลักแน่นอน ทำให้เด็ก ‘ไม่แม่น’ เรื่องเสียงวรรณยุกต์”^{๑๐}

นอกจากนี้ก็ยังมีการกล่าวถึงการเรียนการสอนภาษาไทยบางประเด็นใน จินตามณี มาอธิบายขยายความเพิ่มเติม เช่น กล่าวถึงมาตราตัวสะกด ที่ จินตามณี กล่าวถึงไว้เพียงสั้นๆ ว่า

๑ นโม ก ข จิ่ง	ก กา
ตามอักษรอรรธา	แต่งไว้
กน กง กต กม มา	ตามต่อ
กบ กก เกอยสุดใช้	สิบนี้คำไท ฯ (จินตามณี, หน้า ๒๔)

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, ๔๓.

แต่ใน *สังโยคพิธานแปล* ให้อธิบายมาตราตัวสะกดแม่ต่างๆ ไว้อย่างละเอียด นับตั้งแต่สรุปว่าตัวสะกดแต่ละมาตรามีอักษรใดบ้าง และรวบรวมคำที่ใช้ตัวอักษรนั้นๆ สะกดไว้ให้ดู พร้อมคำแปลด้วย เช่น แม่ กบ มี ๓ ตัวอักษร คือ บ ป ผ ฝ พ ฟ และ ภ และรวบรวมคำที่สะกดด้วยอักษรเหล่านี้ ในที่นี้ขอยกคำที่มีตัว ภ สะกดมาเป็นตัวอย่าง ดังนี้

ธาตุโลก	ธาตุกำเรียบ	นภดล	พื้นอากาศ
ครรรภ	ว่าห้อง ว่าสัตว์เกิดในห้อง	นภาลัย	ว่าที่อยู่คืออากาศ
เบญจครรรภ	ว่า ๕ ห้อง ว่ามีห้องอยู่ ๕	ปรารภ	ว่าเริ่มแรก
มีครรรภ	มีสัตว์เกิดในห้อง	ได้ลาภ ๆ	ของที่บุคคลพึงได้
นภวงษ์	เชื้อสายอากาศ	หลงโลก	ว่าความมักได้
ยาวอุศุภ	ยาวเท่ากำลึงกาย เสียงวัว ผู้คือเส้น ๕ วาโดยมาก	พลอิภเอาธาร	ว่าพลข้างมากอย่างยิ่ง
อุศุภ	ของไม่งาม	นบอภิวาท	ว่าน้อมไหว้
โคอุศุภราช	พระยาวัวประเสริฐ	ราชพัลลภ	คนสนิทของในหลวง
		ใจละโมภ	ใจมักได้

(เล่ม ๒, หน้า ๓๖๖-๓๖๗)

เช่นเดียวกับใน *ไวยากรณ์ประพันธ์* ที่พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) แจกแจงตัวสะกดของคำต่างๆ ไว้อย่างละเอียด ทั้งยังได้แปล ชี้แจงและอธิบายศัพท์คำนั้นๆ โดยพิสดารอย่างกว้างขวางและถ้วนถี่ ซึ่งเนื้อหาใน *ไวยากรณ์ประพันธ์* มีพื้นที่มากกว่าครึ่งเล่มของหนังสือเล่มที่ ๑ ในชุดนี้ ในที่นี้ขอยกตัวอย่างการอธิบายคำว่า “มัน” ไว้ดังนี้

๑ พุดมันคำสยาม	มีข้อความตามวิไลย
มันเผือกเลือกเผาไฟ	มันไม่ให้ก็โกรธมัน
๑ หมูเถื่อนเพื่อนยังได้	แบ่งมาให้กินมันครั้น
มะพร้าวแก่จาวตัน	เคี้ยวน้ำมันได้มากหลาย
๑ น้ำมันมีมากอย่าง	มันต่างต่างเหลืออธิบาย
สกดกำหนดหมาย	ตัว น นิล สิ้นทุกคำ
๑ ราษฎร์แปลว่ามอญ	แบบก่อนก่อนมีแม่น้ำ
ญอ ญาติ ใช้ประจำ	เป็นสกดบทบาราณ
๑ อีกคำสามัญเล่า	มคอเค้าท่านไซซาน
แปลความตามโวหาร	ว่าความเป็นเสมอกัน...

(เล่ม ๑, หน้า ๔๔๔)

หนังสือของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ยังพัฒนามาจาก *จินตามณี* ในหลายลักษณะ ไม่ว่าจะเป็นการให้ความรู้ในเรื่องการใช้ไม้มลาย ใน *จินตามณี* ที่รวบรวมไว้ว่าไม้มลายมี ๘๐ คำ แต่ยังไม่ได้แยกลักษณะของไม้มลาย ไว้ว่ามีวิธีใช้ ๒ แบบ คือ แบบที่ไม่มีมียอ และแบบมีมียอ ซึ่งพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) กล่าวถึงในประเด็นนี้ไว้อย่างชัดเจน และยังกล่าวเสริมอีกว่าในขณะนี้ไม้มลายมีมากกว่า ๘๐ คำแล้ว ดังนี้

แล้วจึงเลื่อนเล่าคำไม้มลาย
ของโบราณขานบทไว้หมดสิ้น
ในแบบจินตามณีก็มีหลาย
แต่ท่านยังมิได้แยกโดยแยกคาย

ไม่กระจายจะแจ้งแห่งยุบล
 จึงคิดคัดจัดคำไม้มลาย
 แยกขยายสองอย่างทางนุสนธิ์
 จำพวกหนึ่งด้วยะไม้ปะปน
 พวกหนึ่งต้องข้องระคนสกดยอ
 มลายล้วนควรจดกำหนดไว้
 คือคำไทยพูดกันเท่านั้นหนอ
 ข้างฝักฝ่ายคำมลายมีด้วยอ
 คือติดต่อแต่เมตรเร่งจดจำ

(เล่ม ๒, หน้า ๑๒๒-๑๒๓)

ยิ่งไปกว่านั้น พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ยังได้พัฒนา “อักษรศัพท์” หรือการรวบรวมคำ ใน จินตามณี เพื่อใช้ในการแต่งกวี มาแยกประเภทและจัดหมวดหมู่ไว้อย่างชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นการรวบรวมคำคู่ หรือ คำพ้องรูปพ้องเสียงไว้ ซึ่งช่วยให้จดจำได้ง่ายขึ้น ใน อุโฆษพจนฯ เช่น คำคู่ “นาด” และ “มาด”

สนมนาฏขึ้นชมบรมนารถ
 เห็นดงหนาดนี้กอนาถหวาดผวา
 อนงค์นาฏนาคกรายชม้ายตา
 นายนาคมาหมดอำนาจพินาศพลัน
 บ่านนาคปิ่นถิ่นไกลถึงไชยนาท
 มีปรีกษาศหมายมาดประมาทฉนั้น
 จิตรมาศเรือมาดมาทุกวัน

กำหนดว่า**มาด**แปลว่า**ทอง** (เล่ม ๒, หน้า ๕๓-๕๔)

หากย้อนไปพิจารณาการเขียนในสมัยนั้นยังเป็นการเขียนและอ่านตามเสียงที่ได้ยิน มิได้มีการเขียนและการอ่านตามพจนานุกรมเช่นในปัจจุบัน จึงสร้างความสับสนให้กับผู้คนในสมัยนั้น ด้วยเหตุนี้ใน *ปรีชาพจนานุกรม* พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) จึงรวบรวมคำที่เขียนคล้ายๆกัน มาอธิบายไว้อย่างชัดเจน ทั้งที่มา เหตุผล และวิธีการใช้อย่างละเอียด ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจและเห็นความแตกต่างในการใช้คำแต่ละคำได้อย่างชัดเจนมากขึ้น รวมทั้งสิ้น ๑๐๑ ข้อ เช่น กาน ๖ อย่าง ผึง กับ ฟึง, ค่าง กับ ข้าง, ภาพ กับ พบ ในที่นี้ขอยกตัวอย่างการใช้คำว่า ไม่ ไหม้ และ ม่าย ซึ่งอธิบายไว้ว่า

๔๑. อีกสามคำ**ไม่ไหม้**กับ**ม่าย**นี้ จะช่วยชี้ไว้ให้ชัดอย่าขัดสน

ไม่เอกนี้ปฏิเสธเลขยิบ	คือไม่จนแลไม่จำไม่รำคาญ
อีกไม่มาไม่ไปทั้งไม่อยู่	ไม่ได้รู้ไม่ได้เห็นเป็นแก่นสาร
บุตรไม่ขอพ่อไม่ให้ไม่ได้การ	ไม่นี้ใช้สาธยายในคำไทย
ไม่ตัวมอหอนำไม้ได้กด	ต้องด้วยบทรับรองเป่งๆว่าเพลิงไหม้
อันม่ายเอกแม่เกยพิเปรยไป	นั่นท่านใช้ว่าผู้ชายเป็นม่ายเมีย
กับหญิงที่ผัวตายวายชีวิตร	ฤพัวปลิวปลดห่างอย่างร้างเสีย
ถึงชายอื่นจะมาเฝ้าอยู่เคล้าเคลีย	เขาคงว่าได้เมียแม่ม่ายชม

(เล่ม ๑, หน้า ๑๐๔)

นอกจากนี้ยังมีประเด็นอื่นที่มีได้กล่าวถึงใน *จินตมณี* แต่นำเสนอในผลงานของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เช่น ใน *นิติสารสาธก* ก็ได้รวบรวมคำพยานชนะคู่ หรือ อักษรนำต่างๆ ไว้ทั้งหมด นับตั้งแต่อักษรสูงนำอักษรต่ำ เช่น ฉ นำ ง ถ นำ น ห นำ ร อักษรกลางนำอักษรต่ำ เช่น ก นำ น ป นำ ล จ นำ ร หรือ ต นำ ร เป็นต้น ในที่นี้เพื่อให้เข้าใจชัดเจนขึ้นของยก ฉ นำ น มาเป็นตัวอย่าง ดังนี้

๑ หมวดสองที่สงจงตรองคิด

ตัวฉนวนอนสนิทได้คำขาน

ทำใจนปีใจนฉนวนาน

ฉนวนทาชลธารที่ท้ายวัง

ริมฉนวนียนเตียนราประร่มริน

ประดุจพินเต็มเตาเผาผนัง

ปลาฉลากน้ำป่วนติดฉนวนรัง

สวณนายสังสอนโฉนดโปรดให้ด

ทอดโฉนดบาดหมายให้นายส่ง

ตัวนายส่งต้องคดีมีกำหนด

ถ้ามุลนายแก้เกี่ยวทำเลี้ยวลด

ต้องด้วยบทปรับไหมให้ใช้ความ ฯ

(เล่ม ๒, หน้า ๑๓๐-๑๓๑)

พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ยังได้รวบรวมคำที่ใช้ตัวสะกด การันต์ต่างๆ ตั้งแต่ ก การันต์ ถึง ข การันต์ ไว้ใน พิศาลการันต์ นอกจากนี้ยังอธิบายที่มาและความหมายของคำศัพท์ต่างๆ เหล่านั้นไว้ เพื่อให้เด็กได้ความรู้ในเรื่องนี้อย่างละเอียด เช่น อธิบาย ภา การันต์ ไว้ว่า

๑ ภา ภรรยา เต็มท้ายขยายแยก	จะจำแนกคำใช้ในสยาม
ราชีกุมภ์ข้างต้นเห็นผนางาม	ข้างปลายทรมลเสื่อมแล้งดินแห้งไป
ตำแหน่งข้าราชการนั้นมีถม	จตุสดมภ์ทั้งสี่เป็นที่ใหญ่
คือเวียงวังคลังนาตำราไทย	เวียงนี้ใช้คือกรมนครบาล
เจ้าพระยาธรรมาตำแหน่งวัง	ตำแหน่งคลังกรมท่าได้ว่าขาน
กรมนาเจ้าพระยาพนักงาน	พลเทพเป็นประธานอธิบดี
พนสดมภ์เปลี่ยนมออย่างแบบเก่า	ว่าป่าเสาเล็กใหญ่ในไพรีศรี
อีกใช้คำอุปถัมภ์ในวาที	ก็ต้องมีเต็มแต่ตัว ภอ ปลาย
สยามูปะสดมภ์ชื่อกำปั่น	ต้องมี ภอ การันต์สำคัญหมาย
แปลว่าคำชูไทยในอธิบาย	อีกโกสุมภ์สุดท้ายว่าดอกคำ
อีกอย่างหนึ่งกุสุมะเป็นโกสุม	ก็มีชุมใช้มากแต่หลากสำ
เนียงไม่มีเต็มต่อ ภา ประจำ	แปลในคำนี้ว่าดอกมะลิลา
ชักให้เห็นพอเป็นที่เปลี่ยนแปลก	ท่านใช้แยกอย่างมคธะภาษา
ตัวอักษรสื่อความตามวาจา	ท่านผู้มีปรีชาควรไตร่ตรอง ฯ

(เล่ม ๑, หน้า ๓๘๐-๓๘๑)

กลับไปช่วยพ่อแม่ กลับมาเรียนใหม่ก็ลำบาก ต้องไปตั้งต้นกันใหม่ เป็นเหตุให้ท่านทรงคิดแบบเรียนเร็วขึ้น เพื่อจะได้อ่านได้ภายใน ๓ เดือน และเอาของที่จำได้ง่าย เช่น ก ไก่ ข ไข่ ซึ่งเด็กเห็นอยู่เสมอๆ และช่วยจำให้เร็วขึ้น ส่วนในเนื้อเรื่องก็ทรงเลือกเอาแต่ที่จะจับใจเด็กเป็น ประมาณ เพราะธรรมชาติของเด็กไม่สามารถจำคติธรรมได้ นอกจาก ชอบการตื่นเต้น ...”^{๑๑}

แบบเรียนเร็วชุดนี้ ประกอบด้วยหนังสือ ๓ เล่ม คือ เล่ม ๑ ๒ และ ๓ ซึ่ง ช่วยย่อเวลาเรียนวิชาหนังสือขั้นต้นเหลือเพียงปีเดียวหรือปีครึ่งเท่านั้น และ แบบเรียนเร็วใช้สอนอยู่ในโรงเรียนต่อเป็นเวลานาน ทำให้การสร้างภาษาไทย มาตรฐานของพระยาศรีสุนทรโวหารไม่อาจทำได้อย่างเต็มประสิทธิภาพนัก

๒.๒.๒ นิรุตติประวัติของคำและการใช้คำ

ในหนังสือชุดนี้ พระยาศรีสุนทรโวหารได้สอดแทรกในเรื่องนิรุตติประวัติ ของคำและการใช้คำในหลายลักษณะ ซึ่งจะกล่าวถึงรายละเอียดในประเด็นต่างๆ ดังนี้

๒.๒.๒.๑ ที่มาและความหมายของคำ

พระยาศรีสุนทรโวหารนำเสนอที่มาของคำในสองลักษณะ คือ การแยกและ รวบรวมคำที่มาจากภาษาหรือพากย์ต่างๆ ให้เห็นอย่างชัดเจน ใน *อนันตวิภาค* ได้

^{๑๑} ม.จ. หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ” *จันทร์เกษม* (๙-๑๐ พฤษภาคม-มิถุนายน ๒๕๐๕), ใน วุฒิชัย มูลศิลป์, *การปฏิรูป การศึกษาในรัชกาลที่ ๕*, (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๖), ๑๐๒

รวบรวมคำในภาษาต่างๆไว้อย่างชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นคำสยามพากย์ คำกำพูนพากย์หรือแม้แต่คำชวา ในที่นี้ขอยกคำชวามาให้ดูเป็นตัวอย่างจำนวนหนึ่ง เช่น

คำชวา	ความหมาย	คำชวา	ความหมาย	คำชวา	ความหมาย
มะการะ	ดอกไม้	การะบุหนึ่ง	ดอกแก้ว	มาลาดี	ดอกมะลิ
อันกาลา	ดอกช่อนกลีน	จินตะหระ	ฉลาด	อุณากัน	เล็บยาว
เอหยัง	คนดี	สาหรี่	งาม	ระเด่น	เจ้า
ยาหยัง	ชนะศัตรู	พันตู	รบกัน	อาแส	กฤษ
ยาหยี	น้อง	ระตู	เจ้าเมือง	บุหลัน	พระจันทร์
อังกาศ	ฟ้า	อุสา	เนื้อ	ยิหวา	ดวงชีวิต

นอกจากนี้ ท่านมักจะแทรกที่มาของคำในขณะทีสอนภาษาไทยในหัวข้อต่างๆ อยู่เสมอ เช่น ในขณะทีสอนในเรื่องการเขียนคำว่า “กอน” ก็อธิบายที่มาของคำแทรกไว้ด้วย ดังนี้

๑ คำไทยใช้พูดกอนมี อยู่สองวะจี

จะจัดให้ชัดคำไทย

๑ ตุ่มที่ซังน้ำใดใด ข้างบนน้ำใส

ข้างล่างตะกอนมูลดิน

๑ ยาบั้นกลมๆ กลืนกิน คำนิยมยิน

ว่ากลืนเป็นยาลูกกอน

.....

๑ คำกอนรอสกตมากมี	มาแต่บาฬี
สาธกจะยกจำพัน	
๑ ศุภกรว่าฤกษยามอัน	ทำงานตามวัน
ซึ่งมีดีถีโชคไชย	
๑ พระกรคำเขมรว่าใด	แปลภาษาไทย
ว่ามือทั้งสองซ้ายขวา	
.....	
๑ นามดวงอาทิตย์ผู้ครอง	โลกย์ทุกวันปอง
เป็นพากย์มคธบทมี	
๑ ทิวากรทินกรรังษี	ภาษากระพี
อีกคัมภ์ว่าประภากร	(เล่ม ๑, หน้า ๒๒๓-๒๒๔)

ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) มิได้บอกเฉพาะที่มาของคำเท่านั้น แต่ท่านจะบอกความหมายของคำเหล่านั้นกำกับไว้ด้วยโดยตลอด เพื่อให้ผู้เรียนได้ทราบความหมายที่ถูกต้องของคำต่างๆ ที่อยู่ในภาษาไทย ซึ่งช่วยให้ผู้เรียนนำไปใช้ได้อย่างถูกต้อง ทั้งนี้จะพบว่าคำที่ปรากฏในหนังสือชุดนี้หลายคำแทบจะไม่มีผู้ใดรู้ความหมายแล้วในปัจจุบัน เช่น กองกาษฐ หมายถึง กองไม้ กุณขลา หมายถึง ลูกเสือ กุฎ หมายถึง ยอดอย่างหนาม กุฎ หมายถึง เกี้ยว โกง คด งอ หรือบางครั้งความหมายของคำที่เปลี่ยนแปลงคลาดเคลื่อนไปจากเดิมแล้ว เช่น พิศวาส หมายถึง ความคุ้นเคย แต่ในปัจจุบันคำนี้มีความหมายว่า “รักใคร่ สนิเหา”^{๑๒} ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า หนังสือชุดนี้ยังเป็นแหล่งอ้างอิงสำคัญแหล่งหนึ่งสำหรับผู้สนใจศึกษาความหมายของคำ

^{๑๒} อ้างจาก พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒.

และบางครั้งอาจจะใช้สอบทานที่มาและความหมายของคำเก่าที่เป็นที่สงสัยหรือไม่
แน่ใจได้ด้วย

๒.๒.๒.๒ ข้อสังเกต และกฎเกณฑ์การเขียน

ในหนังสือชุดนี้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ไม่เพียงแต่
นำเสนอวิธีการเขียนภาษาไทยอย่างเป็นระบบตามหัวข้อต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการ
สะกด การันต์ อักษรนำ หรือแม้แต่อักษรควบต่างๆ เท่านั้น แต่ท่านยัง
สอดแทรกข้อสังเกตและกฎเกณฑ์การเขียนปลีกย่อยสำคัญไว้เป็นระยะๆ ด้วย
ตัวอย่างที่สามารถรวบรวมมานำเสนอในที่นี้จะมีทั้งการใช้ ออ นำ ไม่ควรใช้ หอ นำ
คำว่า อยู่ อย่าง และอยาก หรือ ตัว (ช) ตัว (ณ) เป็นตัวสะกดได้ ในภาษาไทยไม่
มีคำใช้ แต่จะมีมากในภาษามคร หรือ คำว่า พิธิ ซึ่งคนมักจะเขียนผิดโดยเขียนว่า
พิทธิ เช่นเดียวกับคำว่า อาวุธ และ ครุธ ซึ่งมักจะเขียนผิดโดยเขียนว่า อาวุท
และ ครุท ทั้งนี้ยังมีการสอดแทรกข้อสังเกตเกี่ยวกับการใช้คำผิดไว้ด้วย เช่น
การใช้คำว่า “สังเวคะ” ผิด เพราะคำส่วนใหญ่ไม่ทราบว่าเป็นคำนี้แปลว่า “สลดจิต”
จึงใช้ผิด ซึ่งมีคำที่แผลงมาจากคำนี้อีก ๒ คำ คือ “สมเพช” และ “สังเวช” ด้วย
อีกทั้งยังให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับคำที่มีตัว “ห” อยู่ท้าย ว่า คำนั้นถึงไม่ลงไม้เอก ก็ต้อง
อ่านเป็นเสียงลงไม้เอก เช่น เสนห เลห์ เทห์ พลพยุห โลห โมห มาห^{๑๓} จะเห็น
ได้ว่าในปัจจุบันคำในกลุ่มนี้บางคำก็เขียนโดยมีไม้เอกกำกับไว้อย่างชัดเจนแล้ว เช่น
เสนห์ เลห์ และ เทห์

^{๑๓} เสนห แปลว่า รัก, เลห์ แปลว่า เปรียบ, เทห์ แปลว่า กาย, พลพยุห แปลว่า
กระบวนพล, โลห แปลว่า ทองแดง, โมห แปลว่า โกรธ และ มาห แปลว่า ผี

ยิ่งไปกว่านั้น การแผลงคำนับเป็นประเด็นสำคัญที่ท่านให้ความสำคัญ เพราะไม่เพียงแต่จะรวบรวมคำแผลงลักษณะต่างๆ ไว้ใน *อนันตวิภาค* เช่น คำไทย แผลงเทียบกับคำสันสกฤต อาทิ ไกร เป็น กำไร เกิด เป็น กำเนิด ขาว เป็น สขาว ขจร เป็น กำจร แขง เป็น กำแหง ครบ เป็น ค่ำรบ คุณ เป็น คำคุณ หรือ คำณวน ชนะ เป็น ชำนะ เทียบ เป็น ทำเนียบ เปรอ เป็น บำเรอ อาจ เป็น อำนาจ และ อวย เป็น อำนวย เป็นต้น และยังรวบรวมคำกำพูนแผลงไว้ด้วย เช่น คัล เป็น คำนัล แห เป็น แหง ตรุง^{๑๔} เป็น ดำรุง และ ทรวง หนู^{๑๕} เป็น เนา และ ฉงาย^{๑๖} เป็น จ้างาย^{๑๗} เป็นต้น

นอกจากนี้ ท่านยังอธิบายกฎเกณฑ์และวิธีการแผลงแทรกไว้ขณะที่สอนเรื่องอื่นๆ อยู่ด้วย ผู้เขียนพอจะรวบรวมข้อสังเกตและกฎเกณฑ์การแผลงที่ท่านนำเสนอไว้ ดังนี้

๑) คำแม่ กน ที่ประสมด้วยสระ อุ และสระ ู นั้น เวลาแผลงคำ มีตัว ว ได้ เช่น คำณุน เป็น คำณวน มุรธา เป็น มวรธา ทูล เป็น ทवल มูล เป็น มवल และ บริบูรณ์ เป็น บริบวณ

๒) นิยมแผลงตัว ะ เป็น พะ หรือ แผลง พะ เป็น ะ สลับก็ได้ เช่นกัน อาทิ พรรค เป็น วรรค วัตถา เป็น พัตรา วีชะ เป็น พืช วัตตะ เป็น พรต บริพาร เป็น บริวาร

^{๑๔}ตรุง แปลว่า ออก

^{๑๕}หนู แปลว่า อยู่

^{๑๖}ฉงาย แปลว่า กลางวัน

^{๑๗}จ้างาย แปลว่า สายป่ายเกินเวลา

มาใช้เป็นชื่ออักษร”^{๑๘} เนื่องจากในสมัยนั้นยังไม่มีคำกำกับพยัญชนะ คนในสมัยนั้นจึงใช้คำกำกับตัวหอย กข มาใช้เรียกเพื่อจะได้ทราบว่าหมายถึงตัวพยัญชนะใดกันแน่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งตัวพยัญชนะที่เป็นคำพ้องเสียง ซึ่งชื่อหอยที่นิยมใช้สมัยนั้น เช่น “ก” สามหอย “ข” งวดยโปะ “ช” เจียมมกวย “ค” หะตัง “ต” เม่งจู เป็นต้น ด้วยเหตุนี้พระยาศรีสุนทรโวหารจึงคิดคำกำกับพยัญชนะขึ้นใหม่ ดังนี้ “ข” ขัดข้อง “ช” อังกฤษ^{๑๙} “ค” คิด “ต” กัณฐา^{๒๐} “ฌ” ระซัง “ซ” ชื่อ “ฦ” ฦาน “ญ” ญาติ “ฎ” ชฎา “ฏ” รกชฎ “ฐ” สันฐาน “ฑ” ปิณฑบาท “ฒ” จำเริญ^{๒๑} “ณ” คุณ “ด” เดชะ “ต” ตรา “ถ” รถ “ท” ทาน “ธ” ธอ “น” นิล “พ” พล “ภ” ภักตร์ “ย” ยินยล “ร” โรค “ล” วิลาศ และ “ฬ” จักรวฬ สมัยต่อมาก็มีผู้คิดคำกำกับพยัญชนะขึ้นอีกหลายแบบ โดยเฉพาะในแบบเรียนเร็ว เช่น “ก” ไก่ “ข” ไข่ “ช” ชวด “ค” ควาย และ “ต” คน เป็นต้น

นอกจากนี้ ในหนังสือชุดนี้ยังชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของภาษาไทยในอีกหลายลักษณะ ดังนี้

การนำเสนออักขระแบบเดิม จะพบว่ามีการหลายคำที่มีวิธีการเขียนแบบเดิมที่เปลี่ยนแปลงไปแล้ว ซึ่งคนส่วนใหญ่ก็ไม่ทราบ แต่พระศรีสุนทรโวหารได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับคำเหล่านี้ไว้ด้วย โดยแทรกอยู่ในหนังสือหลายๆ เล่ม เช่น

^{๑๘} เอนก นาวิกมูล. “สังเขปใช้ตัวหอย” ใน **แกะรอย ก ไก่**, (กรุงเทพฯ: สารคดี, ๒๕๓๖), ๓๐.

^{๑๙} อังกฤษ หมายถึง ขอของควาญช้าง

^{๒๐} กัณฐา หมายถึง คอ

^{๒๑} เอนก นาวิกมูล อธิบายใน **แกะรอย ก ไก่**, หน้า ๓๒ ว่า “ฦ ตัวหน้ามีหน้าที่เป็นตัวสะกด เช่น ใช้คำว่า ฦฒน์ ฦฒมิ เป็นต้น ฦฒน์ หรือ ฦฒน รวมทั้ง ฦฒมิ ล้วนแปลว่า เจริญ จำเริญ ทั้งสิ้น ดังที่พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) จึงให้นักเรียนจำ ฦ ฦจำเริญ สำหรับเขียนคำว่า ฦฒน ฦฒมิ

ใน *ไวพจน์/ประพันธ์* ซึ่งให้เห็นว่าคำว่า “ปัญญา” ที่ในสมัยโบราณใช้ ญอ สะกด โดยอธิบายว่า

ลัทธิบางคน

ก็เขียนสกดถ้วน

ไปรู้ต้นตอ

(เล่ม ๑, หน้า ๒๑๖)

การเปลี่ยนแปลงวิธีเขียนและสะกดคำ หากพิจารณาวิธีเขียนและวิธีสะกดคำในหนังสือชุดนี้จะพบว่า เมื่อเวลาผ่านมานับร้อยปีก็พบว่าคำในภาษาไทยปัจจุบันมีเป็นจำนวนมากที่เขียนต่างจากที่ปรากฏในหนังสือของท่าน ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างคำที่เปลี่ยนแปลงไปจำนวนหนึ่ง ดังนี้

การเขียน แบบเก่า	การเขียน ในปัจจุบัน	การเขียน แบบเก่า	การเขียน ในปัจจุบัน	การเขียน แบบเก่า	การเขียน ในปัจจุบัน
ฉั้นเพน	ฉั้นเพล	ปีกุญ	ปีกุน	ปรากฏ	ปรากฏ
อังกฤศ	อังกฤษ	โือกาศ	โอกาส	แขงขัน	แข่งขัน
ปะฏิสังขรณ์	ปฏิสังขรณ์	ฤษยา	ริษยา	อะธิษฐาน	อธิษฐาน
เขตร	เขต	พิฆาฏ	พิฆาต	อาฆาฏ	อาฆาต
โจษจรร	โจษจัน	อัมจันท์	อัมจันทร์	โจทย์ฟอง	โจทก์ฟอง
อสรพิศม์	อสรพิษ	ยาพิศม์	ยาพิษ	เข้า	ข้าว
เข้าโพด	ข้าวโพด	คัณฑ์	คัพท์	อัสดงค์	อัสดง

คำเก่า พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เห็นว่า “คำพูดนั้นเปลี่ยนแปลงไปตามยุคตามคราว คำโบราณจึงสาบสูญไปที่ละเล็กละน้อย จนไม่มีใครจะมีใครเข้าใจว่าเป็นคำภาษาอะไรนั้นก็มี บางที่ใช้พูดกันอยู่ก็รู้ตามสังเกต แต่คำนั้นแปลว่าอะไรก็หาไม่รู้ ... ต่อผู้ที่ได้พบปะหนังสือเก่าๆ มาก แลได้ถามท่านผู้ใหญ่สูงอายุ แล้วเอาใจใส่คิดอ่านเทียบทานสอบสวนดูจึงจะรู้เข้าใจบ้าง ด้วยคำพูดภาษาไทยนี้ มักมีคำลาว คำเขมร คำมอญ ปะปนกันเป็นอันมาก ยากที่จะเลือกพันธุ์ให้รู้ โดยจริง...”^{๒๒} ในที่นี้จึงนำคำเก่าที่ไม่มีใช้แล้วในปัจจุบันแสดงไว้เป็นตัวอย่าง เช่น คำว่า “เสิด”

๑ เสิดแปลว่าหนี

เคลื่อนไปจากที่	บุราณภาษา
ทุกวันยังมี	คัมภีร์โหรา
พระเคราะห์เทวา	บ้างเสิดภักมณ

๑ เสิดนี้คำเก่า

เดี๋ยวนี้พวกเรา	ไม่พูดสักคน
ไม่พบตำรา	ก็ทำใจจน
จะคิดเวียนวน	ว่าคำอะไร (เล่ม ๑, หน้า

๖๙๔)

นอกจากนี้ยังมีการรวบรวมคำไทยเก่าที่ลืมนกันไปหมดแล้ว โดยเฉพาะคำสยามโบราณ ไว้ใน *อนันตวิภาค* เช่น

^{๒๒} พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร), *ภาษาไทย เล่ม ๒*, ๓๘๑-๓๘๒

คำ	ความหมาย	คำ	ความหมาย	คำ	ความหมาย
ย่ำยาม	ชมเชย	ทรรี้ง	ถือตัว	ข้างผชค	ข้างต่อ
แม่หนัก	แม่แปรก	นักนิน	เนื้ออ่อน	เวียง	กำแพง
สีสำลำน	สีแดงอ่อน	อคร้าว	อิมใจ อิมยศ อิมสมบัติ	ตระคัก	งาม เพราะ
ซ่า	เห็น	บันทีก	ย่น ย่อ	พะบุ	หน้า งาม
ฟ้อง	บอก	แซง	ระวัง	กระลี	โทษ
เวีย	คล่อง	กำเลา	โง่ อ่อน	ถั่งแถม	ไหลซ้ำ
จ ร ท ก จ ร เทิญ	อัปจน	กรรพุม	ตุม	ม้าม่าน	ม้าผ่าน
ม้าโยงยาน	ม้าชักกรถ	ลาลด	ละห้อย	นรการ	ข้างสึดอ
เงี้ยว	งู	लग	หมาก	ปัป	กระโดด
เปื่อง	ข้าง	ลคีก	เร่ง	ถั่ง	ไหล
ลันรวง	สูง	อำนวน	ปิดพราง	พนาศ	เบาะ
กาหฬ	เตร	ยายี	รบกวน	สะนะ	เลื้อ
วายทรวง	ตือก	พันลอก	ผลิ	ถวัดถวัน	ว่องไว
บาแดง	ทูต	ม้าแพน	ม้าทวน	เคร่า	คอย

๒.๒.๒.๓ การรวบรวมชุดคำ

ใน *อนันตวิภาค* พระยาศรีสุนทรโวหารได้รวบรวมชุดคำไว้ในหลากหลายลักษณะ ทั้งการรวบรวมและบอกจำนวนคำที่นำด้วยเสียงต่างๆ อาทิ อะ (๒๓ คำ) อา (๔ คำ) อิ (๑๐ คำ) อุ (๙ คำ) โอ (๕ คำ) กะ (๒๖ คำ) ขะ (๑๑ คำ) คะ (๘ คำ) ฆะ (๑ คำ) จะ (๕ คำ) ฯลฯ นอกจากนี้ ยังมีการรวบรวมคำที่เป็นหมวดหมู่ เพื่อเป็นประโยชน์สำหรับการแต่งคำประพันธ์ คำที่แปลว่า แผ่นดิน ภูเขา หิน น้ำ ไฟ ลม ทิศ อากาศ เมฆ หมู่ดาว อาทิตย์ ดวงจันทร์ พระอิศวร พระนารายณ์ ฯลฯ ในที่นี้ขอยกหมวดคำว่า อากาศ และ ลม มาเป็นตัวอย่าง เช่น **อากาศ** (๑๓ คำ) วิหา เวหา เวหาศ นภ อัมพร อาทิตยบท วายุบถ วายุจร อนิลบถ คัคณะ โภยม เข และ อนันตลิกขะ และ **ลม** (๑๐ คำ) วาโย วายุ วาตา วาตะ อนิละ คันธวาหะ มารุต มालูต ขยณ (ภาษาเขมร) และ ขลวน (ภาษาเขมร)

ยิ่งไปกว่านั้นยังมีการรวบรวมชุดคำในลักษณะต่างๆ โดยสอดแทรกไว้ในหนังสือ *นิติสารสาธก* ด้วย ไม่ว่าจะเป็นคำที่เขียนด้วยไม้ตรี เช่น เก้ แจ็ก จี๊ก จ๊อก เล่าเต็ง ปือกแป็ก เป๊ะ อ้อด และ อ้อบ เป็นต้น ไม้จัตวา เช่น อาภู บั่นเจ้อ ปลาเจียน ปุ้ย ป่อ ตั่งโอ้ และ เอ้ย เป็นต้น ไม้ไต่คู้ เช่น ลำเค็ญ เขม็ง เคล็ด เกล็ด เห็ด และ เสรีจ เป็นต้น ทั้งยังกล่าวถึงวิธีการใช้คำว่า “กับ” “แก่” “แต่” และ “ต่อ” และ ใน *อนันตวิภาค* ยังรวมคำราชาศัพท์ และคำสุภาพต่างๆ ไว้ด้วย

๒.๒.๓ ธรรมชาติวิทยา

ใน *พรรณพฤษกษา* มีการรวบรวมพันธุ์พืชที่มีอยู่ในประเทศไทยและจำแนกประเภทของพันธุ์ไม้เหล่านี้ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) มิได้แบ่งตามวงศ์หรือสกุลตามแนวคิดทางวิทยาศาสตร์ดังในปัจจุบัน แต่ท่านมี

วิธีการจำแนกประเภทตามแนวทางของท่าน ซึ่งแบ่งตามลักษณะต่างๆ ได้ ๓ แบบ คือ

- ๑) ตามลักษณะของเนื้อไม้ แบ่งเป็น ๒ ชนิด คือ รุกขชาติ^{๒๓} และดินชาติ^{๒๔}
- ๒) ตามลักษณะการเกิด แบ่งเป็น ๖ ชนิด คือ รุกขชาติ ดินชาติ ลัดดาชาติ หรือวลีชาติ^{๒๕} คัจฉชาติ^{๒๖} สถลชาติ^{๒๗} และ ชลชาติ^{๒๘}
- ๓) ตามลักษณะการออกดอกและผล แบ่งออกเป็น ๔ ชนิด คือ นรบัผล^{๒๙} บุปผผล^{๓๐} กาลิกผล^{๓๑} และ อกาลิกผล^{๓๒}

หนังสือเล่มนี้ยังรวบรวมชื่อสายพันธุ์ของต้นไม้ไทยบางประเภทไว้โดยละเอียด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทุเรียน และมะม่วง นับว่ามีประโยชน์อย่างมากในปัจจุบัน เพราะจะพบว่าบางพันธุ์ก็ไม่ใช่ที่รู้จักหรือเปลี่ยนชื่อไปแล้ว ดังตัวอย่าง **พันธุ์มะม่วง** เช่น ผัวพรากเมีย มะตูม ตับเป็ด ลำหมา สาวกระที่บยอด แมวเซาขาว แมวเซาดำ พรวนควาย ควั่นเทียน ไช่นกกะสา หรือ **พันธุ์ทุเรียน** เช่น ทองย่น การะเกดพุ่ม การะเกดเหลือง การะเกดสีเขียวสด การะเกดตาเหมือนสาวสวรรค์ นางแดงโคก นางหนัก นางล่า นางตลุ่ม นางลือ ยักโข โมรา หอยโข่ง หอยขม นกกระจิบ และ นางย่น

^{๒๓} รุกขชาติ คือ ต้นไม้ที่เกิดเป็นลำต้นข้างนอกอ่อน เช่น ไม้แดง ประดู่ ชิงชัน เต็งรัง มะเกลือ

^{๒๔} ดินชาติ คือ ต้นไม้ที่แข็งนอกอ่อนใน เช่น ดาล อ้อย หมากร มะพร้าว และ หญ้าทุกชนิด ซึ่งจะอ่อนนอกและใน

^{๒๕} ลัดดาชาติหรือวลีชาติ คือ ต้นไม้ที่เป็นเถาเลื้อย

^{๒๖} คัจฉชาติ คือ ต้นไม้ที่เป็นกกหรือเป็นกอ

^{๒๗} สถลชาติ คือ ต้นไม้ที่เกิดบนบก

^{๒๘} ชลชาติ คือ ต้นไม้ที่เกิดในน้ำ

^{๒๙} นรบัผล คือ ต้นไม้ที่ไม่มีดอก หรือมีแต่ดอกไม่มีผล

^{๓๐} บุปผผล คือ ต้นไม้ที่มีทั้งดอกและผล

^{๓๑} กาลิกผล คือ ต้นไม้ที่มีดอกผลเป็นคราวเป็นฤดู

^{๓๒} อกาลิกผล คือ ต้นไม้ที่มีดอกผลติดต่อกันเสมอไปไม่เป็นฤดู

ท่านมิได้ทำแค่รวบรวมชื่อของพันธุ์ไม้เท่านั้น บางครั้งก็ยังขยายความถึง ธรรมชาติวิทยาและสรรพคุณของต้นไม้บางพันธุ์ไว้ด้วย เช่น

๑	มะกล่ำตาหนูเถา	ใบยาวๆ ไม่โตใหญ่
	ข้อๆ เขาพอใจ	เอามาใส่กระเช้าดี (เล่ม ๑, หน้า ๙)
๑	ตำราว่าวิเศษ	ชุมเห็ดเทศชุมเห็ดไทย
	ต้มกินรากกิ่งใบ	แก้โรคภัยได้สารพัน (เล่ม ๑, หน้า ๒๑)

เช่นเดียวกันใน *สัตวาทิธาน* ท่านก็ได้ให้ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์สัตว์ต่างๆ ใน ประเทศไทยควบคู่ไปกับความรู้ด้านอักษรศาสตร์ด้วยเช่นกัน จะเห็นว่าวิธีที่ท่าน นำเสนอไว้นั้นต่างจากการแบ่งตามแนววิทยาศาสตร์ เพราะการแบ่งของท่านเน้น ตามรูปลักษณะภายนอกของสัตว์เพื่อง่ายแก่การจดจำเป็นสำคัญ ซึ่งมีการแบ่ง ประเภทของสัตว์ไว้ในหลายลักษณะ ดังนี้

๑. *จำนวนเท้า* แบ่งได้ ๔ ประเภท คือ พหุบาท (สัตว์ที่มีเท้ามากกว่า ๔ เท้าขึ้นไป) จตุบาท (สัตว์ ๔ เท้า) ทวิบาท (สัตว์ ๒ เท้า) และ อะบาทะกา (สัตว์ไม่มีเท้า)

๒. *การเกิด* แบ่งได้ ๒ ประเภท คือ ะละชา (สัตว์ที่เกิดบนบก) และ ชะละชา (สัตว์ที่เกิดในน้ำ)

๓. *การออกลูก* แบ่งได้ ๒ ประเภท คือ สัตว์ที่มีฟองไข่ และ สัตว์ไม่มีฟอง ไข่

๔. *ปีก* แบ่งได้ ๒ ประเภท คือ สัตว์ที่มีปีก และ สัตว์ไม่มีปีก สำหรับสัตว์ ที่มีปีกนั้นยังสามารถแยกย่อยออกได้อีก ๓ จำพวก คือ สัตว์ที่มีปีกแข็งแรง บินได้ สูงและบินไกลได้ สัตว์ที่มีปีกบินได้แต่เตี้ยๆ และสัตว์ที่มีปีกแต่บินไม่ได้

นอกจากจะแบ่งประเภทของสัตว์ไว้แล้ว พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ยังมีการรวบรวมรายชื่อของสัตว์ต่างๆ นำเสนอตามการจำแนกประเภทตามที่กล่าวไว้ข้างต้น สำหรับสัตว์บางประเภทที่มีหลากหลายสายพันธุ์ ท่านก็ยังได้รวบรวมสายพันธุ์ย่อยๆ ของสัตว์ประเภทนั้นไว้ด้วย อาทิ **เต่า** เช่น เต่าตะนุ เต่านา เต่าดำล้าฎ เต่าเหมน เต่าทับ เต่าขี้ผึ้ง เต่าควาย เต่าจะละเม็ด ตะพาบมานลาย ตัวกริว กระมหันต์ กระพรรณดำขาว และ กระเหลื่อง หรือ **งู** เช่น งูเห่าไฟ งูเห่าดง งูเห่าหม้อมัน งูเห่าปลาช่อน งูเห่าตาลาน งูเห่าปีแก้ว งูเห่าใบไผ่ งูปากจิ้งจก งูแมงงาว งูแสงอาทิตย์ งูโจงอาง งูกระด้าง งูกระปะ งูแมวแซว งูกันขบ งูลายสาบลายสอ งูสายมานพระอินทร์ งูเขียว งูชายธงสมิงสิง งูทับสมิงคา งูเหืองอก งูหงอน งูแม่นางอาเย งูลายเข้าตอก งูก้านมะพร้าว งูสามเหลี่ยมใหญ่ งูหลาม งูเหลี่ยม งูเขียวหางไหม้ งูสิง งูไซร งูปลา งูดิน งูปลิง และ งูวงช้าง

ท่านไม่เพียงแต่บอกสายพันธุ์เท่านั้น แต่ยังบอกที่มาของสัตว์ประเภทต่างๆ ไว้ด้วย โดยเฉพาะสัตว์ที่มาจากต่างประเทศ เช่น ชูรูล ส้มเสี้ยว (มาจากเมืองแขก) และ ไลยอ่อน^{๓๓} มาจากแอฟริกา อีกทั้งยังบอกลักษณะเฉพาะของสัตว์ประเภทนั้นๆ ไว้ด้วย เช่น **แมงค่อม** คือ แมงทักทาย มีสีเลื่อมเหลืองพราว แต่ว่าร่างกายมีขนาดย่อมกว่า หรือ **ตัวเหนียง** มีสีดำ เหมือนเอาหมึกมาทาตัวไว้ และ **นกตะกรุม** ก็มักอยู่เป็นกลุ่มตามทุ่งนา ขนที่หัวไม่ค่อยมีจึงมีลักษณะเหมือนหัวล้านเลียน มีเหนียงย่น และตัวก็มีกลิ่นสาบสาบ ในแง่นี้แสดงให้เห็นว่า การศึกษาที่แพร่หลายในเชิงธรรมชาติวิทยาสภณานั้นเป็นการผสมกันทั้งความรู้เก่าที่เกี่ยวกับสัตว์ดั้งเดิมในประเทศไทย และความรู้ใหม่ที่เกี่ยวกับสัตว์แปลกๆ ที่มาจากต่างประเทศ

^{๓๓}ไลยอ่อน ถิ่นเสียงมาจากคำภาษาอังกฤษว่า lion หมายถึง สิงโต

สำหรับสัตว์บางประเภทที่มีลักษณะคล้ายกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง **งูหลาม** กับ **งูเห่ลิ้ม** ปัจจุบันน้อยคนที่จะบอกความแตกต่างระหว่างงูทั้งสองชนิดนี้ได้ แต่ท่านก็บอกจุดสังเกตที่ชัดเจนไว้ว่า “งูหลามงูเห่ลิ้ม สีกายลายเลื่อม งูเห่ลิ้มเหลืองอ่อน งูหลามลายมี เป็นสีต่างค่อนข้างเปรียบกับผ้าผ่อน ปุ่มลายคล้ายสี” (เล่ม ๑, หน้า ๖๐)

ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า **พรรณพฤษยา** และ **สัตวภิธาน** ไม่เพียงแต่จะชี้ให้เห็นวิธีการเขียนและการสะกดชื่อพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์ต่างๆ ที่มีอยู่ในเมืองไทยเท่านั้น ในขณะเดียวกันยังเป็นการสอนธรรมชาติวิทยาที่สอดแทรกความรู้ต่างๆ ไว้อย่างน่าสนใจ ชวนให้ผู้เรียนรู้ลึกซึ้งสนุกสนานและเพลินเพลินในขณะที่เรียนไปพร้อมกันด้วย วิธีการสอนในลักษณะนี้นับเป็นกุศโลบายที่ช่วยให้ผู้เรียนสามารถจดจำวิธีเขียนและเนื้อหาความรู้ที่สอดแทรกไว้ได้ไม่ยากนัก

๒.๒.๔ ความรู้เกี่ยวกับเมืองไทย

หนังสือ **ภาษาไทย** ของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) มิได้สอนเฉพาะความรู้ทางด้านภาษาไทยและวรรณคดีเท่านั้น แต่ยังบรรจุความรู้รอบตัวของยุคสมัยนั้นไว้อย่างรอบด้าน ซึ่งมีทั้งความรู้ที่ให้ไว้โดยตรง นับตั้งแต่การรวบรวมคำประณามพจน์หรือที่รู้จักในนามของบทไหว้ครูแบบต่างๆ ที่ท่านแต่งไว้ เพราะในสมัยนั้นเชื่อว่าก่อนที่จะเรียนอะไรให้สำเร็จ ผู้เรียนจำเป็นต้องไหว้ครูก่อน ซึ่งบทประณามพจน์ที่ท่านแต่งและรวบรวมไว้มีหลายบท นับตั้งแต่บทไหว้บูชาพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ บุพการี ครูบาอาจารย์ พระมหากษัตริย์ และเทวดา ในที่นี้ขอยกคำบูชาพระพุทธรูป มาเป็นตัวอย่างว่า

องค์ใด พระสัมพุทธ	สุวิสุทธิสันดาน
ตั้มูลเกลศมาร	บมหม่นมิมองมัว
หนึ่งในพระทัยท่าน	ก็เบิกบานคือดอกบัว
ราศิ์พันพั่ว	สวคนธกำจร ...

(เล่ม ๒, หน้า ๕๒๕)

อีกตัวอย่างคือ บทไหว้บูชาบุพการี ความว่า

ข้าขอนบชนกคุณ	ชนนี้เป็นเค้ามูล
ผู้กอบบุญคุณ	ผดุงจบเจริญวัย
พุ่มพักทนุถนอม	บบำราศนิราไกล
แสนยากเท่าไร ๆ	บคิดยากลำบากกาย

.....

เปรียบหนักชนกคุณ	ชนนี้คือภูผา
ใหญ่พื้นพสุธรรา	กับเทียบบเทียมทัน
เหลือที่จะแทนทด	จะสนองคุณนานันต์
แท้นุชไฉนอัน	อุดมเลิศประเสริฐคุณ

(เล่ม ๒, หน้า ๕๒๘)

ด้วยเหตุนี้จึงเห็นได้ว่าคำประณามพจน์ที่รวบรวมไว้ คนในยุคปัจจุบันน่าจะเคยผ่านหูผ่านตากันมาบ้าง เพราะบทประณามพจน์บางบท โดยเฉพาะบทไหว้บูชาพระพุทธรูป พระธรรม และพระสงฆ์ได้รับการรวบรวมไว้ในหนังสือสวดมนต์ ซึ่งบางโรงเรียนก็ยังให้เด็กนักเรียนท่องคำประณามพจน์เหล่านี้เป็นประจำทุกสัปดาห์ แต่เด็กส่วนใหญ่ก็ไม่ทราบว่าเป็นผลงานของท่าน

ความรู้รอบตัวของยุคสมัยนับเป็นความรู้เกี่ยวกับเมืองไทยอีกประการหนึ่งที่รวมไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวเกี่ยวกับช้างเผือกที่พบในช่วงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นได้ว่าในยุคนี้พบช้างเผือกเป็นจำนวนมาก เฉพาะช้างเผือกที่ท้าวเขียนฉันทกล่อมช้างที่รวบรวมไว้ในหนังสือชุดนี้นับได้ถึง ๑๐ เชือก และความรู้ที่ท้าวนำเสนอไว้ไม่เพียงแต่ให้เฉพาะชื่อของช้างเผือกเหล่านี้เท่านั้น แต่ได้รวบรวมข้อมูลต่างๆ ของช้างแต่ละเชือกไว้ด้วย ไม่ว่าจะเป็นสถานที่ที่พบ ปีที่พบ วันเวลาที่ช้างเผือกเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ระยะเวลาในการสมโภช (หากเป็นช้างพลายจะสมโภช ๗ วัน แต่ถ้าเป็นช้างพังจะสมโภชเพียง ๓ วันเท่านั้น) และผู้ที่ถวายช้างเผือก เช่น **พระเสวตวรรณ** เกิดที่ราชบุรี มาถึงกรุงเทพฯ ครุवार มเสง ศักราช ๑๒๓๑ เริ่มพิธีสมโภชวันพฤหัสบดี เดือนอ้าย แรม ปีมเสง สมโภช ๗ วัน หรือ **พระเสวตวรลักษณ** เจ้าจำปาศักดิ์ประเทศราชถวายมาถึงกรุงเทพฯ ศกเจ็ด ปีกุญ เดือนเจ็ด แรมสองค่ำ จุลศักราช ๑๒๓๓ ปีที่ ๘ ในรัชกาล สมโภช ๗ วัน

ข้อมูลเหล่านี้ไม่เพียงแต่เป็นความรู้รอบตัวเฉพาะยุคสมัยนั้นเท่านั้น แต่ยังถือเป็นข้อมูลทางประวัติศาสตร์ด้วย ซึ่งอาจนับได้ว่าเป็นหลักฐานชั้นต้นประเภทหนึ่งที่น่ามาใช้เพื่อสอบทานกับหลักฐานชั้นต้นอื่นๆ เพื่อความถูกต้องของข้อมูลเชิงประวัติได้อีกทางหนึ่ง

นอกจากนี้ความรู้รอบตัวของยุคสมัยที่สอดแทรกอยู่เป็นระยะๆ คือ ยุคและตำแหน่งของข้าราชการในสมัยนั้น ซึ่งผู้เขียนรวบรวมไว้จำนวนหนึ่ง ดังนี้

ยศ / ตำแหน่ง	หน้าที่ความรับผิดชอบ /สังกัด
พระยาศรีพิพัฒน์	พนักงานพระคลังสินค้า
พระยาเทพประขุน	ปลัดทูลฉลอง กรมกลาโหม
พระยามนูเนตร	นามพิเศษในลูกขุน ชำนาญบทกฎหมาย หลวง
พระพิณิตราซการ	พระราชาคณะสงฆ์
พระพิพิตพินัยตรง	พระราชาคณะสงฆ์
พระราชชนนบริรักษ์	ขุนนางฝ่ายคลัง
พระพิเรนทรเทพบดี	เจ้ากรมตำรวจ
วิสุทธิโยธามาศย์	เจ้ากรมบังคับการในกรมช่างทหาร
หลวงสรธรรวุธ	เจ้ากรมแสงหอกดาบ
หลวงราชาภิมณฑ์	พนักงานชาวเครื่องต้น
ขุนธนศักดิ์	พนักงานจัดเงินถวายใช้จ่ายในการพลเรือน
ขุนสัมมัชชากร	เจ้าภาษีละคร เก็บภาษีเดินรำ
ขุนสินยากร	เจ้าภาษีที่เก็บพวกน้ำตาลทราย
ขุนพัฒนากร	ดูแลอากรบ่อนเบี้ย

ยศ / ตำแหน่ง	หน้าที่ความรับผิดชอบ /สังกัด
มัญเชฐกิจการ	เจ้าภาษีฝาง ^{๓๔}
ราชานุกิต	ดูแลกรมชลาลัย
เสนานนท์	กรมท่า

ความรู้ในเรื่องยศและตำแหน่งราชการในสมัยนั้น คนในยุคปัจจุบันไม่ค่อยทราบแล้ว จึงนับว่าเป็นฐานข้อมูลสำคัญให้กับผู้สนใจศึกษาเกี่ยวกับตำแหน่งข้าราชการในระบบการปกครองยุคนั้น ก็อาจจะใช้ชุดความรู้นี้เพื่อสร้างความกระจ่างในประเด็นนี้อีกแหล่งหนึ่งด้วย

ยิ่งไปกว่านั้นยังมีชื่อควรรู้อยู่ๆ แทรกอยู่อีกเป็นจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นที่มาของชื่อจังหวัดต่างๆ เช่น กระบี่นทรบุรี (เมืองด่าน) ปราชินบุรี (เมืองตะวันออกแห่งกรุงนคร) นนทบุรี (เมืองขึ้นกรมท่า) และ ลพบุรี (แผลงมาจากคำว่าละโว้ ซึ่งเป็นชื่อเดิม)

ทั้งยังมีความรู้เกี่ยวกับคำเรียกชื่อต่างๆ ที่คนในปัจจุบันส่วนใหญ่ไม่ค่อยรู้จักกันแล้ว นับตั้งแต่คำเรียกชื่อวัน เช่น สุริยวาร หรือ รวิวาร หมายถึงวันอาทิตย์ จันทวาร หมายถึงวันจันทร์ ฤกษวาร หมายถึงวันอังคาร พุฒวาร หมายถึง วันพุธ ครุวาร หรือ ชิววาร หมายถึง วันพฤหัสบดี สุกรวาร หมายถึง วันศุกร์และโสรวาร หมายถึงวันเสาร์

เดือน มิคสิรมาส หมายถึง เดือน ๑ ปุสสมาส หมายถึง เดือน ๒ มาฆมาส หมายถึง ๓ ผกษมาส หมายถึงเดือน ๔ จิตรมาส หมายถึง เดือน ๕ วิสาขมาส หมายถึง เดือน ๖ เชษฐมาส หมายถึง เดือน ๗ อาสาฬห มาส

^{๓๔} ฝาง ในที่นี้หมายถึง ไม้ฝาง ซึ่งเป็นสินค้าผูกขาดมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

เดือน ๘ สวณะมาส หมายถึง เดือน ๙ ภัทรบพมาส หมายถึง เดือน ๑๐ อาสุชมาส หมายถึง เดือน ๑๑ และ กัตติกมาส หมายถึง เดือน ๑๒

ปี มุสิกะสังวัจฉโร หมายถึง ปีชวด อุตฺตมสังวัจฉโร หมายถึง ปีฉลู พยัคฆสังวัจฉโร หมายถึง ปีชาล สสสังวัจฉโร หมายถึง ปีเถาะ นาคสังวัจฉโร หมายถึง ปีมะโรง สัปสังวัจฉโร หมายถึง ปีมะเส็ง อัสสสังวัจฉโร หมายถึง ปีมะเมีย เอฬกะสังวัจฉโร หมายถึง ปีมะแม มกฺกสังวัจฉโร หมายถึง ปีวอก กุกกฺสังวัจฉโร หมายถึง ปีระกา กุกกระสังวัจฉโร หมายถึง ปีจอ และ สุกสังวัจฉโร หมายถึง ปีgun

นอกจากนี้ยังมีความรู้เกี่ยวกับศาสนา ทั้งเรื่องกรรม รายละเอียดของ สัปปริสธรรม ๗ และมหาสุปัสสีชาดก ที่แต่งขึ้นเพื่อใช้เป็นเครื่องเตือนใจในเรื่อง ปัญญาและความสุจริตต่างๆ

๒.๔ พระยาศรีสุนทรโวหารกับการปฏิรูปการศึกษาไทย

การศึกษาในประเทศไทยตั้งแต่สมัยโบราณเป็นต้นมา ยังไม่มีรูปแบบที่ชัดเจนตายตัว การศึกษาส่วนใหญ่จะเป็นการที่พ่อแม่ผู้ปกครองส่งบุตรหลานที่เป็นชายไปบวชเรียนในพระศาสนา โดยส่วนใหญ่จะนำไปฝากเป็นลูกศิษย์พระที่มีความรอบรู้ ซึ่งเหมาะที่จะอบรมให้การศึกษาบุตรหลานของตน ทั้งการศึกษาพระธรรมและการอ่านเขียนเรียนหนังสือไปด้วยในตัว เนื่องจากแต่เดิมการเลื่อนฐานะทางสังคมไทยในทางหนึ่งได้มากจากการบวชเรียน และผู้ที่สอบเปรียญธรรมได้จะได้รับการยกย่องนับถือทั้งขณะที่บวชอยู่และสึกออกมาแล้ว

เมื่อมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕) มีสาเหตุสำคัญที่ทำให้พระองค์ทรงเล็งเห็นความจำเป็นที่จะต้องปฏิรูปการศึกษาตามแบบสมัยใหม่ในขณะนั้น นับตั้งแต่การถูกคุกคามจากจักรวรรดินิยมตะวันตก

ที่มีผลต่อประเทศไทย จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนประเทศให้มีความเป็นสากลทัดเทียมกับประเทศตะวันตกเหล่านั้น ประกอบกับช่วงเวลาดังกล่าวประเทศไทยก็ได้รับอิทธิพลด้านความคิดแบบตะวันตกจากชาวยุโรปและอเมริกาที่มาเมืองไทยเพื่อการค้า การเผยแผ่ศาสนา และเผยแพร่ความคิดเกี่ยวกับการจัดการศึกษาแบบใหม่ให้กับสังคมไทย ขณะเดียวกับที่พระองค์เสด็จประพาสต่างประเทศในช่วงเวลานั้นก็ทำให้ทรงได้แนวคิดในการจัดการศึกษาแบบใหม่ให้กับประเทศไทย และความต้องการบุคคลเข้ารับราชการ ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยบุคคลที่ได้รับการศึกษาตามแบบใหม่เข้าทำงานก็นับเป็นปัจจัยที่สำคัญต่อการปฏิรูปการศึกษาด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้ พระองค์ท่านยังเห็นความสำคัญของการศึกษาว่ามีส่วนสำคัญต่อการพัฒนาประเทศ และยังเห็นว่าการศึกษาเป็นเครื่องมือสร้างความเจริญให้แก่บ้านเมือง จึงทรงปฏิรูปการศึกษา หลักฐานที่ยืนยันอย่างชัดเจนในประเด็นนี้คือพระราชดำริของพระองค์ในประกาศจัดตั้งโรงเรียน ความว่า

“การวิชาหนังสือเป็นต้นทางของวิชาความรู้ทั้งปวง สมควรที่จะทูลบำรุงให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นไป เพราะคนในพื้นที่บ้านเมืองสยามเราในที่จนโตใหญ่ไม่รู้หนังสือก็มีโดยมาก ที่รู้พออ่านได้เขียนได้แต่ไม่ถูกถ้วนนั้นก็มีโดยมาก เพราะโรงเรียนที่สอนวิชาตามแบบหลวงยังมีน้อยไม่พอกับผู้ที่จะเล่าเรียนมีพระราชประสงค์จะให้พระราชวงศานุวงศ์ แลบุตรหลานข้าราชการแลราษฎรทั้งปวง ได้เล่าเรียนศึกษาหนังสือไทยให้รู้โดยละเอียดตามแบบที่ถูกต้อง ... พระราชดำริห์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้จัดการโรงเรียนทั้งปวงนี้ก็ทรงพระมหากรุณาแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน แลมีพระราชประสงค์ จะให้วิชาหนังสือไทย

รุ่งเรืองแพร่หลายเป็นคุณแก่ราชการแลเป็นความเจริญแก่การบ้านเมือง
ยิ่งขึ้นไป”^{๓๕}

ในช่วงเริ่มต้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้
ตั้งโรงสกูลหลวง หรือโรงเรียนหลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งนับเป็น
สถานศึกษาแห่งแรกที่เข้าสู่ระบบการปฏิรูปการศึกษาตามแบบตะวันตกอย่าง
แท้จริง เพื่อสร้างคนไปเป็นข้าราชการ และยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวง
สารประเสริฐ ปลัดกรมอาลักษณ์ (บรรดาศักดิ์ของพระยาศรีสุนทรโวหาร [น้อย
อาจารย์งาม] ในขณะนั้น) เป็นอาจารย์ใหญ่คนแรก อีกทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์
หนังสือชุดมูลบทบรรพกิจเป็นแบบเรียนหลวงชุดแรกที่ใช้สอนเด็กที่เริ่มเรียน
หนังสือในโรงเรียนด้วย เพราะทรงเห็นว่าแบบเรียนภาษาไทยแบบเดิมที่มีแต่จินตามณี
นั้นเรียนได้ยาก

ภาพ โรงสกูลหลวง

ภาพ นักเรียน โรงสกูลหลวง

^{๓๕} ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑ จ.ศ. ๑๒๔๖ หน้า ๑๖๕ อ้างถึงใน คณะกรรมการจัดงาน
ฉลองวันเถลิงถวัลยราชสมบัติ ครบ ๑๐๐ ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,
เอกสาร เรื่อง จัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,
รวบรวมจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสครบ ๑๐๐ ปี นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ ๑ ตุลาคม ๒๕๑๑, ๒๒.

จากนั้นพระองค์ท่านก็ได้ขยายการศึกษาจากเดิมที่สอนเฉพาะบรรดาเจ้านาย และบุตรหลานของข้าราชการเพื่อเตรียมตัวเป็นข้าราชการ ไปยังราษฎรทั่วไปด้วย จึงทรงมีพระราชดำริให้ตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรไว้ที่วัด ต่อมาเมื่อโปรดให้เลิกทาส ก็โปรดให้จัดการศึกษาให้แก่ลูกทาส และยังมีการเลิกระบบและทรงสนับสนุนให้ไพร่เรียนหนังสือด้วยเช่นกัน โดยโปรดเกล้าฯ ให้มีอาจารย์สอนหนังสือและสอนเลขทุกๆ พระวัด เพราะพระองค์ท่านทรงเห็นว่าไพร่และทาสก็จำเป็นต้องศึกษาด้วย โดยทรงให้เหตุผลไว้ว่า

“ข้าพเจ้าก็คิดเหน้อยว่ามีการอีกอย่างหนึ่งที่ควรจะต้องจัดวางให้เป็นการช่วยลูกทาสให้พ้นจากการเป็นทาสได้จริงๆ บ้าง การโรงเรียนหนังสือ ... ถ้าคนรู้หนังสือแล้ว ขุนน้ำขุนนางก็อาจจะหาใช้มาก ถึงจะหาเกินการจ้างก็ดี คนที่รู้หนังสือจะเป็นทาสตรากตรำอยู่ก็น้อยตัว จึงเห็นว่า การหนังสือนี้จะช่วยทาสได้เป็นไทยจริงๆ... ก็คนซึ่งรู้หนังสือ รู้วิชาการอย่างนี้แล้ว ก็คงจะมีผู้ต้องการเอาไปใช้สอย เป็นขุนหมื่นขุนพัน เป็นเสมียน ทนายฤาจะคิดรับจ้างทำการต่างๆก็ได้ เห็นว่า คนชั่วจะชั่วกลับลงเป็นทาสอีกนั้นก็ก็น้อยลง”^{๓๖}

ด้วยเหตุนี้จึงเห็นได้ว่าตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๐ การจัดการศึกษาของไทยจึงเริ่มเป็นระบบ ขณะเดียวกันก็มีการใช้แบบเรียนชุดมูลบทบรรพกิจในชุด ๖ เล่ม เป็นแบบเรียนกลางที่ใช้ในการศึกษาทั่วประเทศ แบบเรียนชุดนี้ไม่เพียงแต่สอนเกี่ยวกับภาษาไทยมาตรฐานเท่านั้น แต่ยังสอดแทรกความรู้ของยุคสมัยไว้ด้วย ดังที่กล่าวรายละเอียดไว้แล้วข้างต้น ขณะเดียวกันพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย

^{๓๖} พระราชดำรัสในที่ประชุมสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ๑๒ กรกฎาคม ๒๔๑๓ อ้างถึงใน วุฒิชัย, มุลศิลป์ เมื่อเริ่มปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๕ – รัชกาลที่ ๗. (กรุงเทพฯ : บริษัท ๒๐๒๐ เวลด์ มีเดีย จำกัด, ๒๕๔๑), ๙๙.

อาจารย์ทางกูร) ยังได้ย้าให้กุลบุตรที่มีโอกาสเรียนตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาอยู่เสมอ ยิ่งไปกว่านั้นท่านยังยกย่องและมุ่งให้เด็กสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในด้านการศึกษาไว้ด้วยว่า

.....

พระบาทพระบรมมหารัชมังคลาจารย์

โดยพระนามอยู่เกล้าเราทั้งหลาย

ทรงพระมหากรุณาไม่คลาคลาย

แก่เด็กชายบุตรนัดดาข้าละออง

หวังจะให้เรียนรู้ให้รู้เพียง

ให้ปราชเปรื่องแดนดินสิ้นทั้งผอง

ทรงสู้เสียดราชทรัพย์อันเอนกนอ

พระไทยปองจะให้เป้นประโยชน์คุณ

.....

โปรดให้ตั้งโรงสวดมนต์มีครูสอน

ทั้งบทกลอนการกระวีมีครบถ้วน

พวกนักเรียนรู้เรื่องอย่าเรรวน

ทุกคนควรคิดคำนึงถึงพระคุณ

จงตั้งใจศึกษาวิชาหัด

ให้ชาญฉลาดขึ้นทุกหมื่นชุน

ค่อยตั้งดีดเติมต่อดังก่อคุณน

จะสบสุนทรอัธยาศัย

(เล่ม ๒, หน้า ๑๐๒-๑๐๓)

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เป็นบุคคลที่มีคุณูปการต่อการปฏิรูปการศึกษาของไทยในช่วงต้นอย่างมาก ทั้งในฐานะที่เป็นครูใหญ่ของโรงเรียนหลวง ที่ผลิตนักเรียนออกไปเป็นข้าราชการ ขณะเดียวกันแบบเรียนหลวงที่ท่านแต่งขึ้นก็สร้างความรู้ให้แก่ผู้เรียน จนกระทั่งสามารถที่จะไปประกอบอาชีพเสมียน ทั้งๆ ที่เพิ่งจะเรียนหนังสือชุดนี้จบแค่ ๓ เล่ม จากทั้งหมด ๖ เล่มเท่านั้น นับเป็นการสร้างบุคลากรที่เป็นกำลังสำคัญให้กับประเทศในช่วงปฏิรูปการปกครองไปพร้อมกันด้วย

๒.๕ พระยาศรีสุนทรโวหารในฐานะครู

พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) มิได้เป็นเฉพาะพระอาจารย์ของเจ้านายในราชวงศ์ บรรดาลูกขุนนางและข้าราชการที่ทำงานในวังเท่านั้น แต่ตัวท่านเองยังมีความเป็นครูอย่างเต็มเปี่ยม ซึ่งสะท้อนออกมาในผลงานของท่านอยู่เสมอ เพราะท่านมิได้สอนเฉพาะความรู้และหลักวิชาที่อยู่ในตำราเท่านั้น แต่ท่านยังสอนแทรกความรู้ต่างๆ ที่อยู่รอบตัว รวมทั้งศีลธรรมจริยธรรม อันรวมถึงคำสอนและข้อเตือนใจสำหรับเด็กและเยาวชนด้วย ขณะเดียวกันท่านยังมีความอ่อนน้อมถ่อมตนอยู่เสมอ เพราะท่านกล่าวย้ำอยู่เสมอว่าท่านมิใช่ผู้รอบรู้ไปเสียทั้งหมด สิ่งที่คุณอาจจะผิดหรือไม่ครบถ้วนก็ได้ พร้อมทั้งยังเปิดโอกาสให้ผู้รู้มากกว่า หรือผู้ที่ไม่เห็นด้วยสามารถคัดค้านติเตียนได้ และหากท่านเห็นชอบด้วยก็พร้อมที่จะเปลี่ยนแปลงแก้ไข ดังข้อเขียนของท่านตอนหนึ่งว่า

“ถ้าท่านผู้ใดไม่เห็นชอบ จะติเตียนคัดค้านประการใด ขอจงให้ทราบถึงข้าพเจ้าผู้เจ้าของเดิมด้วย ข้าพเจ้าไม่ใช่คนที่มีมานะทิฐิติดื้อ และมัวเมาความรู้ ถือว่าไม่มีผู้รู้เท่าเทียมตนนั้นหาไม่ได้ ด้วยสันนิษฐานเข้าใจว่าในการเรียนรู้ศิลปศาสตร์วิทยาคม ทั้งปวงนี้ ไม่มีที่สุด เป็นของกลุ่มลี้กอยู่ตามลำพังโดยธรรมดา ซึ่งจะว่าเป็นที่สิ้นสุดจบที่อยู่มากผู้ใดนั้นไม่ได้ ข้าพเจ้าเข้าใจแน่ ฉะนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อท่านผู้ใดคัดค้านติเตียนมาด้วยข้อหนึ่งข้อใด แม้นข้าพเจ้าเห็นชอบด้วย ก็จะยอมดัดแปลงตามไปง่ายๆ ขอท่านทั้งหลายจะได้ทราบความจริงในใจของข้าพเจ้าว่า ซึ่งกล่าวมานี้ มิได้แก่งออกตัวด้วยความมารยาสาไถย เป็นความจริงดังปฎิญาณทุกประการ”^{๓๓/}

นอกจากนี้ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ยังเป็นผู้หนึ่งที่เห็นความสำคัญของการศึกษาเล่าเรียนเป็นสำคัญ เพราะท่านจะสอดแทรกและเน้นย้ำให้เด็ก ๆ เล็งเห็นประโยชน์ของการศึกษาไว้โดยตลอด ในที่นี้จะขอยกบทกลอนบทหนึ่งใน *นิติสารสาธก* ที่แสดงให้เห็นความสำคัญในเรื่องนี้ไว้อย่างชัดเจน กลอนบทนี้นับหลายคนคงผ่านหูผ่านตามาบ้างแล้ว แต่บางคนอาจจะยังไม่ทราบว่า เป็นผลงานของท่าน นั่นคือ

^{๓๓/} ศรีสุนทรโวหาร, พระยา (น้อย อาจารยางกูร) ภาษาไทย เล่ม ๒, ๓๑-๓๒.

อย่าเกียจคร้านการเรียนเร่งอุส่าห์
มีวิชาเหมือนมีทรัพย์อยู่นับแสน
จะตกถิ่นฐานใดคงไม่แคลน
ถึงคับแค้นก็พอยังประทังตน
อันความรู้รู้กระจ่างถึงอย่างเดียว
แต่ให้เชี่ยวชาญเกิดคงเกิดผล
อาจจะชักเชิดชูฟุสกนธ์
ถึงคนจนพงษ์ไพโรคงได้ดี
เกิดเป็นชายเขาสยามตามวิไลย
หนังสือไทยก็มิรู้ดูบัดศรี
ต้องอับอายขายหน้าทั้งตาปี
ถึงผู้ดีก็คงด้อยถอยตระกูล
จะต่ำเตี้ยเสียชื่อว่าโฉดช้า
จะชักพ่ายศลาภให้สาบสูญ
ทั้งขายหน้าญาติวงศ์พงษ์ประยูร
จะเพิ่มพูนดิฉินคำนิพนทา (เล่ม ๒, หน้า ๙๙)

ยิ่งไปกว่านั้น ในหนังสือ วิธีสอนภาษาไทย ยังสะท้อนให้เห็นว่าท่านมีความเป็นครูอย่างแท้จริง เพราะท่านสามารถที่จะเข้าใจแก่นแท้ของการเรียนการสอนว่า เด็กจะศึกษาเล่าเรียนหนังสือไทย รู้เร็ว รู้ช้า รู้ตื่น รู้ลึก รู้หายาบ รู้ละเอียด ต้องอาศัยปัจจัยสำคัญสองประการ นั่นก็คือ ต้องมีครูที่มีความรู้ดี มีความฉลาด มีความหมั่นสอน และต้องมีจิตการุณอย่างมาก ขณะเดียวกันเด็กก็ต้องมีปัญญาดี และมีความหมั่นเพียรไม่เกียจคร้านด้วยเช่นกัน ทั้งยังเห็นว่าเมื่อ

สอนตอนใดจบ ควรมีการสอบไล่เพื่อให้เกิดความแม่นยำ และค่อยสอนบทเรียนอื่นๆ ต่อไปเป็นระยะๆ ที่พอเหมาะกับสติปัญญาของเด็ก หากปฏิบัติได้ดังนี้ เด็กก็จะมีผลความฉลาดสมบูรณ์ในศิลปวิทยาการ

ขณะเดียวกัน ท่านก็ยังเข้าใจธรรมชาติของครูและเด็กอย่างถ่องแท้จนสามารถแยกแยะให้เห็นลักษณะและประเภททั้งของเด็กและครูไว้อย่างชัดเจน ในเบื้องต้นท่านกล่าวถึงธรรมชาติของเด็กว่า จะมีใจรักเรียนนั้นมีน้อย ร้อยคนอาจจะ มีสักหนึ่งคนก็ยังหาได้ยาก เพราะเด็กยังไม่คิดถึงความก้าวหน้า แต่ห่วยเล่นสนุกกับเพื่อนฝูง และเพลิดเพลินกับของเล่นเท่านั้น การที่เด็กจะสนใจเล่าเรียนส่วนหนึ่งก็เกิดจากการเกรงกลัวอาญาของพ่อแม่ และครูอาจารย์ ถ้าเด็กบางคนเกรงกลัวมากก็จะเรียนรู้ได้ตลอด แต่ก็มีบางคนที่มีแม้จะถูกลงโทษอย่างไรก็ไม่สนใจ จนพ่อแม่ ครูอาจารย์เบื่อหน่ายไปเอง จนเด็กคนนั้นไม่รู้หนังสือก็มี หรือบางคนก็เรียน เพราะความกลัวอาญาในตอนต้น แต่ต่อมาก็รักในการเรียนขึ้น ก็จะมีผลความฉลาดพอเล่าเรียนจนจบ ในขณะที่บางคนเบื่อหน่ายการเรียนก็จะหาอุบายหลบเลี่ยงต่างๆ แต่เมื่อผู้ใหญ่รู้ทันและลงโทษ เด็กคนนั้นก็เกรงกลัวและกลับไปเรียนต่อจนจบก็มี

ด้วยเหตุนี้ ครูจึงไม่อาจคาดหวังให้เด็กทุกคนเรียนได้เท่ากันหมด เพราะเด็กแต่ละคนก็อาจจะมีระดับสติปัญญาที่แตกต่างกัน ซึ่งส่งผลต่อการเรียนเป็นอย่างมาก ในที่นี้ ท่านแยกประเภทเด็กตามระดับปัญญาไว้ ๔ ประเภท ดังนี้

๑. เด็กที่เรียนเร็ว ว่องไว แต่ก็ลืมเร็ว
๒. เด็กที่สมองช้า แต่จำได้เนิ่นนานไม่ลืม เหมือนรอยเหล็กขีดไว้ในหิน
๓. เด็กที่มีปัญญาระดับกลาง เรียนไม่เร็ว และไม่ช้าเกินไป และสมองไม่ค่อยว่องไวมากนัก
๔. เด็กที่มีปัญญาทึบ ซึ่งกว่าจะจำได้ก็แสนยาก บ่อยครั้งที่ได้หน้าแล้วลืมหลัง ซึ่งบางครั้งครูก็มักจะท้อและระอาไปกับเด็กประเภทนี้ไปเอง

ตามที่ชี้ให้เห็นไว้แล้วข้างต้นว่า การเรียนการสอนจะสัมฤทธิ์ผลหรือไม่นั้น ไม่ได้ขึ้นอยู่กับตัวเด็กเพียงอย่างเดียว แต่ครูก็มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากันด้วย และในกรณีของครูนั้น ท่านก็แยกประเภทของครูไว้กว้างๆ ๓ ประเภท ดังนี้

๑. ครูที่มีความรู้มาก รู้ละเอียดลึกซึ้ง แต่หวงวิชาความรู้ เพราะเกรงกลัวว่าศิษย์จะรู้เท่าเทียมตน และความรู้จะแพร่หลายไป เมื่อนั้นก็จะทำให้ตนไม่อัศจรรย์เท่าเดิม ซึ่งจะทำให้คนนับถือตัวเองน้อยลง จึงเก็บออมความรู้ไว้กับตน สอนแค่ให้เด็กรู้ตื้นๆ หยาบๆ ไม่สอนที่รู้ทั้งหมดให้

๒. ครูที่มีใจโกลา เห็นแก่ลาภเงินทอง ถ้าศิษย์คนใดให้ลาภสักการะมาก ก็เปิดเผยความรู้ และสั่งสอนละเอียดกว่าศิษย์คนอื่น

๓. ครูที่มีใจเป็นกลาง ไม่เห็นแก่เงินทอง แต่จะพิจารณาความเพียรของผู้เรียนเป็นสำคัญ และมักจะมีใจอารีกับศิษย์ทุกคน มีเมตตา ไม่คิดค่าป่วยการ และยอมลำบาก เหน็ดเหนื่อย และตั้งใจสั่งสอน ทั้งยังรู้จักผ่อนปรนให้เหมาะสมกับสติปัญญาของเด็ก โดยสอนให้เด็กรู้ง่าย จำง่าย และหมั่นสอบทานอยู่เสมอ

เมื่อเข้าใจธรรมชาติของทั้งครูและเด็กเป็นอย่างดีแล้ว ท่านได้เน้นย้ำถึงหลักในการสอนที่สำคัญอีกประการหนึ่งว่าการสอนเด็กยากไม่เหมือนกับการสอนผู้ใหญ่ จึงต้องตั้งบทลงโทษที่แรงเพื่อให้เด็กเกรงกลัว และต้องไม่ทำเป็นเล่น เพราะเด็กอาจจะไม่เกรงกลัวและดูหมิ่นได้ ทั้งนี้ในการลงโทษ ครูจำเป็นต้องรู้จักโอนอ่อนผ่อนปรน และปรับการลงโทษให้เหมาะสม นอกจากนั้น ในการลงโทษหรือยกย่องเด็กเรื่องใด ครูจำเป็นต้องอธิบายให้เด็กเข้าใจแจ่มแจ้งอยู่เสมอ

ด้วยเหตุที่ท่านเป็นครูภาษาไทย ท่านจึงทนไม่ได้ที่จะเห็นการเขียนคำผิดๆ จึงเตือนสติ ไว้อยู่เป็นระยะๆ บางครั้งท่านก็ใช้คำที่รุนแรงมากเพื่อก่อให้เกิดความตระหนักและละอายใจจนไม่กล้าที่จะเขียนคำนั้นๆ ผิด เช่น ความแตกต่างระหว่าง

คำว่า “ต่าง” กับ “ตั้ง” หรือ ผาสุก เขียนเป็น ผาสุกข์ ในที่นี้ขอยกตัวอย่างการเขียนคำว่า บาญชี ว่า บัญชี ซึ่งท่านลงท้ายบทกลอนแรงมากกว่า

บางคนเขียนบาญชีนี้ว่าบัญชี มาทอนสั้นเสียไม่พ้นคนจะหวัว
เพราะจึงมมั่งง่ายเหมือนควายวัว ไม่รู้ทั่วในวาจาภาษาคน

(เล่ม ๑ หน้า ๑๐๔)

ในแง่ของการเขียนผิดคำผิดๆ นั้น ผู้เขียนรวบรวมสาเหตุของการสะกดคำผิดที่พระยาศรีสุนทรโวหารนำเสนอไว้ ๔ ประการ คือ ๑) เกียจคร้านที่จะจดจำ เช่น คำว่า เมตตา เขียนเป็น เมตา ๒) เขียนคำด้วยความมั่งง่าย เช่น ข้าพระพุทธเจ้า เขียนเป็น ข้าพระพุทธิเจ้า หรือ ผาสุก เขียนว่า ผาสุกข์ หรือ บาญชี เขียนเป็น บัญชี ๓) มีผู้เขียนผิดก็เขียนตาม เช่น อนุญาต เขียนว่า อนุญาติ และ ๔) รู้มาผิดๆ จึงใช้ผิด เช่น คนส่วนใหญ่ไม่ทราบคำว่า สมเวช กับ สมเพช เป็นคำที่มาจากรากคำเดียวกัน คือ สังเวคะ ที่แปลว่า สลดจิตร ซึ่งสาเหตุเหล่านี้ก็ยังเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้คนเขียนภาษาไทยผิดอยู่ และคำบางคำแม้ในปัจจุบันก็ยังเป็นคำที่เขียนผิดบ่อยๆ เช่น อนุญาต

สรุป

แม้ว่าหนังสือ **ภาษาไทย** ผลงานของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ชุดนี้อาจจะไม่เหมาะที่จะนำกลับมาใช้เป็นแบบเรียนภาษาไทยสำหรับนักเรียนในปัจจุบันแล้ว เนื่องจากคำบางคำในปัจจุบันมีวิธีเขียนที่เปลี่ยนไป หรือพยัญชนะบางตัวก็ไม่ได้ใช้แล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งตัว ข และ ค แต่ขณะเดียวกันก็ต้องไม่ลืมว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการทางภาษาในช่วงระยะเวลากว่าร้อยปีที่ผ่านมาได้เป็นอย่างดีด้วย นอกจากนี้ เนื้อหาที่ปรากฏในหนังสือชุดนี้ยังมีคุณค่า และมีประโยชน์ต่อผู้เรียนและผู้สอนที่มีความสนใจและใส่ใจทั้งต่อวิธีการเรียนการสอนภาษาไทยในอดีต ซึ่งสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการเรียนการสอนภาษาไทยในปัจจุบันได้ ขณะเดียวกันความรู้ทางนิรุกติประวัติ ที่มาและความหมายของคำก็ยังสอดแทรกความรู้ไว้ในเนื้อหาเป็นจำนวนมาก ซึ่งผู้สนใจศึกษาในด้านนี้สามารถนำมาเป็นเอกสารในการอ้างอิงและสืบค้นในเบื้องต้นก่อนที่จะศึกษาเพื่อต่อยอดต่อไป ยิ่งไปกว่านั้น หนังสือชุดนี้มิได้มีแต่เฉพาะความรู้เกี่ยวกับภาษาไทยเท่านั้น แต่ยังสอดแทรกความรู้เกี่ยวกับเมืองไทยไว้เป็นระยะๆ ซึ่งความรู้ดังกล่าวสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน เพราะจะเห็นได้ว่าความรู้ที่นำเสนอไว้นั้นมีทั้งความรู้ทั่วไปที่ยังส่งต่อและถ่ายทอดมาถึงปัจจุบัน และมีความรู้เฉพาะสมัยที่บางประเด็นก็พ้นจากความรับรู้ของคนในปัจจุบันแล้ว ด้วยเหตุนี้หนังสือชุดนี้จึงนับเป็นแหล่งความรู้เรื่องราวของเมืองไทยที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่งที่ยังไม่เป็นที่รู้จักแพร่หลายมากนัก

บรรณานุกรม

- กฤษณา ลินไชย. (รวบรวม) ๒๐๐ ปี การศึกษาไทยลำดับเหตุการณ์สำคัญ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
- คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเถลิงถวัลยราชสมบัติ ครบ ๑๐๐ ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เอกสาร เรื่อง จัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. รวบรวมจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสครบ ๑๐๐ ปี นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสดยราชย์ ๑ ตุลาคม ๒๕๑๑.
- คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. การปฏิรูปการศึกษาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๒๖.
- จินตามณี เล่ม ๑-๒. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณ, ๒๕๑๒.
- จินตามณีฉบับสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณ, ๒๕๑๒.
- จินตามณี ฉบับหมอบรัดเลย์. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๖.
- นิยาดา เหล่าสุนทร และคณะ. การประชุมเชิงวิชาการ เรื่อง ภูมิปัญญาของคนไทย: ศึกษาจากแบบเรียนภาษาไทยและตำราพิไชยสงคราม. วันที่ ๒๓-๒๔ มีนาคม ๒๕๔๓. ณ ห้องประชุม ๑๐ อาคารสารสนเทศ ๕๐ ปี มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ บางเขน.
- ประถม ก กา ไตรรย์สารนิเทศ และประถมศึกษา. อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ แพทย์หญิงรัตนา หริตวร ณ เมรุวัดธาตุทอง กรุงเทพมหานคร วันเสาร์ที่ ๒๑ มิถุนายน ๒๕๔๖.
- เดอะ ลาตูแบร์, มร. จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล) นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๔๘.
- วงษาราชสนิท, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ. จินตามณี. ครั้งที่ ๖. ในการสัมมนาทางวิชาการด้านภาษาและวรรณกรรม เรื่อง “ปัญหาการเรียน การสอน และการใช้ภาษาไทยในปัจจุบัน” งานฉลอง ๒๐๐ ปี วันคล้ายวันประสูติ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาราชสนิท ๙ กรกฎาคม ๒๕๕๑ - ๙ กรกฎาคม ๒๕๕๒, ๒๕๕๑.

๑๑๒ หนังสือ “ภาษาไทย”

วิสุทธ์ บุษยกุล. “แบบเรียนภาษาไทยของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร)”
สารสถาบันภาษาไทย. ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๓ (ก.ค. – ก.ย. ๒๕๓๘)

วุฒิชัย มูลศิลป์. การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ ๕. กรุงเทพฯ: สมาคม
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๖.

----- . เมื่อเริ่มปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๕ – รัชกาลที่ ๗.
กรุงเทพฯ: บริษัท ๒๐๒๐ เวิลด์ มีเดีย จำกัด, ๒๕๔๑.

ศรีสุนทรโวหาร, พระยา (น้อย อาจารยางกูร). ภาษาไทย เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๔
พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๔.

----- . ภาษาไทย เล่ม ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๔ พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๕.

----- . แบบสอนหนังสือไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา,
๒๕๒๑.

เอนก นาวิกมูล. แกะรอย ก ไก่. กรุงเทพฯ: สารคดี, ๒๕๓๖.

เอกสารลำดับที่ ๓๙

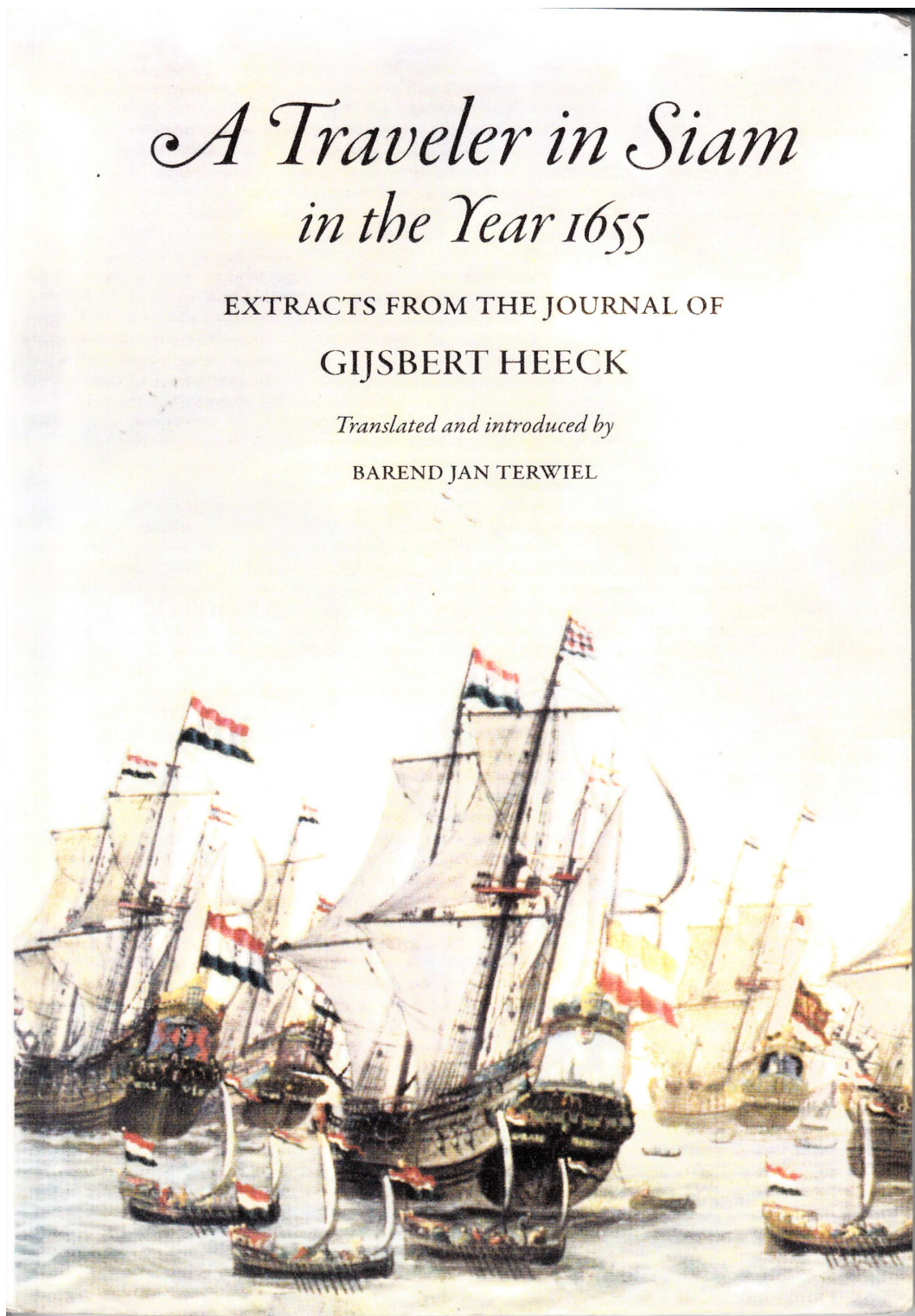
จดหมายเหตุโคสแบร์ต เอ็ก ค.ศ. ๑๖๕๕ (พ.ศ. ๒๑๙๘)

สยามเทศ-สยามชนในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

วินัย พงศ์ศรีเพียร และ ศศิกานต์ คงศักดิ์

๑. ความสำคัญของเอกสาร

การศึกษาประวัติศาสตร์ไทยไม่ว่าสมัยใดก็ตาม ผู้ศึกษาจำเป็นต้องใช้หลักฐานเอกสารชั้นต้นร่วมสมัยเป็นหลัก แต่เนื่องจากเอกสารประเภทนี้ที่เป็นของไทยเองมีอยู่ค่อนข้างจำกัด การหันไปใช้ประโยชน์จากเอกสารต่างชาติจึงเป็นสิ่งจำเป็น ชาวต่างชาติได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับดินแดนประเทศไทยในอดีตไว้ตั้งแต่สมัยราวต้นคริสตกาล หรือ พุทธศตวรรษที่ ๓ เป็นต้นมา ดังจะเห็นได้ในเอกสารโบราณของจีน อินเดีย ลังกา และอาหรับ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม แม้เอกสารเหล่านี้จะมีคุณค่ายิ่งต่อการให้ภาพรวมของดินแดนประเทศไทย แต่มักเป็นเอกสารที่บันทึกจากเรื่อง “เขาเล่าว่า” เสียมากต่อมาก (ยกเว้นเอกสารราชสำนักจีน) ครั้นถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ ชาวยุโรปได้เริ่มเดินทางเข้ามาติดต่อทางการเมือง การค้าและวัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากขึ้น เนื่องจากราชอาณาจักรสยามครอบครองดินแดนยุทธศาสตร์ตลอดคาบสมุทรและพระนครศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญของภูมิภาค ชาวยุโรปชาติต่างๆ จึงเข้ามาติดต่อสัมพันธ์ด้วยทุกชาติ ผลพลอยได้จากการติดต่อกันคือ จดหมายเหตุของชาวตะวันตกทั้งที่เป็นจดหมายเหตุความสัมพันธ์ทางการทูต การค้าและการศาสนา เอกสารเหล่านี้จำนวนมากเป็นหลักฐานชั้นต้นสำหรับผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ไทย เพราะผู้บันทึกได้เข้ามาพำนักอยู่เป็นระยะเวลานานหรือเป็นนักเดินทางที่ได้มีประสบการณ์จริงเกี่ยวกับชาวสยาม

ในสมัยอยุธยาได้มีนักเดินทางชาวตะวันตกหลายรายที่ผ่านเข้ามายังประเทศสยามและได้จดบันทึกเรื่องราวต่างๆ ไว้ อย่างน่าสนใจ ทั้งชาวโปรตุเกส อังกฤษ ฮอลันดา โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ เอกสารของชาติเหล่านี้มีลักษณะเด่นที่แตกต่างกัน สำหรับเอกสารชั้นต้นของฮอลันดามีสองประเภท คือ บันทึกประจำวันเกี่ยวกับการค้าของบริษัท กับงานเขียนพรรณนาเรื่องประเทศสยามของผู้แทนการค้าของบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาประจำพระนครศรีอยุธยา ตัวอย่างเช่น งานเขียนของโยสต์ สเก๊าทีน (Joost Scouten) และ เยเรมียัส ฟาน ฟลิต (Jeremias Van Vliet) ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดี นอกจากนี้ยังมีเอกสารของเอกชนเช่น แยน สเตราส์ (Jan Struys) แต่เมื่อเร็วๆ นี้ ได้มีการเผยแพร่จดหมายเหตุของโคสแบร์ต เฮ็ก (Gijssbert Heeck) ซึ่งเข้ามาที่พระนครศรีอยุธยาเมื่อปี ค.ศ. ๑๖๕๕ หรือ พ.ศ. ๒๑๙๘ ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ต้นฉบับเอกสารนี้เป็นภาษาฮอลันดา และ เบเร็นด์ แยน เทอร์วิล (Beren Jan Terwiel) ได้แปลเป็นภาษาอังกฤษและพิมพ์เผยแพร่เมื่อปี ค.ศ. ๒๐๐๘๑

ในบทนำของหนังสือเล่มที่กล่าวมาแล้ว ผู้แปลได้กล่าวว่า ได้พบจดหมายเหตุนี้ในตอนต้นปี ค.ศ. ๑๙๐๓ ในกลุ่มเอกสารที่นาย ซี จี เบอร์เกอร์ ฟาน เฮ็งสต์ (C.G. Berger van Hengst) ได้ยกให้แก่กองจดหมายเหตุเมืองยูเทรคต์ (Utrecht) โดยมีประวัติว่า ผู้เป็นเจ้าของได้เอกสารนี้มาจากการประมูล ต้นฉบับเอกสารนี้เขียนด้วยลายมือบรรจงโดยตลอด ซึ่งบ่งบอกว่าคนที่คัดลอกจากต้นฉบับไว้บนกระดาษสมุดเป็นบุคคลเพียงคนเดียว และลายมือเป็นแบบคริสต์วรรษที่ ๑๗ อย่างแท้จริง

ลักษณะบันทึกเหตุการณ์ในจดหมายเหตุเป็นไปตามลำดับวันอย่างเคร่งครัด คงจะได้มีการคัดลอกใหม่และอาจจะมีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขจากเดิมบ้าง ความจริงแล้วต้นฉบับภาษาฮอลันดาได้เคยลงพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกตั้งแต่ปี ค.ศ.

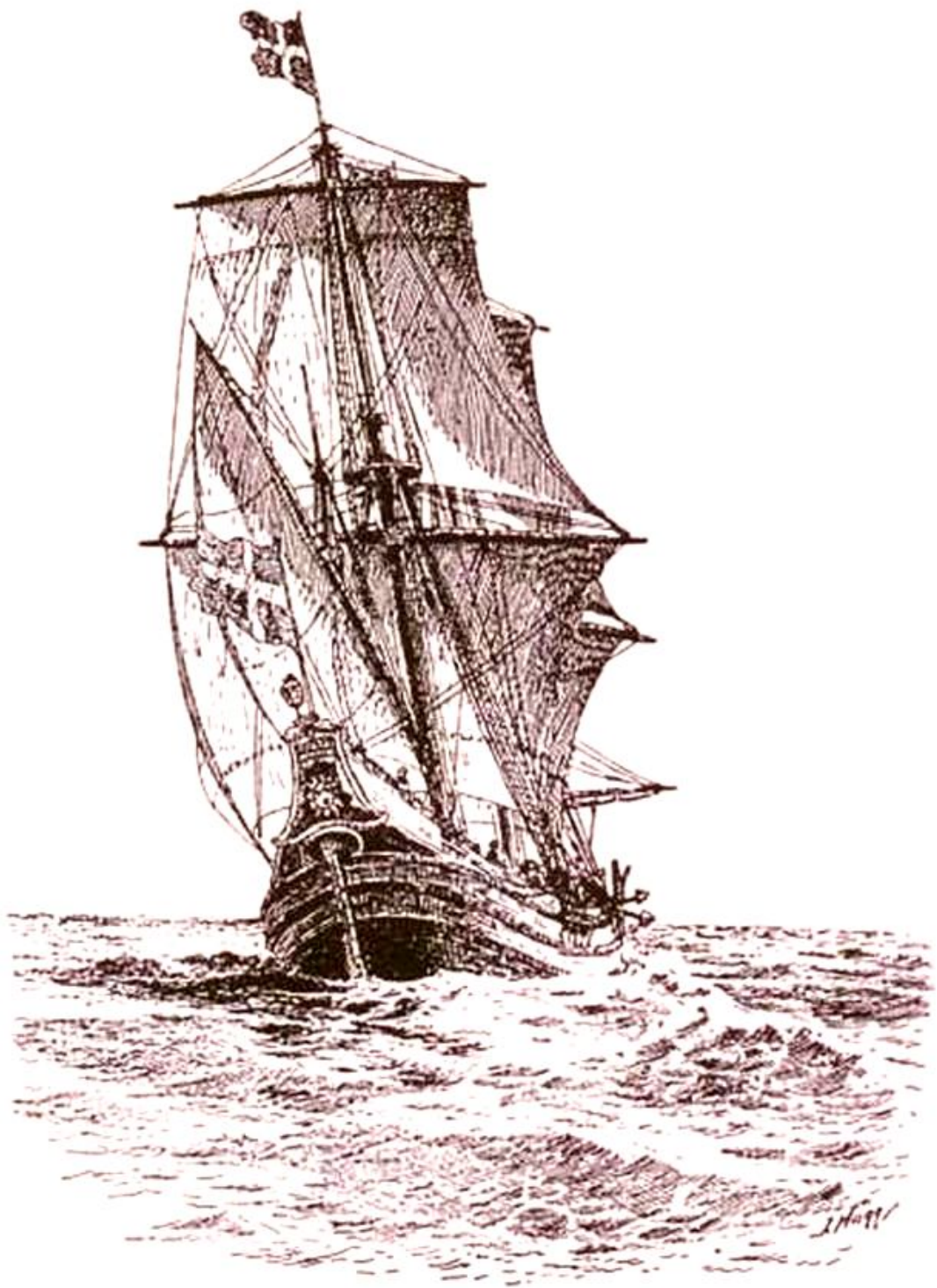
^๑ Berend jan Terwiel, trans. & ed., **A Traveller in Siam in the Year 1655**, extracts from the journal of Gijssbert Heeck (Chiangmai: Silkworm Books, 2008)

๑๙๑๐ ในวารสารของราชนาวิกสโมสรของฮอลันดา มีนายโฌนอเร นาเบอร์ (L'Honoré Naber) เป็นบรรณาธิการ เป็นที่น่าเสียดายว่า เอกสารเดิมซึ่งมีทั้งหมด ๒๘ แผ่น แต่บรรณาธิการกลับตัดออกไปเสีย ๑๓ ตอน ซึ่งมีข้อมูลที่ไม่พบในที่อื่นเลย อีก ๖ ทศวรรษต่อมา จอร์จ ไวนอล สมิธ (George Vinal Smith) นักประวัติศาสตร์อเมริกันได้อ้างอิงถึงเอกสารนี้ในหนังสือ **The Dutch in Seventeenth-Century Thailand** ซึ่งพิมพ์เผยแพร่ในปี ค.ศ. ๑๙๓๗/๓ หรือ พ.ศ. ๒๕๒๐ โดยกล่าวว่า

โคสแบร์ต เอ็กซึ่งเป็นหมอประจำบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาได้จดบันทึกเรื่องราวการเดินทางของเขาทั่วเอเชีย ในปี ค.ศ. ๑๖๕๕ เขาได้มาที่พระนครศรีอยุธยาเป็นเวลาสองเดือนกับเรือ ซึ่งบรรทุกสินค้ามุ่งหน้าไปปัตตาเวีย เนื่องจากเอ็กได้จดเรื่องราวการเดินทางของเขาในลักษณะบันทึกรายวัน ข้อมูลที่เขาให้จึงมาจากข้อสังเกตต่างๆ ของเขามากกว่าจะเป็นเรื่องเล่าที่เป็นกิจลักษณะ ไม่ต้องกังขาเลยว่าเขาได้มาอยู่ที่พระนครศรีอยุธยาตามที่ได้อ้าง เพราะว่าเขาได้เล่าถึงเรื่องธรรมดาๆ ที่เกิดขึ้นในแต่ละวัน ซึ่งตรงกับเอกสารที่ทางบริษัทบันทึกไว้ แต่บันทึกรายวันนี้เป็นเอกสารที่ไม่ธรรมดาเลย เอ็กใช้เวลาสองเดือนระหว่างอยู่ที่พระนครศรีอยุธยาไปเยี่ยมชมหมู่บ้าน วัดวาอาราม และราชธานี เขากล่าวถึงหลายสิ่งหลายอย่างซึ่งมีค่าควรบันทึกไว้แต่ไม่มีใครจะได้พบในจดหมายติดต่อของผู้อำนวยการบริษัทประจำพระนครศรีอยุธยา ข้อสังเกตของเขาเกี่ยวกับชุมชนซึ่งประกอบไปด้วยคนหลายชาติ วัดวาอารามและศาสนา พระพุทธรูป แนวคิดเกี่ยวกับการค้าของไทย ประเพณี และสีสนของท้องถิ่น ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นสิ่งที่มีคุณค่าซึ่งชาวตะวันตกอื่นๆ น้อยคนนักที่จะให้ความสำคัญ เรื่องราวที่เขาเล่ายังให้ภาพที่ดีที่สุดเกี่ยวกับแผนผังที่ตั้งบริษัทเท่าที่ผู้เขียนได้เคยเห็นมา แม้กระทั่งที่ได้มีการบรรยายไว้ในเอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์ของบริษัท

ข้อความที่ยกมาข้างต้นนี้อธิบายความสำคัญและคุณค่าของจดหมายเหตุโคสแบร์ต เอ็กได้ดีกว่าที่ผู้วิจัยจะเขียนขึ้นใหม่ นักประวัติศาสตร์ไทยที่สนใจเรื่องราวสมัยอยุธยา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ย่อมจะ

ได้ประโยชน์จากการศึกษาเอกสารนี้ในเชิงวิเคราะห์ แน่นอนว่าการที่คนชาติใดชาติหนึ่งเขียนเรื่องราวเกี่ยวกับคนอีกชาติหนึ่งย่อมจะมีอคติอุปทานที่เห็นได้ชัด เพราะทั้งผู้มองและผู้ถูกมองต่างมีภูมิหลังทางวัฒนธรรมที่ต่างกัน ข้อวิพากษ์วิจารณ์ของผู้สังเกตการณ์จากภายนอกบางครั้งก็มาจากการได้รับข้อมูลที่ผิดๆ หรือเกิดจากความเข้าใจผิด แต่นั่นไม่ได้หมายความว่า รายงานเกี่ยวกับเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นจะไม่เป็นข้อเท็จจริง ดังนั้นความสำคัญของเอกสารนี้จึงอยู่ที่ตรงที่ว่า ทำหน้าที่เป็นกระจกสะท้อนภาพสังคมไทยในสมัยอยุธยาซึ่งเราในฐานะเจ้าของวัฒนธรรมนั้นอาจจะมองไม่เห็นหรือมองข้ามไป.

๒. สารัตถวิพากษ์

การบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับพระนครศรีอยุธยาของโคสแบร์ต เอ็กนั้นสะท้อนให้เห็นความประทับใจและทัศนคติของชาวตะวันตกต่อสังคมสยามซึ่งอาจจะมีทั้งสิ่งที่เขามองว่าดีและไม่ดี เนื้อหาที่นำมาศึกษาในโอกาสนี้ครอบคลุมเรื่องราวเมื่อเขาเดินทางเข้าสู่ดินแดนสยามแล้ว นอกจากความสนใจเป็นพิเศษเกี่ยวกับผลประโยชน์ ชีวิตสังคมของชาวฮอลันดาและกิจกรรมทางเศรษฐกิจของบริษัทฮอลันดาอีสต์อินเดีย (VOC) แล้ว เขาได้เล่าเรื่องอื่นๆ ไว้อย่างน่าสนใจโดยเฉพาะชีวิตและวัฒนธรรมสยามในเวลานั้น ซึ่งอาจแตกต่างไปจากจุดหมายเหตุของชาวตะวันตกอื่นๆ ในบางกรณีเขาอาจได้วิพากษ์วิจารณ์สังคมสยามในสายตาชาวตะวันตกอย่างตรงไปตรงมา เช่น ลักษณะพระราชย์ของสถาบันพระมหากษัตริย์หรือสถานภาพของพระสงฆ์ เป็นต้น แต่ในเวลาเดียวกัน เขาก็ได้แสดงความชื่นชมบ้านเมืองและอารยธรรมสยามด้วยเช่นกัน โดยมีประเด็นที่น่าสนใจดังที่จะหยิบยกมาอภิปรายเป็นลำดับดังนี้

๒.๑ ก่อนถึงสยามประเทศ

จุดหมายเหตุของโคสแบร์ต เอ็ก เริ่มต้นเมื่อวันที่ ๑๖ เดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๖๕๕ (พ.ศ. ๒๑๙๗) เขาได้ออกเดินทางจากเมืองมิดเดิลเบิร์ก (Middelburg) ใช้เวลาเดินทาง ๙ เดือนโดยผ่านแหลมกู๊ดโฮป และได้แวะไปที่สำนักงานใหญ่ของบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา (VOC) ที่ตั้งอยู่ที่เมืองปัตตาเวีย บนเกาะชวา หลังจากนั้นเอ็กได้เดินทางโดยเรือที่ชื่อ De Walvisch (The Whale หรือ เรือปลาวาฬ) เพื่อมายังสยามประเทศ

เมื่อวันที่ ๑๒ เดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๖๕๕ (พ.ศ. ๒๑๙๘) เขาได้บรรยายว่าลมและสภาพอากาศดี มองเห็นชายฝั่งคาบสมุทรมลายู ตามเส้นทางเรือก็เต็มไปด้วยเทือกเขาและเนินเขา ประชากรที่นี่ใช้ภาษามลายูแท้ ซึ่งการใช้ภาษานี้มีอยู่ในหลายประเทศ ในวันถัดมาพวกเขาก็ค่อยๆ เข้าสู่อ่าวสยาม

ในอีก ๕ วันต่อมา เรือก็ได้มาอยู่ไม่ห่างจากหมู่เกาะที่อยู่ติดกับแหลมเหลียม หมู่เกาะนี้ค่อนข้างใหญ่ประกอบไปด้วยเทือกเขาและเนินเขาเตี้ยๆ ปกคลุมไปด้วยไม้สักและไม้อื่นๆ ที่ใช้ในการสร้างบ้านและต่อเรือ การเดินทางเป็นไปอย่างราบรื่น สภาพอากาศและลมดี เรือได้มุ่งหน้าไปสู่แม่น้ำที่เข้าสู่ปากอ่าว ในช่วงบ่ายของวันที่ ๑๙ สิงหาคม พวกเขาก็มาถึงที่สันดอนตรงปากแม่น้ำ เรือได้ยิงปืนจำนวน ๓ นัด ตามธรรมเนียมเพื่อแสดงว่า พวกเขาได้มาถึงด้วยความปลอดภัย และที่นั่น เขาได้พบเรือซึ่งมาทอดสมออยู่ ๓ ลำ จากคำบอกเล่าของพ่อค้าและเพื่อนๆ ที่ได้เดินทางออกจากที่นี่ไปเมื่อปีที่แล้ว เรือเหล่านี้เป็นของพระเจ้ากรุงสยาม เขาได้ตั้งข้อสังเกตว่า แม้เรือดังกล่าวจะสร้างแบบฮอลันดา แต่ก็ไม่ประณีตนัก เรือเหล่านี้ประดับธง ซึ่งมีแถบสีขาวและสีแดงหลายแถบที่เสากระโดงเรือหลัก แล้วก็ยังมีธงสีแดงที่ใบ และแดงสลับขาวตรงท้ายเรือ แล้วยังมีริ้วธงที่เสาอื่นๆ อีกซึ่งมองเห็นได้ไม่ถนัดนัก ด้วยเหตุนี้ทำให้พวกเราเกิดความสับสน เพราะไปคล้ายกับการประดับธงของพวกแขกมัวร์ เมื่อไม่นานมานี้ พระเจ้ากรุงสยามได้โปรดให้สร้างเรือแบบชาวฮอลันดา และได้ขอให้ช่างชาวฮอลันดามาช่วยสร้างเรือด้วย

๒.๒ เกิดเหตุปะทะกับพวกโปรตุเกส

จดหมายเหตุของโคสแบร์ต เอ็กได้บรรยายถึงความขัดแย้งและเหตุการณ์ปะทะกันระหว่างฝ่ายฮอลันดาและฝ่ายโปรตุเกสในสยามในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เอ็กได้บันทึกเหตุการณ์ดังกล่าวไว้พอจะสรุปได้ดังนี้

เมื่อวันที่ ๑๙ เดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๖๕๕ (พ.ศ. ๒๑๙๘) เรือที่เอ็กโดยสารมานั้นได้พบกับเรือของพวกโปรตุเกสจำนวน ๓ ลำ ลำหนึ่งเป็นเรือฟลูต (flute) ส่วนอีกสองลำนั้นเป็นเรือยอชต์ (yacht) ซึ่งทางฝ่ายฮอลันดาเตรียมเข้ายึดเรือดังกล่าว และหากฝ่ายโปรตุเกสยอมก็จะไม่มีการนองเลือด ได้มีการลองเจรจากันดูก่อน ปรากฏว่า ฝ่ายโปรตุเกสไม่ยอม และยังกล่าวว่าถ้าหากฝ่ายฮอลันดาต้องการเจรจาก็ขอให้มาใหม่ในช่วงกลางวัน ทางฝ่ายโปรตุเกสอ้างว่าพวกเขาเข้ามาภายใต้การคุ้มครองของพระเจ้ากรุงสยาม ทางฝ่ายฮอลันดาไม่เชื่อว่าการเข้ามาของฝ่ายโปรตุเกสจะได้รับความคุ้มครองจากพระเจ้ากรุงสยาม เนื่องจากจุดที่อยู่

นั้นอยู่ห่างไกลจากฝั่ง ในที่สุดก็มีการปะทะกันเกิดขึ้น ได้รับความเสียหายด้วยกันทั้งสองฝ่าย มีทั้งคนบาดเจ็บและเสียชีวิต

หลังจากการปะทะกันได้สิ้นสุดลง ราชสำนักสยามทราบเรื่องจึงได้ส่งเจ้าพนักงานมาสอบสวนเรื่องที่เกิดขึ้นจากทั้งสองฝ่าย ไคสแบร์ต เฮ็ก ได้จดบันทึกถึงเหตุการณ์ที่เจ้าพนักงานสยามได้มาพบกับพวกเขาไว้โดยมีรายละเอียดจากบันทึกการเดินทางของเขาดังนี้

วันที่ ๒๒ สิงหาคม ในตอนเช้า ลมส่วนใหญ่พัดมาจากชายฝั่ง ฝนตกเพียงเล็กน้อยและมีหมอกลง เรือลำหนึ่งที่บรรทุกเจ้าพนักงานสยามก็มาถึงฝั่ง พวกเจ้าพนักงานสยามต้องการทราบชื่อของเรือของพวกเรา ขนาดของเรือ ปืนใหญ่ ลูกเรือ และข้อมูลอื่นๆ รวมทั้งชื่อของนายเรือ และเวลาที่เกิดเหตุปะทะกันกับพวกโปรตุเกส และเรื่องอื่นๆ พวกเราต้องให้ดูบาดแผลของพวกลูกเรือ และร่องรอยกระสุนที่ทำให้เรือเสียหายและส่วนที่ไม่ได้เสียหายที่เกิดจากการปะทะกัน พวกเขาจดบันทึกทุกเรื่องเพื่อที่จะนำไปกราบบังคมทูลพระเจ้ากรุงสยามได้อย่างถูกต้อง เจ้าพนักงานสยามเหล่านี้ได้ทำการจดบันทึกเช่นเดียวกันนี้กับทางฝ่ายโปรตุเกสในเรื่องความเสียหายของเรือฟลุตที่พวกเขาซื้อมาจากประเทศโปรตุเกสและยังคงซื้อเดิมไว้คือลูเบ็ค พวกเขาได้รับรายงานว่ามีผู้เสียชีวิตจำนวน ๖ คนและมีผู้บาดเจ็บอีก อย่างน้อยที่สุดเป็นจำนวนมากพอๆ กับฝ่ายเรา พวกเขาได้ร้องเรียนด้วยความขมขื่นเกี่ยวกับเรื่องความอยุติธรรมที่พวกฮอลันดากระทำต่อพวกเขา ทั้งนี้ยังได้ขอรับพระราชทานสินไหมในความเสียหายครั้งนี้อีกด้วย เมื่อเจ้าพนักงานสยามได้รับทราบเรื่องราวเหตุปะทะดังกล่าว ก็ได้เดินทางกลับไป

การที่ชาวฮอลันดาและโปรตุเกสมีเรื่องบาดหมางกันในสยามประเทศนั้นมิสาเหตุมาจากสองเรื่องด้วยกัน เรื่องแรกเกี่ยวข้องกับศาสนเภทในยุโรป ชาวฮอลันดานับถือลัทธิโปรเทสแตนท์ ในขณะที่ชาวโปรตุเกสนับถือลัทธิคาทอลิก เรื่องที่สองคือ การแข่งขันด้านการค้าเครื่องเทศและสินค้าอื่นๆ จากตะวันออกที่พวก

โปรตุเกสเคยตักตวงผลประโยชน์แต่ผู้เดียวมาก่อนถึงหนึ่งศตวรรษ เนื่องจากพวกโปรตุเกสเข้ามาก่อนจึงพยายามกีดกันพวกฮอลันดาโดยเป่าหูพวกผู้ปกครองของรัฐต่างๆ ว่า พวกฮอลันดาเป็นพวกจรวัดพลัดถิ่นไม่น่าไว้วางใจ อย่างไรก็ตามพวกฮอลันดาประสบความสำเร็จทางการค้ามากกว่าเพราะไม่สนใจประเด็นการเผยแผ่ศาสนา ซึ่งจะเป็นเหตุทำให้เกิดขัดแย้งทางวัฒนธรรมกับคนเจ้าของถิ่นได้ พวกฮอลันดาถือว่า พวกโปรตุเกสเป็นพวกที่อยู่ในสถานะสงครามกับตน เพราะโปรตุเกสถูกรวมเข้ากับสเปนในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ เป็นพวกร่วมลัทธิศาสนาเดียวกันทำสงครามกดขี่ฮอลแลนด์ในยุโรป ในปีที่เฮ็กเข้ามาที่อยุธยายังอยู่ในช่วงที่กษัตริย์สเปนทรงอ้างสิทธิ์ในราชบัลลังก์โปรตุเกสอยู่ (แม้พวกโปรตุเกสได้ขับสเปนออกไปแล้วก็ตาม)

การบาดหมางกันของชนต่างชาติในสยามประเทศคงเกิดขึ้นบ่อยครั้งจนต้องมีการกำหนดหลักการตัดสินความไว้ในพระธรรมนูญสยามว่า ถ้าเป็นคนในชุมชนต่างชาติดังกล่าวกัน ก็ให้หัวหน้าชุมชนใช้กฎหมายจารีตตัดสินกันเอง แต่ถ้าเป็นกรณีวิวาทระหว่างชุมชนต่างชาติที่ไม่ใช่กลุ่มเดียวกัน ให้เป็นหน้าที่ของยุกระบัตร์ในแต่ละเมืองที่เกิดเหตุเป็นผู้ดำเนินคดีเพื่อความเป็นธรรม ข้อมูลของเฮ็กแสดงให้เห็นว่า ระบบยุติธรรมของสยามในเวลานั้นน่าเชื่อถือค่อนข้างมากเพราะให้ความสำคัญแก่การสอบสวนและสำนวนคำให้การ และแสดงให้เห็นด้วยว่า ข้ออ้างของพวกฮอลันดาในการเข้าโจมตีเรือโปรตุเกสโดยกล่าวว่า เรือโปรตุเกสอยู่ในน่านน้ำไกลฝั่งจึงไม่ได้รับการคุ้มครองจากพระเจ้ากรุงสยามนั้นฟังไม่ขึ้น ผลก็คือพวกโปรตุเกสเลยพยายามเรียกสินไหมเป็นค่าเสียหาย

๒.๓ พรรณนาบ้านเมือง

ชาวตะวันตกที่เดินทางมายังราชอาณาจักรสยามมักนิยมจดบันทึกเรื่องราวต่างๆ ไว้ โดยเฉพาะสภาพบ้านเมืองและวัฒนธรรมท้องถิ่น แต่โคสแบร์ต เฮ็กซึ่งได้เยี่ยมเยือนสถานที่หลายแห่ง เป็นคนช่างสังเกตและชอบวิจารณ์สิ่งที่พบเห็น ดังนั้นงานเขียนของเขาจึงมีคุณค่ามากสำหรับนักประวัติศาสตร์ นอกจาก

พระนครศรีอยุธยาแล้ว เขายังได้พรรณนาถึงเมืองและชุมชนอื่นๆ อีกอย่างน่าสนใจ ดังที่จะยกมากล่าวถึงในที่นี้

๒.๓.๑ พระนครศรีอยุธยา

บันทึกรายวันของเขาลงวันที่ ๙ ถึง ๑๒ กันยายน ทำให้ทราบว่า เขิกและเพื่อนของเขาจำนวนหนึ่งได้เดินทางจากโรงสินค้าฮอลันดาที่ปากน้ำขึ้นไปยังพระนครศรีอยุธยา เขาเขียนเล่าความประทับใจไว้ว่า

ขอพูดถึงราชธานีที่มีชื่อระปือไกลของสยามนามว่า พระนครศรีอยุธยา แต่เพียงสั้นๆ ว่า เมืองนี้ตั้งอยู่บนเกาะ ถูกสร้างขึ้นอย่างสมบูรณ์และล้อมรอบด้วยกำแพงสูงและหนาทุกด้าน ซึ่งมีหอรบที่เหมาะสมสำหรับลากปืนออกมา แม้ว่าตอนนี้เท่าที่มองดูไม่เห็นมีปืนอยู่เลยสักกระบอกเดียว นอกจากนั้นแล้ว ยังมีตึกและเชิงเทินล้วนก่อสร้างด้วยอิฐ กำแพงเหล่านี้มีช่องกุดหลายช่องอยู่ทุกด้านสำหรับเข้าและออกด้วยความที่มีประชากรหนาแน่นจนกระทั่งผู้คนจำนวนมากต้องมาอาศัยอยู่บริเวณเชิงกำแพงเมือง คลองขนาดกว้างและงดงามหลายคลองตัดผ่านเมือง โดยรับน้ำจากแม่น้ำรอบเมือง ทำให้ชาวเมืองไปมาสะดวก กระแสน้ำที่ไหลเข้ามายังเมืองแรงอย่างไม่น่าเชื่อ ตอนผ่านกำแพงเมืองเข้าไป พวกเราก็ได้พบเมืองที่ขยายไปอย่างกว้างขวาง ซึ่งมีถนนสายแคบๆ และคดเคี้ยวไปมา ถึงแม้ว่า อิฐสองขอบถนนไม่ราบเสมอกันเพราะพื้นดินอ่อนและเป็นที่ยื่นและกับปูลาดอิฐไว้แบบไม่ใส่ใจ

ตลาดสดกลางเมืองมีรูปทรงเป็นพื้นที่สี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งก็คือ ถนนยาวและกว้างมีร้านค้าอยู่สองข้าง ซึ่งผู้คนที่ซื้อของใช้ประจำวันได้เกือบทุกสิ่งทุกอย่างไปจนถึงหรือรวมถึงสิ่งของที่ทำด้วยเงินและทองคำ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากพระเจ้ากรุงสยามทรงประทับอยู่ ณ พระราชวังหลวงพร้อมด้วยข้าราชการสำนักมากมาย ข้าราชการและผู้ติดตามที่ขี้เกียจทั้งหลาย บรรดาพ่อค้าชาวตลาดจึงไม่ค่อยนำของค้าของขายมาเข้าซื้อเสนอเหมือนกับในเวลาอื่น เพราะว่าถึงจะมีลูกค้ามากแต่จะไม่ได้เงินเสียเป็นส่วนใหญ่ พวกพ่อค้าไม่กล้าที่จะร้องเรียนด้วย เพราะบรรดาผู้ดีเหล่านี้ยังจะหาเรื่องให้พวก

พ่อค้าแม่ขายเป็นฝ่ายผิดเสียอีก ที่ปลายถนนสายนี้คนเข้าสู่ถนนโรงช้าง ซึ่งเชื่อมจากด้านข้างนำไปสู่พระราชวังหลวง สองข้างทางถนนไม่มีอื่นใด นอกจากโรงช้างก่อด้วยอิฐและฝาทำด้วยไม้อย่างแข็งแรง โรงช้างส่วนใหญ่ติดกันเป็นคู่ แต่บางโรงก็สร้างไว้นานมากสำหรับช้างหลายเชือกอยู่รวมกัน พวกเราเห็นเฉพาะลูกช้างเพียงเชือกเดียว จึงถามความถึงช้างเชือกอื่นๆ ว่าไปอยู่ที่ไหนหมด เขาตอบว่า พวกช้างไปอยู่นอกเมืองรับอากาศสักไม่กี่วัน เพราะเกิดโรคติดต่อซึ่งมักพบในกลุ่มช้าง ทำให้ช้างหลายเชือกล้มในเวลาอันรวดเร็ว ตอนเราแล่นเรือขึ้นไป เราพบช้างสามหรือสี่เชือกลงลงมา ความที่ฟังคำชี้แนะของพวกพระสงฆ์หรือครูนอกรีตของพวกเรา พวกเขaleyพลอยเชื่อว่า โรคระบาดนี้เป็นผลมาจากปีศาจ ดังนั้น พระเจ้ากรุงสยามจึงมีพระราชบัญชาเป็นการด่วนให้สร้างเสียดังสนั่นไปทั่วพระนคร ทั้งยิงปืนใหญ่และปืนอื่นๆ ยิงบั้งไฟและจุดประทัด ตีกลอง เป่าแตรงอน เป่าปี่ และเครื่องเป่าเครื่องตีทั้งหลาย รวมๆ กันเข้าอีกทีก็พอจะปลุกคนตายให้ตื่นฟื้นได้ ทั้งหมดนี้ก็เพื่อจะขับไล่ปีศาจร้ายชื่อออกลาไ้ (ok la khai)^๒ แต่เพราะความหลงเชื่อผิดๆ นี้เอง ผลที่เกิดขึ้นน่าเป็นตรงกันข้าม เพื่อป้องกันไม่ให้เจ้าปีศาจร้ายกลับมา พวกเขาเอาสายสิญจ์ผูกบนกำแพงเมืองไปรอบเมือง สายสิญจน์นี้พันจากอ้อยหรือเป็นเชือกอย่างอื่นหนาขนาดนิ้วมือ เชือกได้เลี้ยวตามทำเนียบเขา มีการท่องบ่นคาถาหรือคำสาปแช่งใส่ในสายสิญจน์หรือเชือกนั้นด้วย นี่แสดงให้เห็นความเชื่ออย่างงมงายแลไสยศาสตร์นอกรีตที่เหมือนๆ กับพวกนิยมลัทธิโป๊ป อย่างที่จะเห็นได้ชัดเจนขึ้นข้างล่างนี้ เมื่อพูดถึงแถวแนวรูปปั้นพวกตนบุญที่ตายไปแล้ว

เราได้ย้อนกลับหลังจากไปได้กึ่งทางก่อนที่จะถึงพระราชวังหลวง ท่านผู้อำนวยการบริษัทได้สั่งย้ำไว้ เมื่อพระเจ้ากรุงสยามประทับอยู่ที่นั่น ไม่ว่าคนใดชาติใดก็ตาม ไม่ให้ผ่านเข้าใกล้พระราชวังหลวงโดยมิได้รับอนุญาต มิเช่นนั้นจะถูกลงทัณฑ์เหี้ยมโหด เนื่องจากตอนนี้ ชนชาติเรา จะด้วยเหตุผล

^๒ ที่เขียนชื่อปีศาจอย่างนั้นคงฟังมาผิด ความจริงแล้วเขากำลังเล่าเรื่องการยิงปืนขับไล่อับมงคลไปจากเมืองซึ่งเรียกว่า พิธีอาพาธพินาศ และจะกระทำเมื่อเกิดโรคระบาดเช่น ห่าลงเป็นต้น ถ้าเป็นชื่อปีศาจดังที่เฮ็กเล่าไว้ก็คงหมายถึงตัวการร้ายที่เรียกว่า ออกญา หรือพญาไ้

ใดมิทราบได้ ไม่ได้มีความสัมพันธ์อันดีกับราชสำนัก ดังนั้นจึงถูกห้ามอย่างเคร่งครัดขึ้นไปอีก อย่างไรก็ตาม คราใดที่พระเจ้ากรุงสยามเสด็จประทับ ณ พระพุทธบาทหรือที่ประทับแรมสักแห่งหนึ่งของพระองค์นอกพระนคร โดยการแสดงความเคารพอย่างเหมาะสมพวกฮอลันดาก็สามารถเข้าไปบางส่วนของพระราชวังหลวงได้ซึ่งไม่ใช่พระมหาปราสาทหรือบรรดาห้องพระโรงที่โอ่อ่า

พวกเราได้ผ่านถนนสายกว้างแห่งหนึ่งซึ่งเกือบทั้งย่านเป็นที่อาศัยของพวกมัวร์และชาวคุชราตี ๓ คนแต่ละชาติต่างรวมอยู่ด้วยกันเหมือนอย่างที่เราได้พรรณนามาแล้วเรื่องบ้านโปรตุเกสและบ้านญี่ปุ่น เมื่อแล่นเรือออกจากพระนคร พวกโปรตุเกสและญี่ปุ่นจะอาศัยอยู่ทางขวามือ ส่วนพวกเรา [ฮอลันดา] อยู่ทางซ้าย ในทำนองเดียวกัน มีพวกมลายูและจีนอยู่มาก ต่างอยู่ในเขตบ้านของตนเอง แต่ละชาติต่างมีองค์กรศาสนาและนักบวชของตนเอง ดังนั้น จึงเป็นการได้ใช้สิทธิประกอบศาสนกิจอย่างเสรี พวกเขาจะประกอบพิธีรับศีล แต่งงาน หรือสวดมนตร์ใหญ่โดยไม่มีข้อขัดข้องใดๆ ในสภาพการณ์เช่นนี้ บ้านคนต่างชาติจึงเจริญเติบโตขึ้นมิใช่น้อย กลายเป็นชุมชนที่มีผู้คนอยู่มากพร้อมทั้งได้ใช้ขนบทำเนียมประเพณีและกฎหมายจารีตเป็นพิเศษต่างหาก พวกโปรตุเกสมักมาเยี่ยมเยือนโรงสินค้าเราบ่อยๆ และพวกเราก็ไปบ้านโปรตุเกสกันด้วย เหมือนราวกับเป็นเพื่อนกัน แม้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นที่ปากน้ำจะเป็นหลักฐานว่าเป็นตรงข้าม บาทหลวงโปรตุเกสได้เข้ามาทำพิธีล้างบาปแก่เด็กที่เกิดจากคนของเรา ประกอบพิธีแต่งงานให้คนของเรา และดื่มกับคนของเราด้วยไมตรีจิต แต่ก็ เป็นไมตรีจิตแบบเจ้าเล่ห์ใส่กันอย่างที่เราพอจะเข้าใจได้ ชาวฝรั่งเศสที่ชื่อ โทมัสซึ่งเป็นชาวเมืองเสรีจากปัตตาเวียและตอนนี้มารับใช้พระเจ้ากรุงสยามก็ไปๆ มาๆ ในกลุ่มพวกเรา

^๓ หมายถึง พวกมุสลิมอินเดียซึ่งมาจากแคว้นคุชราตทางฝั่งมะลาบาร์ (ฝั่งตะวันตกของอนุทวีปอินเดีย)

ในเวลาเดียวกัน พวกเรายังได้เห็นเจดีย์ที่สง่างามอย่างที่สุดบางองค์ โดยเฉพาะพระธาตุ๔องค์ใหญ่และองค์เล็ก องค์ใหญ่สำหรับพระเจ้าแผ่นดินและองค์เล็กสำหรับพระมเหสี ซึ่งสร้างขึ้นอย่างสง่างามโดยไม่คำนึงถึงค่าใช้จ่าย พระธาตุเจดีย์องค์ใหญ่เป็นองค์สูงคล้ายโดมทรงกลมที่มีขนาดกว้าง มีประติมากรรมที่สง่างามและพระพุทธรูปสำริดอยู่โดยรอบ คนสามารถเดินเวียนได้ และทางด้านข้างสามารถขึ้นบันไดไปได้ทั้งทาง มีประตูซึ่งไม่เปิดให้ใครเข้าไปทั้งสิ้น ยกเว้นแต่องค์พระมหากษัตริย์ในสมัยก่อนหน้า นี้ เขาว่า มีพระพุทธรูปทองคำอยู่ภายในหลายองค์. ตรงทางเข้าด้านหน้า ถัดจากบันไดไปเป็นรูปเคารพบูชาปิดทองตั้งอยู่ในซุ้มที่สร้างขึ้นเพื่อการนี้ โดยเฉพาะ ในแต่ละด้านมีทวารบาลหินเฝ้าทางเข้า แต่ละตนมีเสื่ออยู่ข้างหน้า ซึ่งเล่ากันทวารบาลได้ต่อสู้และปราบแล้ว จากที่นั่น เราได้เดินอยู่ใต้ศาลาที่กว้างและยาวมากที่สร้างขึ้นล้อมรอบพระธาตุเจดีย์ในรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดใหญ่ เต็มไปด้วยพระพุทธรูปบูชาทองขนาดใหญ่ที่ราคาแพงมาก จนทำให้เกือบมองข้ามพระพุทธรูปที่เล็กกว่า ทั้งขนาดกลางและขนาดเล็ก ซึ่งมีอยู่มากมายเหลือเกินจนไม่อาจนับได้พระพุทธรูปหลายองค์ทำจากสำริดและโลหะอื่น ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ ถึงแม้ว่าที่มุมโถงหรือที่สำคัญจะมีพระพุทธรูปยืน ซึ่งก็มีทั้งขนาดกลางและขนาดเล็กมากมายหลายองค์ ล้วนหล่อจากทองคำบริสุทธิ์อย่างเหลือเชื่อทีเดียว

ในบรรดารูปเคารพเหล่านี้ มีหญิงตัวเตี้ยและร่างอ้วนมากจนเต้ากับท้องเกือบติดกัน รูปเคารพนี้เป็นที่เชิดชูและกราบไหว้กันมากของผู้หญิงซึ่งมาขอพรให้คลอดลูกโดยปลอดภัยและให้พวกเด็ก ๆ มีสุขภาพดี

พวกที่ตามเรามาข้างหลัง คือ ข้าราชการและผู้คนที่มาไหว้บรรดาพระพุทธรูปองค์สำคัญที่สุดโดยยกมือขึ้นไหว้ พวกเขาดูเลื่อมใสมาก แต่เมื่อเราอดหัวเราะไม่ได้เมื่อเห็นกิริยาที่น่าขันนี้ พวกเขาก็พลอยหัวเราะไปกับเราและไม่ขัดเคืองอะไร รูปเคารพบูชาเหล่านี้สูงใหญ่กว่าชายหญิง คือใหญ่ยิ่งกว่ายักษ์หรือยักษ์ที่ใหญ่ที่สุดที่เราเคยอ่านหรือได้ยินเขาเล่า พระพุทธรูปทุกองค์ในที่นี้มีสัดส่วนที่งดงาม ขึ้นทรงด้วยอิฐปูนแล้วขัดให้ขึ้น

^๔ ในต้นฉบับภาษาดัตช์เขียนว่า Abtentak คงเป็นเพราะฟังเสียงเพี้ยนไป

เงาด้วยน้ำมะกรูดแล้วก็ทำให้เรียบและลื่นด้วยยางรักก่อนปิดทับให้แน่น ด้วยแผ่นทองคำเปลว เนื่องจากข้าพเจ้าเองได้เห็นวิธีการทำพระพุทธรูปใน วัดที่ปฏิสังขรณ์ใหม่ไม่ไกลจากโรงสินค้าเรา กล่าวอย่างสรุปก็คือ นี่แสดง ความสง่างามและสวยพอๆ กับสิ่งที่พบเห็นในโบสถ์ทั้งหมดที่เป็นของลัทธิ ไบ๊ป

ที่พูดนี้เป็นเรื่องจริงเกี่ยวกับพระธาตุองค์เล็ก ไม่ว่าขนาด การ ก่อสร้าง ความโอ่อ่าและจำนวนพระพุทธรูปสามารถถือว่าพอกับพระธาตุ องค์ใหญ่ได้ทีเดียว ยิ่งกว่านั้นพระพุทธรูปก็เพิ่งปิดทองใหม่ๆ เรียงไปตาม ทางขึ้นไปถึงประตูที่โค้งสูงสุด สำหรับพวกชาวบ้านธรรมดา นี่ดูดีสวรรค์ ย่อมๆ นั่นเอง ต่อให้ข้าพเจ้าเขียนขยายความอย่างยืดยาวเพียงใด สิ่งที่ บรรยายได้ก็ยากที่จะได้สักครึ่งหนึ่งของสิ่งที่เห็นแล้วตะลึงงัน จริงๆ แล้ว หลายสิ่งหลายอย่างแทบไม่น่าเชื่อเลย ดังที่จะเล่าให้ฟังข้างล่างนี้

พวกเขาให้เราดูพระบาทลักษณะที่ทำด้วยโลหะที่บ โดยทำเป็นสอง ซ้อน อันหนึ่งกดลึกลงไป อีกอันหนึ่งอยู่ในลักษณะสันเท้าหรือส่วนล่างของ เท้าเดียวกัน โดยถ่ายแบบมาจากพระบาทลักษณะที่พบบนเขาพระพุทธรบาท พระพุทธรบาทที่ว่านี้พบอยู่ตอนบนของแม่น้ำ ซึ่งเพื่อนของเราหลายคนได้ เคยไปมาแล้วกับมิสเตอร์เวสเตอร์ไวลด์ และเห็นพระบาทลักษณะอยู่ตรง นั้นจริงๆ รูปร่างและลักษณะของพระพุทธรบาทก็เหมือนกับเตารีดของพวก ผู้หญิง กลมทางด้านหน้าและตรงทางด้านหลัง ความยาวเท่ากับห้าเท่าของ เท้าข้าพเจ้าและกว้างสองเท่าครึ่งของเท้าข้าพเจ้า ภายในพระบาทนั้นมีการ ทำสัญลักษณ์ไว้ ๑๐๘ อัน แต่ละอันมีรูปร่างต่างออกไป เช่น เรือรบ ปา ฐเขา ท้องทุ่ง ต้นไม้ ดอกไม้ สมุนไพรมนุษย์ สัตว์ต่างๆ และรูปร่างแปลกๆ ซึ่ง ไม่มีใครจะอธิบายหรือบรรยายได้อย่างถูกต้อง ชาวสยามเชื่อว่า พระบาท ลักษณะนี้พบอยู่เกาะลังกาใกล้เมืองแคนดิในหินบนภูเขาลอย และเชื่อว่า อัครมุนษย์คนแรกได้เดินจากที่นั่นมาถึงที่นี่ พวกเขาทราบดีว่า สถานที่ทั้งสองอยู่ห่างกันหลายร้อยลิค แต่กระนั้นก็ตาม เป็นที่แน่นอนว่า เรื่องที่ ประจักษ์ชัดขึ้นมาก็คือจากปีศาจที่จะทำให้พวกนอกกรีตเก็บรักษาความเชื่อที่ เหลวไหลของพวกไม่นับถือพระเจ้าจนมีหลักฐานมาถึงปัจจุบันนี้

ช่วงเวลาท้ายสุด เราก็ได้เข้าไปภายในหลายวัดที่ว่าสำคัญที่สุด ซึ่งมีรูปหล่อด้วยโลหะเต็มไปหมด เช่น ยักษ์และยักษ์ตัวใหญ่และแข็งแรงยืนอยู่ตัวมันสูงขนาดเท่าคนสามหรือสี่คนยืนซ้อนกันขึ้นไป หนึ่งในบรรดารูปหล่อเหล่านี้มีคนกล่าวว่า ละม้ายพระเจ้ากรุงสยามเป็นอันมาก และรูปหล่ออันหนึ่งทำขึ้นจากทองคำแท้ นี่คือเหตุผลที่ว่า ทำไมรูปเคารพเหล่านี้ส่วนใหญ่มีรั้วปลายเป็นเหล็กแหลมล้อมกันอยู่ พระสงฆ์ลังเลไม่ให้เราเข้าใกล้ และคอยระมัดระวังอยู่อย่างใกล้ชิด เพดาน ผนัง เสา และข้อเขียนด้วยสีเป็นภาพพวงดอกไม้อย่างมีศิลปะและทาทองขึ้นไปถึงบนสุดจนไม่อาจคำนวณปริมาณทองที่ใช้ได้ นี้อธิบายว่า เหตุใดพระเจ้ากรุงสยามจึงมีรับสั่งห้ามค้าทองออกนอกราชอาณาจักร (เช่นเดียวกับจักรพรรดิญี่ปุ่น) โดยกำหนดโทษถึงตาย มีข้อควรกล่าวด้วยว่า ในระหว่างทรงให้สร้างพระที่นั่งใหม่ มีการระบุว่า อาคารจะต้องคลุมด้วยแผ่นทองหนาทุกด้านเพื่อให้มองเห็นคล้ายสวรรค์ที่เรืองอุไร ข้อนี้สอดคล้องกับพระนามของพระองค์ดังกล่าวมาแล้ว ก่อนหน้านี้ไม่นาน กษัตริย์ที่โง่อย่างไม่น่าเป็นไปได้และหยิ่งยะโสพระองค์นี้ ด้วยคำเพ็ดทูลยุยงของพระสงฆ์ ได้มีพระราชบัญชาไม่ให้น้ำขึ้นมาเหนือเครื่องหมายที่ทรงกำหนดไว้เพื่อการนี้ด้วยพิธีกรรมหลายอย่างกับไสยศาสตร์ อย่างไรก็ตาม เมื่อทรงเห็นว่า น้ำซึ่งหลังเข้ามารวมกันจากต้นแม่น้ำไหลมาด้วยความแรง หาได้ฟังคำสั่งของพระองค์แม้แต่เล็กน้อยไม่ พระองค์จึงทรงยกเลิกพิธีกรรมไป

ขณะที่พวกเราเดินต่อไปข้างหน้า ได้พบว่า พิธีกรรมทางศาสนาอย่างหนึ่งกำลังทำกันอยู่ในวัด เราเลยเข้าไปโดยไม่มีใครขัดขวาง พระเถระรูปหนึ่งซึ่งนั่งบนธรรมาสน์ที่เกือบเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส กำลังเทศน์อย่างศรัทธาด้วยน้ำเสียงนุ่มเนิบจากโบลานแผ่นยาว มีผู้ฟังส่วนใหญ่เป็นหญิงและเด็ก ซึ่งตอบสาธุอย่างสม่ำเสมอ ส่วนพระภิกษุหนุ่มและพระภิกษุชรา นั่งอยู่ที่พื้นหลังธรรมาสน์ในท่าเอาเท้าขัดกันไปข้างหลัง สาธุชนทั้งหมดในวัดก็อยู่ในท่าเดียวกัน ข้างหน้าพวกเขามีอาหารต่างๆ อยู่ในถาดทองแดงรวมทั้งใบพลูแลหมาก กล้วย ผลไม้อื่นๆ และขานกนิยที่ทำจากข้าวกับน้ำตาลใส่ในน้ำกะทิโดยการอบปิ้งวิธีต่างๆ กัน ของกินเหล่านี้ซื้อเป็นจำนวนมากได้ที่หน้าประตูวัด (ขณะที่พระเถระกำลังสอนธรรมอยู่ในลักษณะที่เป็น

ปกติของประเทศนี้) ดังนั้น คนที่สามารถจับจ่ายได้ก็จะมีวันหิว พวกเขามีน้ำดื่มและที่สกปรกว่คนอื่นใดคือมียาเส้นซึ่งขาดมิได้เนื่องจากกลายเป็นนิสัยติดตัวที่ไม่ดีเสียแล้ว นอกจากนั้น ยังมีบางคนซื้อเทียน ดอกไม้ที่ส่งกลิ่นหอม พืชสมุนไพรและพวงมาลัยที่ทำจากดอกไม้เหล่านี้ ส่วนบางคนซื้อของกระจุกกระจิกมาถวายพระ แต่ละแล้วแต่จะเห็นว่าอะไรสมควร หลังการเทศน์สิ้นสุดลง พวกเขาก็เก็บข้าวของแยกย้ายกันไป แม้ว่าบางคนยังอยู่เพื่อจุดเทียนบูชาที่หน้าพระพุทธรูปอีก หนึ่งในบรรดาพระภิกษุหนุ่มจะยกเอาคัมภีร์ใบลานขึ้นอ่านกลับกุฏิ แม้เป็นเวลากลางวันอยู่ แต่ก็มิได้เกียจเล็ดจุดไฟแขวนอยู่ทุกแห่ง โดยเฉพาะหน้าพระพุทธรูป ซึ่งมีของถวายได้แก่เทียน พวงมาลัย และดอกไม้ต่างๆ ที่เห็นแขวนอยู่เช่นกันคือ กระดาษที่ตัดอย่างมีฝีมือเป็นรูปช้าง นก และสัตว์อื่นๆ สิ่งเหล่านี้ก็เหมือนกันทำขึ้นเพื่ออุทิศถวายแด่พระเจ้าของเขา สรุปได้ว่า ทั้งหมดนี้คือสิ่งที่เราพอมีเวลาได้เห็นในราชธานีศรีอยุธยาอันเลื่องชื่อ ซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำสยาม (Siam River) และในพระอารามหลวง. หลังได้ชมหมดแล้วจึงได้กลับมายังสำนักงานคลังสินค้า

บันทึกของเฮ็กส่วนที่ว่าด้วยการชมราชธานีศรีอยุธยา แสดงอย่างชัดเจนว่าเขาเป็นคนช่างสังเกตและสนใจเรื่องราววัฒนธรรมสยามเป็นอย่างมาก ภาพที่เขาพยายามถ่ายทอดคือ การเป็นเมืองใหญ่ที่มีประชากรหนาแน่นจนล้นมาอาศัยอยู่เชิงกำแพงติดแม่น้ำ ส่วนกำแพงเมืองยังอยู่ในสภาพที่ดี แม้ไม่มีปืนให้เห็นเลยสักกระบอกเดียว เฮ็กได้กล่าวถึงสภาพการค้าในพระนครศรีอยุธยา ซึ่งทำให้เราทราบว่า กลุ่มพ่อค้าที่สำคัญในเมืองเพียงกลุ่มเดียวคือ พวกมัวร์ หรือ แหกเปอร์เซียและพวกมุสลิมที่มาจากแคว้นคุชราตทางฝั่งตะวันตกของอนุทวีปอินเดีย ถ้าตรวจสอบดูกับเอกสารอื่นๆ เช่น คำพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง เราก็พออนุมานได้ว่า สองพวกนี้อาศัยอยู่และตั้งร้านขายของประเภทฟุ่มเฟือยบนสองข้างถนนมหาธาตุฯ ซึ่งเป็นถนนสายหลักในเมือง

ข้อสังเกตของเอ็กในการชมตลาดใหญ่ของพระนครศรีอยุธยาที่มีประโยชน์สำหรับนักประวัติศาสตร์ไทย เช่น การคับคั่งของผู้คนที่สามารถหาซื้อของได้ทุกอย่างตั้งแต่ของใช้ประจำวันไปจนถึงของราคาแพง ซึ่งแสดงถึงความรุ่งเรืองด้านเศรษฐกิจและพาณิชยกรรม ข้อสังเกตเล็กๆ น้อยๆ ของเขาที่สะท้อนความรู้สึกผู้อ่านคือ เรื่องเล่าที่ว่า ในเวลาที่พระเจ้ากรุงสยามเสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังหลวงและมีข้าเฝ้าทั้งข้าราชการสำนักและบริวารจำนวนมากนั้น พวกพ่อค้าและชาวตลาดมักจะไม่ค่อยนำของออกมาแสดงและเข้าซื้อขายแก่ลูกค้า เพราะมีลูกค้าที่เป็นข้าทูลละอองและข้าราชการสำนักกับผู้ติดตามมาก แต่กลับไม่ค่อยได้เงิน นั่นก็คือ พวกข้าเฝ้าเหล่านี้มักข่มขู่รีดไถ ครั้นจะฟ้องร้องพวกเหล่านี้ก็มีแต่เสียเวลาและประโยชน์เพราะพวกพ่อค้าแม่ค้าจะถูกกลั่นแกล้งกลายเป็นฝ่ายผิดเสียเอง ลักษณะการวางอำนาจบาตรใหญ่เพื่อรีดไถชาวบ้านจึงเป็นสิ่งที่อยู่กับสังคมสยามมานาน

จดหมายเหตุของไคสแบร์ต เอ็ก ให้ภาพโดยรวมของพระนครศรีอยุธยาในฐานะศูนย์กลางวัฒนธรรมสยาม ความสนใจหลักของเขาอยู่ที่พระราชวังหลวงและพระอารามหลวงที่สำคัญต่างๆ เขาได้พรรณนาถึงวิถีชีวิตชาวสยามที่ผูกพันอยู่กับพระพุทธศาสนาและคติความเชื่อทางไสยศาสตร์ เขาได้ไปที่พระราชวังหลวงและรายงานว่ ชาวต่างชาติไม่สามารถเข้าในเขตพระราชฐานชั้นในได้ ซึ่งนับตรงกับข้อห้ามในกฎหมายเทียรบาล เขากล่าวว่าได้มีการเข้มงวดกับพวกฮอลันดาเป็นพิเศษ เพราะพระเจ้ากรุงสยามมีเรื่องขัดเคืองพระทัยชาวฮอลันดาบางเรื่อง ซึ่งเขาไม่ทราบสาเหตุ เกี่ยวกับเรื่องนี้มีเหตุการณ์ที่ยกมาพิจารณาย้อนหลังไปได้สองเรื่องเป็นอย่างน้อย จดหมายเหตุของฟาน ฟลิตเรื่องหนึ่งเล่าเรื่องเหตุการณ์ในเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๖๓๖ หรือ พ.ศ. ๒๑๗๙ (นับอย่างปัจจุบัน) ที่ชาวฮอลันดากลุ่มหนึ่งไปตั้งกลุ่มสังสรรค์กันที่ริมฝั่งน้ำ พวกนี้ดื่มสุราจนมึนเมาและไปยิงสัตว์กับทะเลาะกับพระภิกษุและชาวบ้านเข้า กลายเป็นคดีใหญ่โตขึ้นมาเพราะราชสำนักถือว่า คนของบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาประพฤติตนไม่เหมาะสมทั้งไม่เคารพวัฒนธรรมชาวสยาม สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงพระพิโรธมากและมีพระราชดำริจะลงโทษให้หนัก เหตุการณ์ที่ทำให้ขุนเคืองพระทัยอีกครั้งหนึ่งเกิดขึ้นใน ค.ศ. ๑๖๔๑ หรือ พ.ศ. ๒๑๘๔ เมื่อฟาน ฟลิตได้เดินทางมาสยามเป็นครั้ง

สุดท้ายเพื่อนำสารของ Stadholder (ตำแหน่งประมุข) ของฮอลแลนด์มาถวาย พระเจ้ากรุงสยาม แต่ปรากฏว่า ทางราชสำนักเห็นว่า ของถวายและของกำนัลแก่ ขุนนางสยามไม่สมพระเกียรติยศ และเจ้าหน้าที่บริษัทฮอลันดาเก็บความลับไม่อยู่ เรื่องที่ว่า สารที่นำมาถวายนั้นเป็นของทำปลอมขึ้นที่เมืองปัตตาเวีย หาได้มาจาก เจ้าชายวิลเลียมแห่งออเรนจ์ไม่. เรื่องที่เกิดขึ้นนี้ทำให้เข้าใจได้ทันทีว่า เหตุใด ราชสำนักสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจึงมองชาวฮอลันดาไปในทางไม่ดี

อย่างไรก็ตาม เฮ็กและเพื่อนของเขาได้รับอนุญาตให้เข้าในบริเวณชั้นนอก ของพระราชฐาน (คือไม่ได้เข้าไปในเขตพระมหากษัตริย์ประทับหรือท้องพระโรง) เขาแสดงความสนใจพระธาตุเจดีย์องค์ใหญ่และองค์เล็กซึ่งเขาอธิบายว่า เป็นที่ บรรจุพระอัฐิธาตุของบรรดาพระมหากษัตริย์และพระอัครมเหสีของพระเจ้า กรุงสยามตามลำดับ. เขากล่าวความอลังการของปราสาทราชวังที่ทาบทอง และ ระบุว่า พระที่นั่งใหม่ซึ่งมีรับสั่งให้สร้างนั้น ใช้ทองคำเป็นจำนวนมากเพื่อให้สมกับ พระนามของพระองค์ ในที่นี้ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ไทยควรทราบว่ พระราช พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา กล่าวว่า ได้เกิดเหตุฟ้าผ่าไหมปราสาทในปีจุลศักราช ๑๐๐๕ ตรงกับ ค.ศ. ๑๖๔๓ หรือ พ.ศ. ๒๑๘๖ (ซึ่งเป็นข้อมูลที่ผิด ควรเป็น พ.ศ. ๒๑๙๓-๔ โปรดดูความตอนท้ายรายงานวิจัยนี้).

เฮ็กสนใจประติมากรรมในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ในเวลาเข้าชม พระอารามหลวงต่างๆ เขาจะพรรณนาถึงพระพุทธรูปทองจำนวนมากมาย ทั้ง พระพุทธรูปปางมารวิชัย (นั่งขัดสมาธิเพชร) และพระพุทธรูปยืนขนาดต่างๆ กัน นอกจากพระพุทธรูปแล้ว เขายังพรรณนาถึงประติมากรรม เช่น ยักษ์ที่ยืนเป็น ทวารบาลหน้าวัดและรูปปั้นพระแม่มาตาที่พวกหญิงทั้งหลายไปบูชาในตลอดลูก ง่ายและให้เด็กมีสุขภาพดี รูปปั้นศักดิ์สิทธิ์ที่ว่านี้อาจเป็นแม่ซื้อในคติความเชื่อของ คนสยามกว่าเทวีอื่น.

ถึงแม้เฮ็กจะเป็นชาวคริสต์ แต่เขาก็พยายามเข้าใจสถาปัตยกรรมและ ประติมากรรมไทย ซึ่งเขาเห็นว่า ทำได้อย่างมีสัดส่วนสมบูรณ์ ความโอ่อ่าภายใน พระอารามหายิ่งหย่อนไปกว่างานศิลปกรรมในลัทธิโป๊ปไม่.

ภาพวิถีชีวิตชาวสยามในเมืองหลวง คือ ภาพของแสงแห่งปสาทะศรัทธาในพระบวรพุทธศาสนาและภาพของความเป็นมิตรที่มีให้แก่คนแปลกหน้า ยิ้มง่ายและมีอารมณ์ขัน ภาพนี้ผู้อ่านรู้สึกได้เมื่ออ่านคำพรรณนาของเขาเกี่ยวกับกิจกรรมในโบสถ์เมื่อผู้มีศรัทธาทั้งหลายกำลังนั่งฟังเจ้าวัดเทศน์อยู่บนธรรมาสน์ ความที่คนสยามมองโลกในแง่ดีและดีใจที่คิดว่า กิริยาท่าทางของเอ็กและพวกที่มีกิจกรรมทางศาสนาเป็นความไม่ประสีประสาของชาวต่างชาติ เป็นเหตุให้ข้าชั้นตอบ

ความมหัศจรรย์ของสิ่งที่เอ็กได้เห็นภายในหนึ่งวันที่พระนครศรีอยุธยาเป็นสิ่งที่เขาบอกว่า แม้พรรณนาอย่างไรก็คงไม่หมดและไม่อาจถ่ายทอดเป็นคำพูดได้ตรงกับความรู้สึก. ในฐานะนักเดินทางและพ่อค้าที่ผ่านโลกมามากทั้งในตะวันตกและตะวันออก ไคสแบร์ต เอ็กมีประสบการณ์ในการเล่าเรื่องในเชิงเปรียบเทียบได้ดี แม้จะถ่ายทอดออกมาด้วยอคติบ้างก็ตาม

๒.๓.๒ บางกอกและตลาดแก้ว

บางกอก

นอกจากพระนครศรีอยุธยาแล้ว เอ็กได้เล่าถึงเมืองอื่นๆ ที่เขาได้พบเห็นด้วย ก่อนหน้าไปชมพระนครศรีอยุธยา เขาได้ไปบางกอกมาแล้ว โดยเล่าไว้ในบันทึกลงวันที่ ๓ กันยายนว่า บางกอกอยู่เหนือโรงสินค้าฮอลันดาที่ปากน้ำขึ้นมาราว ๓ ลี (๑ ลีเท่ากับระยะทางราว ๓ ไมล์) และเล่าว่า

รุ่งเช้าวันนี้ อากาศสดชื่นและสบายดี เรือเรามาถึงที่บางกอก ที่นี่เป็นสถานที่ใหญ่โตมีเรือนสร้างหันหน้าเข้าหากัน แต่ทั้งหมดดูสร้างอย่างลวกๆ บนเสาสูง ซึ่งทั้งเสา ช่อแป ฝาเรือนและส่วนประกอบอื่นๆ ทำด้วยไม้ไผ่หนาแบบหวายอินเดียวเพียงอย่างเดียว และมุงด้วยใบมะพร้าวหรือจาก เรือนหลายหลังมีฝาทำลาดฟางหรือไม้ไผ่จากที่ผูกเข้ากับใบมะพร้าว ส่วนพระภิกษุอยู่กุฏิไม้มีกระเบื้องมุง แต่ก็ยกสูงบนเสาเพราะพื้นดินอ่อน แม้พื้นดินจะชุ่มแฉะ แต่ก็อุดมสมบูรณ์มาก มีทั้งต้นมะพร้าว ต้นส้ม มะนาว กัลยาร ต้นหมากและอื่นๆ ด้วยเหตุนี้เอง บางกอกจึงเป็นตลาด (หรือที่เขาเรียกว่า ปสาน) ที่รู้จักกันดีที่สุดในแม่น้ำทั้งสาย และได้ทำรายได้อย่าง

มากมายให้แก่พระเจ้ากรุงสยามจากภาษีต่างๆ การค้าขายทำกันในเรือทั้งใหญ่และเล็ก เรือยอชท์โปรตุเกสรวมทั้งเรือฟลุตที่ซื้อ ลูเบ็ก ก็จอดทอดสมอที่นี่ จำนวนทั้งหมด ๔ ลำ ที่กลางแม่น้ำเลย เรายังได้เห็นพระอารามที่มีพระพุทธรูปซึ่งสร้างอย่างอลังการในแบบของเขาโดยใช้ทรัพย์จำนวนไม่น้อย.

ข้อมูลข้างต้นแสดงว่า เมืองบางกอก ซึ่งมีชื่อเป็นทางการในพระไอยการตำแหน่งนาหัวเมืองว่า ธนบุรีศรีสมุทร เป็นเมืองชุมทางการค้าและคึกคักอีกแห่งหนึ่ง อีกทั้งมีชื่อเสียงในเรื่องผลไม้เป็นอย่างมาก และภาพของตลาดน้ำเป็นจุดเด่นของเมืองนี้ การค้าขายที่นี่เป็นแหล่งที่มาของรายได้ที่สำคัญของพระคลังข้างที่ ในส่วนของชาวเมือง เอ็กวิพากษ์วิจารณ์ว่า เรือนราษฎรซ่อมซ่อมเต็มทน แต่ความสนใจของเขาอยู่ที่วัดวาอารามซึ่งเขาเขียนพรรณนาไว้ด้วยความประทับใจมากกว่า (ซึ่งผู้วิจัยจะกล่าวถึงข้างหน้า)

ตลาดแก้ว

ในวันที่ ๗ กันยายนนั่นเอง โคสแบร์ต เอ็กได้เดินทางมาถึงเมืองสำคัญอีกเมืองหนึ่งคือ ตลาดแก้ว^๕ ซึ่งอยู่เหนือบางกอกขึ้นไปอีก ตามบันทึกความทรงจำของเขา

เมื่อก่อนเที่ยงวัน พวกเราได้มาถึงสถานที่ซึ่งเรียกว่า ตลาดแก้ว เมืองนี้ค่อนข้างใหญ่ และมีตลาดที่มีชื่อเสียงเปิดขายทุกวัน มีสินค้าทุกชนิด ตั้งขายเหมือนที่บางกอกในเรือทั้งเล็กและใหญ่ และยังมีเรือนแพที่สร้างขึ้นเพื่อการขายของโดยเฉพาะ ผู้คนคับคั่งกันอย่างคึกคัก เราได้ซื้อแตงโมหลายผล ผลหมากและใบพลูให้คนงานและคนพายเรือ เราประสบปัญหาอยู่บ้างในเวลาซื้อของเพราะพ่อค้าไม่ต้องการรับเงินสดและไม่ค่อยเต็มใจรับเงินเหรียญสีเพราะเกรงว่าเป็นของปลอมหรือเก่าเกินไปและพิจารณา

^๕ ที่ตั้ง บ้านตลาดแก้ว ได้แก่พื้นที่ทั้งสองฝั่งเจ้าพระยาของจังหวัดนนทบุรี บริเวณปากคลองบางกรวย วัดปากน้ำและเลขวัดเขมาภิรตารามขึ้นมาจนถึงศาลากลาง

แล้วพิจารณาอีก เงินตราที่ใช้กันทั่วไปเป็นแผ่นเงินบริสุทธิ์ที่เอามาตีจน
เกือบกลมและประทับตราเล็กรูปช้าง กวางหรืออะไรทำนองนั้น ในภาษา
สยามเรียกเหรียญพวกนี้ว่า ทิกัล (tical)^๖ และทางเหนือขึ้นไปถึงเหรียญ
หนึ่งมีค่าเท่ากับ ๓๐ สไตเวอร์ (stivers) ของเรา แต่ทางใต้น้ำ เงินของเรามี
ค่าต่ำกว่า เหรียญทิกัลเหรียญหนึ่งแลกได้ ๘ ซิลลิง (หรือ ๔๘ สไตเวอร์)
สี่ทิกัลมีค่าเท่ากับ ๑ ตำลึง (tael) และ ๔ ตำลึงเท่ากับ ๑ ชั่ง (catty) หรือ
เท่ากับ ๑๒๐ กิลเดอร์ เวลาแตกเป็นเงินย่อยลงไป เงิน ๑ ทิกัลบางที
แบ่งเป็นสองกึ่งแต่แทบไม่ได้เห็นกัน เงินที่เห็นบ่อยคือ มาส ซึ่งมีค่า ๑ ใน ๔
ของทิกัล และเพียงเท่ากับ ๑ ใน ๘ ของบาทหรือครึ่งมาส เงินครึ่งเพียง
เรียกว่า สองไฟ ซึ่งเป็นเหรียญที่ไม่ค่อยได้เห็น เงินสองไฟมีค่าเท่ากับ ๓๐๐
เบี้ย (cowries) ซึ่งเป็นหอยสีขาวหม่น อันเป็นที่รู้จักกันว่าเรียกอย่างเดียวกัน
และใช้ซื้อของเล็กๆ น้อยๆ ในเบงกอล คนธรรมดาสามัญพอใจรับเบี้ย
เพราะหอยชนิดนี้ปลอมยากและเป็นเงินที่ใช้ซื้อเข้าของกันประจำวัน เงิน
ดัตช์ที่ควรนำมาใช้ที่นี่เพื่อไม่ให้ลดค่ามากคือเหรียญริกซ์ดอลลาร์^๗ ซึ่งแลก
เงินสยามได้ ๖ มาสครึ่ง เงินเหรียญจากบราบันต์ (Brabant) ซึ่งประทับรูป
กางเขนแคว้นเบอร์กันดีได้รับการยอมรับน้อยที่สุดและแลกได้เพียง ๖ สลิง
โดยต้องเกลี้ยกล่อมกันนาน แต่ที่บางกอกเหรียญริกซ์ดอลลาร์ที่
ประทับตราอย่างอื่นสามารถใช้ในการค้าขายได้ เงินเรียลของสเปน^๘ใช้กัน
ที่นี่ได้เหมือนกันแต่จะหาแลกเปลี่ยนได้ช้าสักหน่อย เหรียญคราวน์ของ
ฮอลันดาได้ราคา ๕ บาท เหรียญอื่นๆ นั้นไม่เป็นที่พอใจรับกันทางเหนือ
แต่ด้านใต้น้ำพวกเขาใช้เงินค่าน้อยๆ แลกเปลี่ยนกับเรา เช่น ในการซื้อขาย
สินค้ากันเขาให้ราคาแลกเปลี่ยน ๑๐ ซิลลิงหรือกว่านั้นสำหรับ ๑ ริกซ์
ดอลลาร์ ตามอัตราแลกเปลี่ยนนี้ เราเป็นฝ่ายได้กำไร แต่ชาวสยามก็ไม่ค่อย
มีเงินเหรียญเล็กๆ นักและมักใช้อยู่ในกลุ่มพวกเขาเอง ที่ตลาดแก้ว มีชาว

^๖ คือ บาท

^๗ เหรียญนี้เรียกเต็มๆ ว่า The Nederlandse Rijksdaalder ที่แคว้นต่างๆ ในเนเธอร์แลนด์ต่าง
ออกกันเป็นอิสระ

^๘ เทียบราคาเท่ากับ ๖๐ สไตเวอร์ของดัตช์

เงินอยู่บ้างและเลี้ยงชีพด้วยการรับยอมผ้า.

จดหมายเหตุไคลเบิร์ต เอ็กมีคุณค่าต่อการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจสยาม เพราะมีข้อมูลสำคัญเกี่ยวกับตลาดและชีวิตทางเศรษฐกิจของชุมชน สภาพการค้าขายของตลาดแก้วไม่แตกต่างจากที่บางกอก ข้อที่น่าสังเกตคือ การกล่าวถึงเรื่องเงินตราที่ใช้ในตลาดแห่งนี้ ซึ่งมีอยู่หลากหลายสกุล เอ็กให้รายละเอียดเกี่ยวกับเงินตราสยามตั้งแต่ซัง ตำลึง มาส (บาท) สลึง เฟื้องสองไพ ลงไปถึงเบี้ย โดยกล่าวว่า ชาวบ้านพอใจใช้เบี้ยมากกว่าอย่างอื่นในการซื้อขายประจำวัน เนื่องจากเงินเหรียญซึ่งอาจเป็นเงินปลอม ข้อมูลนี้สอดคล้องกับบทบัญญัติในกฎหมายเก่าที่กำหนดโทษผู้ทำเงินปลอมหรือเงินแดง รายงานเรื่องอัตราแลกเปลี่ยนก็น่าสนใจยิ่ง เช่น เงิน ๓๐๐ เบี้ยเท่ากับ ๑ เฟื้อง พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐฯ กล่าวว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๐ เกิดข้าวยากหมากแพง ข้าวทะนาละ ๘๐๐ เบี้ย ครั้งนั้น ๘๐๐ เบี้ยมีค่าเท่ากับ ๑ เฟื้อง ถ้าเป็นจริงดังนั้น หมายความว่า มูลค่าเบี้ยในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองสูงกว่าในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสียอีก ส่วนอัตราแลกเปลี่ยนระหว่างเงินสยามกับเงินต่างชาติแตกต่างกันไปตามความน่าเชื่อถือของเงินเหรียญฝรั่ง แต่ที่น่าทึ่งมากคือ อัตราแลกเปลี่ยนด้านเหนือแม่น้ำ (คือเหนือบางกอก) ขึ้นไปกับด้านใต้แม่น้ำ (ใต้บางกอก) แตกต่างกันพอสมควร

นอกจากพระนครศรีอยุธยา บางกอก ตลาดแก้ว แล้ว เอ็กยังกล่าวถึงปากเกร็ดด้วยว่าเป็นชุมชนใหญ่ อยู่ห่างจากพระนครศรีอยุธยาราว ๑๐ ลีก ที่นี้ก็มีตลาดใหญ่เช่นกัน และมีครัวเงินอยู่ ซึ่งเขากล่าววิจารณ์ว่า อัตราที่คนเงินสามารถอยู่ได้ทุกที่ เพราะว่า “แน่นอนว่า พวกจีนมีจิตใจละเอียดอ่อน ขยันและพากเพียรมาก”

๒.๔ พระมหากษัตริย์ ขุนนาง และระบบราชการสยาม

โดยทั่วไปแล้ว นักจดหมายเหตุตะวันตกมีทัศนะในทางลบเป็นอย่างมากยิ่งต่อ กษัตริย์และสถาบันพระมหากษัตริย์สยาม ซึ่งพวกเขาอธิบายว่า เป็นสัญลักษณ์ ของทราชาธิปไตย เอ็กเองไม่แตกต่างจากนักสังเกตการณ์ร่วมสมัยคนอื่นๆ ใน ขณะเดียวกัน เขาก็มองว่าข้าราชการและระบบราชการก็มีความเลวร้ายด้วย

เขาเริ่มต้นด้วยคำวิพากษ์วิจารณ์ว่า พระภิกษุ “อาศัยอยู่ในกุฏิไม้ที่ตี หลังคา มุงกระเบื้อง ซึ่งไพร่ไม่สามารถทำได้เช่นนั้น เนื่องจากจะต้องทำตัวอย่างง่ายและต่ำ ต้อย มิฉะนั้นแล้วทุกสิ่งทุกอย่างที่มีก็จะถูกยึดไปในพระนามกษัตริย์” เอ็กรู้สึกว่ เรื่องที่น่าเศร้าใจจริงๆ ก็คือ เมื่อพ่อแม่ของใครได้เสียชีวิตลง และได้มีผู้กราบบังคม ทูลให้พระมหากษัตริย์ทรงทราบว่ ผู้ตายทิ้งสมบัติไว้เป็นจำนวนค่อนข้างมาก พระมหากษัตริย์จะทรงให้ริบมาเป็นสมบัติส่วนพระองค์และแจกจ่ายให้ลูกของคน ที่ ตายแล้วเพียงส่วนหนึ่ง เพื่อให้มีใช้เพียงพอจนกระทั่งเติบโตขึ้น พระมหากษัตริย์ ทรงอ้างว่ทุกอย่างเป็นของพระองค์ และไม่มีใครได้ครอบครองทรัพย์สินหรือ อสังหาริมทรัพย์นอกจากพระองค์จะพระราชทานเท่านั้น เพราะเหตุว่ เป็นผู้ แต่งตั้งข้าราชการและมุขมนตรีทั้งหลาย พระองค์พระราชทานยศฐานานุกิตติ์และ ที่ดินตามแต่ความสามารถเพื่อให้สมแก่ฐานะ ถ้าผู้ใดไม่เชื่อฟังหรือไม่สนอง พระราชโองการเพียงแต่เล็กน้อย พระมหากษัตริย์ไม่เพียงแต่จะยึดทรัพย์แต่ยัง ออกคำสั่งให้จับไปโยนใช้ช้างเหยียบหรือถูกโบยจนแหลกลาญ

หากผู้ใดกระทำความผิดมีโทษถึงต้องจองจำ ผู้นั้นจะถูกริบเขียนหมาก ทองคำ รวมทั้งดาบทอง ซึ่งเป็นเครื่องยศที่ได้รับพระราชทานเมื่อตอนที่ทำพิธีแซ่ ง น้ำ และถ้าผู้ใดขัดขึ้นพระราชโองการ ผู้นั้นจะถูกบังคับให้ต้องนั่งลง สวมเสื้อผ้า เก่าๆ และขาด พระมหากษัตริย์มีรับสั่งให้นำถ้วยจานชาม แก้วน้ำ และเขียนหมาก ของผู้นั้นไปคลุกกับขี้ควาย และบังคับให้ดื่มกินจากเครื่องถ้วยชามเหล่านั้น ระหว่าง รอคำสั่งว่าจะถูกนำตัวไปฆ่าหรือพิสูจน์ว่ไม่ได้กระทำความผิดใดๆ เรื่องนี้ได้เกิดขึ้นเมื่อ สองสามวันก่อนแก่พระคลัง ผู้ซึ่งมีความสำคัญเป็นอันดับสองรองจาก พระมหากษัตริย์ เกี่ยวกับเรื่องรู้เห็นเป็นใจกับพวกนักโทษฉกรรจ์ พระมหากษัตริย์

ได้มีคำสั่งให้เตรียมช้างเพื่อมาจัดการกับพระคลัง ช้างนั้นมาถึงแล้ว แต่ด้วยเหตุผลบางประการเขาได้รับพระราชทานอภัยโทษ

เอ็กเก็บความที่ได้ยินมาเล่าต่อโดยเขาไม่เข้าใจหรือทราบพระราชกำหนดกฎหมายของสยามเลย โดยเฉพาะในเรื่องการเรียกทรัพย์คืน ซึ่งมีอยู่สองกรณี กล่าวคือ การกระทำความผิดอุกฤษฏ์โทษและมหันตโทษ เช่น คิดกระบถทุรยศ ต่อ กษัตริย์ ประการหนึ่ง และการเรียกคืนพัทธยา เครื่องยศกับมรดกหนึ่งในสาม อีกประการหนึ่ง เกี่ยวกับการฉ้อหลวง มรดกของข้าราชการที่ตายจะถูกแบ่งเป็นสามส่วน สำหรับภรรยาส่วน ๑ ลูกส่วน ๑ และเอาเข้าพระคลังหลวงส่วน ๑ ร้อยเอกเจมส์ โลว์ผู้แต่งหนังสือ **The Law of Muang Tai** ได้อธิบายจากการสอบถามผู้รู้ว่าการเรียกส่วนแบ่งมรดกของข้าราชการผู้ใหญ่เป็นมาตรการทางการเมืองที่จะป้องกันมิให้ข้าราชการสั่งสมทรัพย์และกำลังคนจนเป็นภัยต่อพระมหากษัตริย์ได้อีกทั้งยังมาจากสมมุติฐานว่า เหล่าข้าราชการชั้นสูงไม่มีใครที่ไม่ฉ้อราษฎร์บังหลวง เพื่อนๆ ของเอ็กเล่าให้ฟังว่า ทุกๆ ปี พระมหากษัตริย์ทรงประหารชีวิตและฆ่าผู้คนนับร้อย ทรงปกครองด้วยความโหดร้ายและคิดว่าตนเองมีอำนาจทัดเทียมกับเทพเจ้า ยิ่งไปกว่านั้น เพื่อเป็นการสร้างอำนาจของพระองค์ให้มั่นคง ทุกๆ ปี (ปลายเดือนกันยายน) พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมือง เจ้ากรม ผู้ได้รับพระราชทานเครื่องพัทธยา และบรรดาผู้ปกครองแคว้นต่างๆ ไม่เว้นแม้แต่นายบ้านเล็กๆ โดยปราศจากข้อยกเว้นหรือข้อแก้ตัวใดๆ (ยกเว้นกรณีเจ็บป่วยสาหัส) ให้มารวมตัวกันต่อหน้าพระพักตร์และทำพิธีแช่งน้ำ ซึ่งกำหนดวันอย่างแน่นอนเป็นทำเนียมปฏิบัติสืบมา (ตกในราวปลายเดือนกันยายน) หากใครก็ตามไม่มาหรือมาร่วมพิธีช้า จะต้องโทษถึงชีวิต ยกเว้นกรณีมีเหตุผลจำเป็นที่พอจะยอมรับได้เกี่ยวกับพวกฮอลันดานั้น เขาเล่าว่า

ในบรรดาข้าทูลละอองที่ถูกเรียกเข้าถือน้ำ แม้แต่ผู้อำนวยการโรงสินค้า นายเวสเตอร์โวลด์ (Mr. Westerwoldt) และนายฟาน ไรก์ (Mr. Van Rijcq) ก็รวมอยู่ด้วย และนับแต่ปีนี้ (พ.ศ. ๒๑๙๙) เป็นต้นไป นายเฮ็นดริก อินโดก์ (Mr. Hendricq Indijcq) ต้องถือน้ำเช่นกัน. ผู้กล่าวนามแล้ว ก็เหมือนกับคนอื่นๆ ที่แต่ละคนเคยได้รับพระราชทานสิ่งของตามฐานานุศักดิ์

นั่นคือ ที่นา เชียนหมากทอง และดาบ อย่างไรก็ตาม (พวกเขาเล่าไปพลาง
หัวเราะไปพลางว่า) ไม่รู้ว่าที่ดินนั้นอยู่ที่ไหน และพวกเขาคิดว่าราชทินนาม
นั้นสำคัญกว่าการหาประโยชน์จากที่ดินพระราชทาน

ตามที่เอ็กเล่าไว้ในบันทึกของเขา การถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา (หมายความว่า
ผูกไว้ด้วยคำสัจสาบาน) เป็นการพระราชพิธีสำคัญสำหรับผู้ได้รับราชทินนาม
และเครื่องยศ ผู้ใดขาดมิได้เพราะเป็นพิธีกรรมให้ข้าทูลละอองแสดงความจงรักภักดี
ต่อพระมหากษัตริย์ เอ็กกล่าวว่า การพระราชพิธีนี้ตกในราวเดือนกันยายน จึงทำ
ให้สงสัยได้ว่า การถือน้ำในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองมีเพียงครั้งเดียวใน
เดือน ๑๑ หรือเขากล่าวถึงเฉพาะการถือน้ำใหญ่เท่านั้น ความจริงการถือน้ำยังมี
อีกครั้งหนึ่งในเดือน ๕ ถ้าเอ็กรายงานถูกต้อง หมายความว่า การถือน้ำในเดือน ๕
ได้ถูกเพิ่มเข้าไปในภายหลัง ซึ่งฟ้องว่า พระมหากษัตริย์มีฐานะไม่มั่นคงและระแวง
ข้าราชการผู้ใหญ่มากขึ้น ข้อมูลในจดหมายเหตุของเอ็กทำให้ทราบอย่างชัดเจนว่า
แม้แต่ชาวต่างชาติก็ต้องเข้าร่วมพระราชพิธีแข่งน้ำด้วย หากได้รับพระราชทาน
ราชทินนามและเครื่องยศ โดยถือว่ามีฐานะเป็นข้าราชการเหมือนกัน สิ่งที่เอ็กและ
ชาวฮอลันดาไม่ทราบหรือไม่เข้าใจเรื่องหนึ่งก็คือ การพระราชทานศักดินา พูด
อย่างภาษาชาวบ้านคือ ได้นำเท่าใด นาในที่นี้หาใช้ผืนนาเป็นจำนวนไร่ไม่ แต่เป็นนา
สัญลักษณ์ เพราะคำว่า ศักดินา มาจากคำว่า ศักติ (แปลว่า อำนาจ) และนา
เพราะฉะนั้นจึงหมายถึง ศักติ (อำนาจ) ที่กำหนดโดยนา หรือ ศักดิ์วัดกันด้วย
จำนวนนาสัญลักษณ์ที่ได้รับพระราชทาน

ในบรรดานักสังเกตการณ์ตะวันตก คงไม่มีใครวิพากษ์วิจารณ์กษัตริย์สยาม
และชนบประเพณีราชสำนักหนักหน่วงไปกว่าโคสแบร์ต เอ็ก ในข้อที่ว่าไร้เหตุผล
ปีนี้ นายเวสเตอร์โวลด์ต์ไปร่วมพระราชพิธีที่วังหลวง และโดยการกราบบังคมทูล
ผ่านพระคลัง เขาได้รับการอภัยโทษเนื่องจากอ่อนเปลี้ย^๙จนไม่สามารถคลานได้
ไกล เหตุเพราะกษัตริย์นอกกรีตไม่ทรงอนุญาตให้ใครเข้าใกล้พระองค์ หากผู้นั้นไม่
คลานเข้าไปด้วยลักษณะการของสัตว์ที่โง่เง่าตัวหนึ่ง ผู้ใดจะจงพระพักตร์ก็ไม่ได้

^๙ ต้นฉบับใช้คำว่า beriberi ซึ่งแปลว่า เป็นโรคขาดสารอาหารสำคัญ

ด้วยเช่นกัน นอกจากได้รับพระราชานุญาต ถ้าไม่เช่นนั้นจะต้องโทษพ้นคอทันที เขาเล่ากันว่า ผู้ที่เข้าเฝ้าต้องคลานจากประตูทางเข้าพระราชวังไปจนถึงพระราชอาสน์ ระยะทางนั้นกว้างกว่าความกว้างของแม่น้ำ พระราชวังนั้นประกอบไปด้วยกำแพงสามถึงสี่ชั้น เบื้องหน้าพระที่นั่งเป็นที่ประกอบพระราชพิธีแข่งน้ำ ข้ำทูลละอองที่มีอำนาจสูงสุดในราชอาณาจักรเป็นผู้เทน้ำลงในถ้วยทองสำหรับข้าราชการบางคน และเทลงถ้วยเงินสำหรับผู้ที่มีบรรดาศักดิ์ต่ำกว่า ซึ่งพวกเขาต้องดื่มจนหมด หลังจากนั้นพวกเขาต้องคลานถอยหลังกลับ ด้วยการแสดงความเคารพอย่างสูง และไม่ได้รับอนุญาตให้หันหลังกลับจนกระทั่งถึงจุดที่พวกเขาเริ่มคลานเข้าไป เรารู้ได้ด้วยจินตนาการว่า นี่คือการลำบากและเป็นเรื่องน่าเศร้าใจสำหรับผู้มีจิตใจปกติที่จำต้องยกย่องและบูชาคนนอกวิธีตีความกับว่าเป็นเทพ

เอ็กได้ยกข้อความตอนต้นของพระราชสาสน์ที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองส่งไปถวายเจ้าชายวิลเลียมแห่งออเรนจ์ ดยุกแห่งนัสเซา ใน ค.ศ. ๑๖๓๖ มาแสดงด้วยว่า พระนามที่ยาวเหยียดแสดงถึงความยะโสและโอ้อวดเพียงใด ความจริงก็คือพระนามของกษัตริย์สยาม (และกษัตริย์อื่นๆ ในโลกตะวันออก) ที่ปรากฏในพระสุพรรณบัฏเขียนขึ้นจากภาษาบาลีและสันสกฤต ซึ่งเป็นการพรรณนาตามแบบวรรณกรรมคลาสสิกและสอดคล้องกับคติความเชื่อแบบพุทธ-พราหมณ์ ศัพท์ต่างๆ ที่ใช้ในเชิงสัญลักษณ์เหล่านี้เมื่อแปลเป็นภาษาตะวันตกสำหรับคนที่อยู่ในสังคมสมัยนิยมจะฟังดูเกินจริงถึงขั้นไร้สาระทีเดียว เมื่อครั้งเซอร์เออเนสต์ ซาโตว (Ernest Satow) เป็นอัครราชทูตอังกฤษประจำประเทศสยามในสมัยรัชกาลที่ ๕ ท่านก็ได้ปฏิเสธไม่ให้ฝ่ายไทยใช้ถ้อยคำในเชิงสัญลักษณ์ซึ่งอาจแปลความแล้วทำให้ท่านเสียเกียรติยศ เช่น “ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท” เป็นต้น

๒.๕ ชาวสยามและวิถีชีวิตชาวบ้าน

นอกจากสนใจเรื่องธรรมชาติวิทยา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เรื่องพันธุ์ไม้ต่างๆ แล้ว โคสแบร์ต เอ็กยังได้บันทึกเรื่องราวที่น่าสนใจเกี่ยวกับวิถีชีวิตชาวสยามด้วย

๒.๕.๑ ชุมชนชาวบ้านและชาวเรือ

โคสแบร์ต เอ็กมีความประทับใจที่ดีต่อชาวสยามและมองว่าชาวสยามถูกชนชั้นปกครองกดขี่ ภาพของชาวสยามที่เด่นชัดที่สุดคือ คนที่มีวิถีชีวิตผูกพันกับแม่น้ำ และผลิตภัณฑ์ธรรมชาติ เขาบรรยายชีวิตของชุมชนในหมู่บ้านและในท้องแม่น้ำได้ดีทีเดียว เช่น

เราได้เข้าไปอยู่ใกล้หมู่บ้านเกษตรแห่งหนึ่ง ตรงด้านหน้าของเรือนริมฝั่งแม่น้ำเป็นคอกสัตว์รูปสี่เหลี่ยมสร้างด้วยไม้ไผ่ขังพวกสัตว์ไว้ให้พ้นอันตรายจากบรรดาสัตว์ป่าอื่นๆ ในหมู่บ้านขนาดเล็กอื่นๆ เราเห็นวัว วัวเมีย ควาย แพะผู้และแพะเมียและปศุสัตว์ยืนอยู่บนที่คั่นข้างสูงทั้งหมดซึ่งปลูกขึ้นมาด้วยการนี้ใกล้หรืออยู่หน้าเรือนโดยมีทางขึ้นกว้างพอดี สำหรับที่นี้เราเห็นม้าแม้ว่าตัวค่อนข้างเล็ก แล้วยังมีสัตว์ปีก ห่าน และเป็ด แต่ไม่เห็นแกะเพราะไม่สามารถอยู่ได้บนพื้นดินที่ขึ้นแฉะ

เขาได้บรรยายภาพชีวิตชาวสยามเมื่อเดินทางผ่านตลาดแก้วขึ้นไปทางเหนือว่า

ในระหว่างทาง เราได้ผ่านหมู่บ้านเล็กและใหญ่ และชุมชนอื่นๆ ที่เราไม่สามารถจำชื่อได้ เราเห็นว่าในบางหมู่บ้านไม่มีพวกอื่นเลยเว้นแต่พวกบ้านหม้อประเภทต่างๆ ในหมู่บ้านบางแห่งพบแต่พวกตัดฟัน แต่ส่วนใหญ่แล้วเป็นชาวนาชาวไร่ซึ่งอาศัยอยู่กับม้า วัวควาย และหมู เลี้ยงไว้เพื่อเป็นอาหารและทำนา และเพื่อผลิตและขายนมเนยและเนยแข็ง พวกเขายังได้เลี้ยงไก่และเป็ด โดยที่คนอื่นๆ ก็ทำเช่นเดียวกัน

ในระหว่างทางจากปากเกร็ดไปถึงสำนักงานบริษัทฮอลันดาที่ได้เกาะเมืองอยุธยา มีบ้านเรือนราษฎรอยู่ตลอดรายทาง แต่จะมีความหนาแน่นมากขึ้นเป็นลำดับโดยเฉพาะทางฝั่งขวาซึ่ง “ผู้คนคับคั่งมีสีสันจนเหมือนราวกับว่า ได้เข้าใกล้ซานเมืองในเนเธอร์แลนด์”

เมื่อตอนเขาเดินทางออกจากตลาดแก้วขึ้นไปทางเหนือน้ำเล็กน้อย เขาก็ได้พรรณนาภาพชีวิตในเรือและเรือนแพของชาวสยามไว้ด้วยดังนี้

ขณะแล่นเรือไปตามแม่น้ำ เราได้ผ่านเรือใหญ่น้อยจำนวนมากแล่นจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง เรือบางลำบรรทุกถ่าน ใบจาก ใบตาล ผลไม้และสินค้าอื่นๆ เต็มลำ เรือเกือบทั้งหมดมีหลังคาสำหรับหลบฝนและแสงแดดที่ร้อนจัด พวกผู้หญิงมักจะยืนเปลือยอกอยู่ และนี่เป็นทางเดียวที่จะแยกพวกเธอออกจากผู้ชายได้ เพราะพวกเขามักแต่งกายคล้ายกันและต้องโกนหัวจนเกลี้ยงด้วยมีดหลายครั้งระหว่างปีนี้ไม่ว่ายากดีมีจนอย่างไรเพื่อที่จะเป็นการแสดงความเคารพพระเจ้ากรุงสยามผู้ซึ่งมีสิทธิ์เพียงพระองค์เดียวที่จะไว้ผมยาว ยิ่งเมื่อเร็วๆ นี้ หนึ่งในพระชายาผู้มีชาติตระกูลสูงของพระองค์ถึงแก่กรรม หญิงทั้งราชอาณาจักรโดยไม่มีข้อยกเว้น (นอกเหนือจากบุตรสาวสามนางของเจ้าสุตซึ่งถูกมองว่าเป็นลูกครึ่งฮอลันดา) รวมทั้งเจ้าสุตและบรรดาเมียเก็บและเมียน้อยของพวกฮอลันดา ซึ่ง (พระเจ้าช่วยด้วย) มีอยู่หลายคน ก็ต้องโกนหัวเกลี้ยงเพื่อไว้ทุกข์ให้ สำหรับพวกเราแล้ว ประเพณีนี้ดูน่าหัวร่อ เพราะเราไม่คุ้นและเห็นเป็นเรื่องแปลก แต่พวกเขารับได้ดังคำที่ว่า “อยู่ในโรมก็ให้ทำตัวเหมือนคนโรมัน”

เขายังได้กล่าวถึงครอบครัวชาวเรือสยามว่า

ดูเหมือนว่า ชาวเรือเหล่านี้อาศัยอยู่ในเรือกับสมาชิกในครอบครัวของพวกเขาเกือบตลอดเวลา พวกเขาจะพาภรรยาและลูกๆ ไปด้วยกัน พวกเขาทำอาหารกินกันบนเรือราวกับอยู่ในบ้าน และแน่นอนว่า ความแตกต่างเพียงเล็กน้อยนั่นคือ พวกเขาใช้ภายในบ้าน เมื่อพวกเขาอยู่บนเรือจนพอใจแล้ว พวกเขาก็จะนำไม้ไผ่มาปักไว้ที่พื้นและอยู่กับที่ ไม่เดินทาง

ไปไหน แล้วพวกเขาก็จะกินหรือนอนจนกระทั่งพอใจ ทำให้ข้าพเจ้าอดคิดไปไม่ได้ว่า ผู้คนเหล่านี้ช่างมีชีวิตเรียบง่ายและเกียจคร้าน และนั่นอาจเป็นเหตุให้พวกเขาดูอ้วนท้วนสมบูรณ์อีกด้วย ส่วนสีผิวและรูปร่างนั้น พวกเขาจะคล้ายคลึงกับชาวมลายูมาก จะต่างกันก็ในเรื่องภาษาเท่านั้น

อีกตัวอย่างหนึ่งของการบรรยายชีวิตชาวสยามคือ

ในหมู่บ้านบางแห่งก็มีเพียงช่างต่อเรืออาศัยอยู่ บางแห่งมีเพียงช่างไม้หรือพวกที่เพาะเลี้ยงพันธุ์ไม้ เนื่องจากต้นมะพร้าวขึ้นอยู่หนาแน่นในย่านนี้ จึงมีผู้คนจำนวนหนึ่งหาเลี้ยงชีพจากน้ำมันมะพร้าวที่หามาได้ และในแต่ละปีมีการซื้อขายน้ำมันมะพร้าวกันในปริมาณมาก พวกเราได้ผ่านหมู่บ้านที่ผลิตแต่โรงศพ มีบ้านอยู่สองสามหลังที่มีโรงศพทำถึงหกโหล่งที่ทำเสร็จแล้วตั้งวางขายอยู่ โรงศพเหล่านี้ทำขึ้นมาอย่างมีศิลปะ สลักอย่างงดงาม ทาสีและขัดเงาอย่างวิจิตร แต่พวกเราได้รับการบอกเล่าว่า พวกเขาจะไม่เผาศพไปกับโหล่งที่งดงามนี้ แต่จะมีโหล่งธรรมดาอยู่ด้านในอีกชั้นหนึ่ง

๒.๕.๒ คติความเชื่อของชาวสยาม

โคสแบร์ต เอ็ก เล่าเรื่องคติความเชื่อของชาวสยามไว้หลายเรื่อง แต่ก็ได้วิพากษ์วิจารณ์ว่า เรื่องต่างๆ ที่เขาได้พบเห็นถือเป็นเรื่องมงายเสียมากกว่า ในบรรดาเรื่องความเชื่อของมงายของชาวสยามในสายตาของเอ็ก มีเรื่องที่น่าสนใจดังนี้

เรื่องการยิงปืนอาพาธพินาศ หรือการยิงปืนจุดประทัดทำเสียงอึกทิกให้ปีศาจร้ายชื่อ พญาไข้ พาความเจ็บไข้ออกไปจากเมือง เนื่องจากเกิดโรคระบาดในกลุ่มช้างระวาง

เรื่องการรักษาคนไข้ด้วยไสยศาสตร์ ซึ่งเอ็กมองว่าเป็นความเชื่อแบบโง่เขลา เมื่อล่องเรือลงมาได้ผ่านหมู่บ้านเล็กๆ หมู่บ้านหนึ่ง ข้าพเจ้าได้เห็นพระภิกษุสงฆ์จำนวนประมาณห้าถึงหกรูป นั่งอยู่ข้างๆ คนไข้คนหนึ่ง พวกเขาตีกลองและเครื่องดนตรีอื่นๆ ด้วยความเชื่อของมงายของพวกเขาว่า การกระทำแบบนี้จะสามารถไล่ปีศาจร้ายและวิญญาณอันชั่วร้ายที่สิงอยู่ในคนไข้ออกไปได้ จะเห็นได้ว่า

คนโง่เขลาเหล่านี้โดนพระภิกษุซึ่งเป็นสาวกของชาตานหลอกเอา ถึงแม้ว่าเรื่องนี้จะทำให้พวกเราประหลาดใจ แต่ก็เป็นเรื่องน่าเศร้าใจในเวลาเดียวกัน

เรื่องการทำศพ

เอ็กได้บรรยายด้วยความประหลาดใจถึงพิธีศพของชาวสยามว่าจัดขึ้นอย่างครึ้นเคร่งรากับจัดงานรื่นเริงหรืองานแต่งงานเลยทีเดียว ดังข้อความข้างล่าง

พวกเขาเผาศพจนเป็นเถ้าถ่านอยู่หน้าบริเวณวัดโดยไม่คำนึงว่าเป็นชนชั้นสูงหรือสามัญชน พวกเขาเผาร่างชายหญิงและเด็ก ๆ และมีเสียงดังมาจากเครื่องดนตรีหลากหลายชนิด ในพิธียังมีการจ้างนางร้องไห้มาด้วย พอตกเย็นถ้าคนตายเคยเป็นผู้มีฐานะร่ำรวยมาก่อน พวกเขาจะยิงประทัด และพลุสวยงามขึ้นบนท้องฟ้า การกระทำเช่นนี้ก็ขึ้นอยู่กับความมั่งคั่งของผู้ตาย พิธีที่จัดขึ้นนี้ดูเหมือนเป็นงานแต่งงานหรืองานเฉลิมฉลองมากกว่าจะเป็นพิธีศพ

เรื่องขอพรแม่ซื้อหรือมาตาเทวี รูปเคารพนี้อยู่ในพระราชฐานชั้นนอกเป็นรูปหญิงอ้วนมากจนเต็มานมกับท้องติดกัน มีผู้หญิงตั้งครรรค์มาขอพรให้คลอดลูกง่ายและขอให้เด็ก ๆ สุขภาพดี เข้าใจว่า เป็นเทพผู้คุ้มครองเด็ก

๒.๖ วัดวาอารามและภิกษุ

โคสแบร์ต เอ็กทราบเป็นอย่างดีว่า ชาวสยามเป็นพุทธศาสนิกชน แต่เขาก็มีทัศนะในทางลบต่อพระภิกษุสยามถึงขนาดที่เชื่อว่า เป็นสาวกของชาตานที่ส่งเสริมให้ชาวสยามลุ่มหลงมกายนในไสยศาสตร์ เขากล่าวว่า

โดยทั่วไปแล้ว พวกพระภิกษุหรือครูนอกจริตมีเขตสังฆาวาสไม่ไกลจากวัดนัก เขตสังฆาวาสประกอบด้วยหลายคณะ แต่ละคนห่มผ้าเหลือง รวมทั้งเด็กของเขาซึ่งเรียกว่า ลูกศิษย์ ไม่ว่า พระภิกษุหรือลูกศิษย์ (หมายถึงสามเณร)ไม่ได้รับอนุญาตให้แต่งงาน ในลักษณะนี้ พวกพระภิกษุจึงแยกแตกต่างจากคนอื่นทั้งหมด เนื่องจากคนอื่น ๆ ไม่ได้รับอนุญาตให้ห่มเหลือง พระภิกษุโกนศีรษะคล้ายกับพวกนักบวชกลุ่มไปป์....พวกเขาอาศัยอยู่ในเรือนไม้ (กุฏิ) มุงด้วยหลังคาอย่างที่เล่าแล้ว พวกไพร่จะทำอย่างนั้นหาได้ไหม

อย่างไรก็ตาม เอ็กกลับไม่เคยพลาดโอกาสที่จะเข้าไปสำรวจวัดวาอารามในทุกที่ที่ผ่านไป โดยเฉพาะระหว่างเดินทางจากปากน้ำขึ้นไปพระนครศรีอยุธยา ดังที่เขาพรรณนาไว้ว่า

สองฝั่งลำน้ำที่นี่ พวกเราได้เห็นอารามที่สวยงาม และเจดีย์ที่ตกแต่งอย่างยอดเยี่ยมด้วยงานประติมากรรมที่สง่างามทั้งองค์ ที่หน้าวัดเหล่านี้ซึ่งหันออกสู่แม่น้ำมีเสาสูงอยู่สามต้นเป็นปกติซึ่งแกะสลักลายทองอยู่บนสุดอันเป็นที่เขาปลอยให้ธงยาวสีต่างๆ ที่ทำรูปร่างอย่างจระเข้หรือเหราพลีวสะบัด แต่ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบความหมายเลย

เอ็กอดใจไม่ได้ที่จะพรรณนาถึงความน่าอัศจรรย์ใจเกี่ยวกับพระพุทธรูปในพระอารามบางแห่ง แต่มีเรื่องราวของพระพุทธรูปสำคัญซึ่งเลื่องลืออยู่ในกลุ่มชาวฮอลันดาและเรียกกันว่า “Phra Soest”

ที่ริมแม่น้ำด้านนอกของพระนครศรีอยุธยาอันเป็นราชธานีเก่าแก่ที่มีชื่อเสียงของสยามไม่ไกลจากสำนักงานคลังสินค้าของบริษัทเท่าใดนัก เรามองเห็นวัดที่เก่าแก่มากและพระวิหารสูงกว่าของพระอารามที่อื่นๆ หลังคาเป็นสองชั้นหลั่นกันลงมา เมื่อพระภิกษุได้อนุญาตแล้ว และเราได้เข้าไปข้างใน จึงได้เห็นพระพุทธรูปองค์หนึ่งที่หนัก ใหญ่โตและสูงอย่างน่าสะพรึงกลัว คำนวนดูแล้วเห็นจะใหญ่กว่าพระพุทธรูปองค์ใหญ่ที่สุดที่เคยชมมาแล้วสัก ๒๐ เท่า พระพุทธรูปนี้อยู่ในท่าขัดสมาธิเพชร แต่กระนั้นเราก็มองพระองค์

ขึ้นไปตั้งหอสูง ขนาดหน้าตักวัดได้ ๔๒ ช่วงเท้าเรา นิ้วหัวแม่มือมีกว้าง โดยรอบ ๑๙ นิ้วและยาวเท่ากับไม้หวายปกติ นิ้วพระหัตถ์และเล็บยาว ค่อนข้างมากและความกว้างต้องกับสัดส่วนพระหัตถ์และพระบาท เข้าของ พระองค์ดูราวกับเขาลีเกๆ พระขนองของพระพุทธรูปกว้างจนดูราวกับ กำแพงของโบสถ์ที่สูงมากๆ ฝ่าพระโขนง พระนาสิก พระเนตรและพระ กรรณมีสัดส่วนพอดีจนเราไม่สามารถหาที่ติว่าหนาหรือบางเกินไป สันหรือ ยาวเกินไป พระพุทธรูปทั้งองค์หุ้มทองอย่างสมบูรณ์จากบนลงมาล่าง มองดูแล้วเหมือนภูเขาทองยิ่งกว่ากายมนุษย์.....ทุกวันนี้ พวกเขาและเรา เรียกอุปการณ์นี้ว่า พระสุทธ (The Great God van Soest) แต่จะเหมาะสม กว่าถ้าจะเรียกว่า The Great Sot หรือ สิ่งน่าขบขันของอยุธยา นี่เป็นคำ บรรยายอย่างคร่าวๆ ของรูปปั้นไร้รสนิยม ซึ่งเกินกว่าจะจินตนาการได้ นอกจากมาเห็นด้วยตัวเอง มันเป็นเรื่องน่าเหลือเชื่อจริงๆ ยิ่งไปกว่านั้น เรา ยังเห็นนกพิราบทำรังที่พระกรรมของพระพุทธรูปและบินไปบินมา

พระพุทธรูปที่เอืกพรรณนาถึงนี้คือ พระพุทธรูปพระเจ้าพแนงเซิง ซึ่ง พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ระบุว่า สร้างใน พ.ศ. ๑๘๖๗ ก่อนสร้างสถาปนาพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี ๒๔ ปี คำว่า พระเจ้าพแนงเซิง เป็นคำเรียกอย่างสามัญตามลักษณะนั่งขัดสมาธิของพระพุทธรูป เอืกเรียก พระพุทธรูปนี้ตามที่รู้จักกันในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองว่า พระสุทธ ซึ่ง คงย่อมาจากพระนามเต็มของพระพุทธรูปนี้ ในขณะที่เขียนรายงานวิจัยนี้ ยังไม่สามารถสืบค้นพระนามเต็มได้ ส่วนนามพระพุทธรูปที่เรียกในปัจจุบัน “พระพุทธร ไตรรัตนนายก” เป็นพระนามที่มาตั้งกันขึ้นใหม่ หรือจะเป็นไปได้ว่า นามเดิมคือ “พระสุทธไตรรัตนนายก”? เมื่ออ่านข้อเขียนของเอืกแล้วจะเห็นว่า เขาประทับใจใน ขนาดและฝีมือการสร้างพระพุทธรูป “พระสุทธ” ที่มีสัดส่วนถูกต้อง แต่เขายังมี อคติมากพอที่จะกล่าวว่า คติความเชื่อที่นำไปสู่การสร้างพระพุทธรูปเป็นเรื่องน่า เย้ยหยัน

๒.๗ ชุมชนชาวต่างประเทศ

เรื่องราวชุมชนต่างชาติในประเทศสยามโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกาะเมืองอยุธยา มีอยู่ทั้งในหลักฐานไทยและหลักฐานต่างประเทศ ในเอกสารไทยเองพบในกฎหมายเก่า ทั้งในพระไอยการอาชญาหลวง พระไอยการกระบดศึก พระธรรมนูญ พระไอยการลักษณะนาพลเรือนและในพระราชกำหนดเก่า ซึ่งแยกกลุ่มคนต่างชาติออกเป็นพุทธศาสนิกชนกลุ่มหนึ่งและพวกมิชฌาธิษฐิกกลุ่มหนึ่ง พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ก็มีกล่าวถึงบทบาทชนต่างชาติในเหตุการณ์สำคัญหลายครั้ง เช่น พวกตานีในรัชกาลสมเด็จพระบรมมหารัชมังคลาธิเบศร์ พวกฝรั่งชาติต่างๆ ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ และพวกจีนในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นต้น แต่เอกสารที่สำคัญที่สุดคือ คำพรรณนาพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง ซึ่งกล่าวถึงบทบาททางการค้าของชาวต่างชาติทั้งหลายในระบบเศรษฐกิจสยาม

โดยทั่วไป เอกสารภาษาต่างประเทศเป็นแหล่งข้อมูลที่ดีกว่าของไทย เมื่อนักประวัติศาสตร์ต้องการศึกษาเรื่องราวของชนชาติต่างๆ ที่เข้ามาอยู่ในสยาม เพราะชาวต่างชาติต้องการพูดถึงคู่แข่งทางการค้าและการทูต รายงานส่วนใหญ่มีอายุในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์จากบันทึกที่รู้จักกันดีของชาวฝรั่งเศส เช่น บันทึกของ นิโกลาร์ แซร์แวส ซิมอง เดอลา ลูแบร์ และบาทหลวงอีกหลายท่าน ด้วยเหตุนี้ จดหมายเหตุของเฮ็กซึ่งเก่ากว่าเล็กน้อยจึงมีความสำคัญมาก แม้ว่า เขาจะพูดถึงเรื่องของชาวฮอลันดาเป็นส่วนใหญ่มากก็ตาม

๒.๗.๑ กลุ่มต่างชาติอื่นๆ

จีน เฮ็กกล่าวว่า จีนเป็นพวกที่พบอยู่ในเกือบทุกชุมชน สามารถปรับตัวได้เก่งและมีความขยันขันแข็ง ประกอบอาชีพหลายอย่าง แต่ที่เฮ็กกล่าวถึงด้วยคือการย้อมผ้า

แขกมัวร์ เฮ็กกล่าวถึงพวกมัวร์และชาวคุชราตเมื่อเข้าไปชมกรุงศรีอยุธยา พวกพ่อค้ามุสลิมจากเปอร์เซียและแคว้นคุชราตเป็นกลุ่มที่ตั้งร้านก๋วนอยู่ในถนนสายหลักของเกาะเมือง หลักฐานจากแหล่งอื่นชี้ว่า พวกมัวร์เข้ามาค้าขายอยู่ที่

พระนครหรือโยธยาตั้งแต่เริ่มแรก สินค้าที่ขายเป็นของฟุ่มเฟือยเช่นน้ำหอมและแพรพรรณจากอินเดียและตะวันออกกลาง

มอญ มอญเป็นชนชาติที่ใกล้ชิดกับชาวสยามในทางประวัติศาสตร์เป็นอย่างมาก แม้เคยเป็นชาติยิ่งใหญ่ในภาคใต้ของพม่ามาก่อน แต่ถูกพม่ารุกรานและเบียดเบียนจนต้องอพยพเข้ามาในสยามประเทศ เข้ายึดถ้ำล่าวถึงชุมชนมอญที่อาศัยอยู่ในบริเวณที่เขาเรียกว่า คลองยุงยักษ์ (Large Mosquito Passage) ดังนี้

[จากปากเกร็ดขึ้นมา] หลังจากพระอาทิตย์อัสดงแล้ว เราก็เข้ามาถึงคลองยุงยักษ์ (Large Mosquito Passage) ซึ่งเป็นสาขาแม่น้ำแต่จริงๆ แล้วค่อนข้างกว้าง ทางด้านขวามือเราผ่านเกาะที่ราบเรียบและใหญ่ เป็นที่อยู่อาศัยของผู้คนที่มาจากแม่น้ำพะโคและมีคนจำนวนมากขึ้นเริ่มอพยพมาที่นี่ พวกกันว่า พวกแรกที่เข้ามาอพยพข้ามแดนมาจากประเทศด้านหลัง (เมืองมอญ) และได้รับพระราชานุญาตให้ตั้งถิ่นฐานได้ พวกเขาอยู่ได้ด้วยการปลูกข้าวและพืชไร่ต่างๆ เลี้ยงสัตว์และทำกิจกรรมเพาะปลูกหลายอย่างที่ดินก็เหมาะสมนักเพราะที่ดินเป็นพื้นราบมีต้นไม้เพียงประปราย

๒.๗.๒ ชาวฮอลันดาในสยาม

เป็นที่แน่นอนว่า ในจดหมายเหตุของเขา ไคสแบร์ต เขียวย่อมพูดถึงชาวฮอลันดาเพื่อนร่วมชาติของเขามากกว่ากลุ่มอื่น ชาวฮอลันดาเข้ามาหลังโปรตุเกสและสเปน แต่กลับมีความสำคัญมากกว่าในราชสำนักสยามด้วยเหตุผลสองประการคือ โปรตุเกสถูกลดความสำคัญลงเนื่องจากถูกรวมเข้ากับสเปนช่วงเวลาหนึ่ง กับชาวฮอลันดาเข้ามาเพื่อมุ่งค้าขายและยังตั้งสำนักงานและโรงสินค้าที่พระนครหรืออยุธยาด้วย ราชสำนักสยามเห็นประโยชน์จากความชำนาญเรื่องการต่อเรือของชาวฮอลันดาและได้ใช้นายช่างต่อเรือฮอลันดาต่อเรือให้ด้วย ชาวฮอลันดามีโรงสินค้าที่เหนือปากน้ำขึ้นมาเล็กน้อย ณ บริเวณที่ชาวตะวันตกเรียกว่า อัมสเตอร์ดัม (Amsterdam) ดังนั้นเรือของฮอลันดาจึงแล่นไปมาระหว่างโรงสินค้าที่ปากน้ำและสำนักงานบริษัทที่อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเกาะเมือง

โรงสินค้าที่ปากน้ำ ตามคำให้การของเขียกมีลักษณะดังนี้

สถานที่ที่เรียกกันว่า อัมสเตอร์ดัม มีโรงเก็บสินค้าขนาดใหญ่สร้างด้วยไม้ซี้และกระดานที่ผูกมัดเข้าด้วยกันอย่างแข็งแรง หลังคามุงกระเบื้อง ตัวอาคารตั้งอยู่บนเสาไม้สูงจากพื้นดินขึ้นมาขนาดครึ่งตัวคน เพื่อเก็บรักษาข้าวและสินค้าแห่งอื่นๆ ได้ดีขึ้นจากความชื้นที่มาจากพื้นที่ชื้นแฉะ ไม้สักและไม้อื่นๆ หากันได้ที่นี้มากมาย ด้วยเหตุนี้เอง เรือเก่าๆ จึงถูกส่งมาซ่อมและต่อโครงเรือใหม่ที่นี่ เพราะว่า ราคาถูกกว่าที่อื่น (แม้เมื่อเทียบกับที่ปัตตาเวีย) ปีที่แล้ว เรือยอทซ์ชื่อ วอร์คัม (Worcum) ก็สร้างที่นี่ด้วยไม้สยามทั้งลำ เรือลำนี้เป็นเรือรบที่ดีและเป็นลำหนึ่งที่มิสเตอร์ฮัลฟท์บังคับบัญชา ถัดจากโรงเก็บสินค้าไปเป็นกองไม้ฟางจำนวนมากจัดเตรียมไว้เป็นสินค้าสำหรับเราเช่นเดียวกับขอนไม้ยาว ๓๐ ถึง ๔๐ ฟุต และยังมีท่อนไม้ยาวขนาดเล็กอีกสัก ๑๐๐ ท่อนเห็นจะได้ นอกจากนี้ ยังมีไม้สำหรับใช้สร้างบ้านจำนวนมากและสิ่งของอื่นๆ ประเภทเดียวกัน ซึ่งเหมาะสำหรับส่งไปปัตตาเวีย ของเหล่านี้เป็นที่ต้องการมากเพราะสองสามปีที่ผ่านมามีคำสั่งห้ามส่งไม้ออกนอก เหตุผลก็คือ ในตอนนั้น พระที่นั่งของพระเจ้ากรุงสยามถูกฟ้าผ่าจนเสียหายหมดและจำเป็นต้องสร้างใหม่อย่างใหญ่โตและแพงมากขึ้น

บันทึกของเฮ็กทำให้ทราบว่า ปากน้ำมีความสำคัญมากต่อระบบเศรษฐกิจสยามโดยเฉพาะการส่งออกไม้และการต่อเรือ ซึ่งหลักฐานตะวันตกอื่นๆ กล่าวว่ายังมีความสำคัญมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ข้อมูลเล็กๆ น้อยๆ เช่น เรื่องการส่งออกไม้เพราะเกิดฟ้าผ่าพระที่นั่งในพระราชวังหลวงช่วยให้นักประวัติศาสตร์ตรวจสอบความถูกต้องของพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาซึ่งชำระในสมัยหลังได้อย่างมั่นใจ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับความพิสดารกล่าวว่า เกิดเหตุอุสุมิบาตฟาดลงเหมปราชาสทในจุลศักราช ๑๐๐๕ หรือ ค.ศ. ๑๖๔๓ ซึ่งเร็วไปกว่าที่เป็นจริง ๑๐-๑๒ ปี หรือ หนึ่งรอบนักษัตร

ภาพแสดงที่ตั้งสำนักงานการค้าบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดามุมตะวันออกเฉียงใต้ของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ตรงสี่เหลี่ยมวงน้ำวนคือบางกระจะ

ชุมชนชาวฮอลันดามีศูนย์กลางอยู่ที่สำนักงานและคลังสินค้าบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาที่ใต้เกาะเมือง ชาวฮอลันดานิยมเรียกว่า Lodge (ที่อาศัย) โคสแบร์ต เอ็กบรรยายถึงสถานที่แห่งนี้ค่อนข้างละเอียด

โรงสินค้าตั้งอยู่ราว ๒๘ ลีเก้ถ้าขึ้นมาจากเหนือน้ำและอยู่ห่างจากพระนคร ครีอยุธยาเพียงแค่ระยะลูกกระสุนปืนนกสับเท่านั้น โดยตั้งอยู่ริมแม่น้ำตรงข้ามกับบ้านโปรตุเกสและบ้านญี่ปุ่นบริเวณที่แม่น้ำกว้างและไหลเร็วมาก (หมายถึงตำบลบางกะจะ) โยสต์ สเก๊าท์ขึ้นตั้งสำนักงานขึ้นเมื่อปี ค.ศ. ๑๖๓๔ ตอนเป็นผู้อำนวยการคลังสินค้า แต่ภายหลังในปี ค.ศ. ๑๖๔๔ ได้ถูกรัดคอตายและเผาเป็นจุลต่อหน้าต่อตาข้าพเจ้าที่ปัตตาเวียด้วยข้อหาร่วมเพศอันน่ารังเกียจของเขา ทั้งๆ ที่เขาเป็นคนรอบรู้และมีปัญญาเป็นเลิศจนกระทั่งได้รับการแต่งตั้งด้วยความสามารถของเขาให้เป็นสมาชิกสามัญของสภาบริษัทอินเดีย(ของฮอลันดา) แต่ลึกๆ ในหัวใจของเขาแล้ว เขาคือจอมเสแสร้งและล่อลวงให้หลายคนเปี่ยงเบน ด้วยความมีชื่อเสียงและอำนาจที่จะบังคับให้เป็นไปตามต้องการจากทางที่ถูกที่ควรเข้าสู่ความโสมมที่น่าละอาย เพื่อตอบสนองกามราคะที่ชั่วร้ายของตน...

ตรงด้านหน้าบริเวณคลังสินค้าเป็นที่ตั้งอาคารที่ยอดเยี่ยมและแข็งแรง ค่อนข้างใหญ่และสูงพร้อมห้องเก็บของที่ระบายอากาศได้ดีและพื้นที่ของคลังสินค้าที่เหมาะสมและกว้างขวางอยู่ใต้ห้องทำงานและห้องอาหาร ด้านข้างสองด้านก่อด้วยอิฐสีขาวซึ่งมีกรอบประตูหลายกรอบและหน้าต่างหลายช่องซึ่งส่วนใหญ่มีร้านให้ไม้ประดับใต้และมีที่กัน ผนังก่อด้วยอิฐทั้งสิ้นและฉาบปูนอย่างดี งานไม้ซึ่งทำจากไม้สักทั้งหมดดูราบรื่นและคงทนมากไม่แตกต่างจากไม้โอ๊ก ทางด้านหน้ามีบันไดคู่รวมแล้วเกือบ ๒๐ ขั้นนำขึ้นไปสู่ห้องอาหารซึ่งยกขึ้นเหนือเฉลียงที่ทอดข้ามตรงกลางของอาคาร ด้านหลังของห้องอาหารมีบันไดทางเดียว แต่ละข้างของห้องอาหารที่กว้างขวางมีห้องหลายห้อง ผู้อำนวยการบริษัทพักอยู่ในห้องด้านขวาของโถงอาหาร ส่วนรองผู้อำนวยการพักอยู่ห้องด้านซ้าย แล้วก็ยังมีห้องสำหรับพวกพ่อค้าระดับรองและผู้ช่วยหลักอีกหลายคนของผู้อำนวยการ ห้องแต่ละห้องตกแต่ง

ไปตามฐานะและตำแหน่งของเจ้าของ ยังมีห้องสร้างด้วยอิฐอีกหลายห้องที่ระดับพื้นดินตามแนวคูด้านหลังอาคารหลักเพื่อเป็นที่พักของพนักงานผู้ช่วย เช่นเดียวกับหมอ คนดูแลอาคาร พ่อครัว คนเป่าแตร ช่างแกะสลัก ช่างไม้ ช่างตีเหล็กสองคน และเจ้าหน้าที่บนเรือหลายคน เช่น คนเข้าเล่มหนังสือ คนทำขนมปัง คนเลี้ยงม้า และอื่นๆ ห้องแต่ละห้องตกแต่งไปตามฐานะของแต่ละคน ส่วนพวกคนเรือทั้งหมด ๗ คน ต้องนอนบนเรือเพื่อดูแลเรือของเขา

รอบโรงสินค้ามีรั้วไม้ไผ่ล้อมเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตามแนวรั้วนอกเหนือจากห้องต่างๆ ที่กล่าวแล้ว เป็นโรงเรือนทำเนยที่สร้างด้วยอิฐห้องครัวและคุก เช่นเดียวกับคอกทำด้วยไม้ไผ่สำหรับม้า ๔ ตัว และที่ตรงข้ามกันคือ คอกที่เล็กกว่าสองคอกสำหรับเลี้ยงแกะ และคอกสำหรับแพะตัวเมียและตัวผู้ แล้วก็ยังมีเล้าเลี้ยงไก่ ห่าน เป็ด นกพิราบ และกระสา นกกระสา ๕-๖ ตัวกำลังเดินไปมาอยู่พอดี และเราได้นำพวกมันสองตัวกลับไปเพาะพันธุ์ที่ปัตตาเวีย ที่นี้เลี้ยงม้าสีต่างๆ กันไว้ราว ๑๐ ถึง ๑๒ ตัว ซึ่งสุภาพบุรุษนำไปขี่ในฤดูแล้ง ม้าพวกนี้มีคุณภาพพอใช้ได้หากแต่ตัวออกจะเล็กสักหน่อย นอกจากนี้แล้วก็ยังมีโรงตีเหล็กสร้างด้วยไม้ไผ่อีก

เพื่อให้ปลอดภัยมากขึ้น ได้มีการขุดคูลึกรอบรั้วซึ่งมีทางออกกว้างและประตูที่ใช้ได้ดี เกินจุดนั้นไป ตลอดทางไปถึงแม่น้ำก็คือสะพานกว้างและแข็งแรงมีราวให้จับและม้านั่งทั้งสองข้างซึ่งเป็นประโยชน์มากสำหรับเรือสินค้าท้องแบนและเรืออื่นๆ จะมาจอดอยู่ข้างๆ เพื่อเอาของขึ้นลง จากสะพานทางเดินนี้ ผ่านทะเลตรงไปตามเฉลียงใต้อาคารสำนักงานใหญ่ เราก็ผ่านประตูก่ออิฐ และสะพานไม้ลงไปโรงไม้เก็บสินค้าอีกหลังหนึ่งขนาดเท่าๆ กับโรงสินค้าอัมสเตอร์ดัมที่ตั้งอยู่ไกลออกไปสุดถึงคูน้ำในทุ่งเขียวระบัด ในโรงเก็บสินค้านี้ มีข้าวที่ซื้อหามาและกองแผ่นไม้แห้ง ประตูทั้งสองด้านของเฉลียงใต้อาคารโรงสินค้าเข้ากันสนิทดีมาก สำนักงานใหญ่ทั้งหมดและบรรดาอาคารก่ออิฐทั้งหลาย ล้วนมุ่งหลังคากระเบื้อง แต่คอกม้าและโรงเรือนไม้ไผ่เป็นหลังคามุงจากเท่านั้น

ถ้าเข้ามาทางด้านแม่น้ำก็จะเห็นว่า ทางขวามือของลานสี่เหลี่ยม เป็นห้องก่อด้วยอิฐซึ่งระบายอากาศได้ดีเพราะมีหน้าต่างหลายหน้าต่างที่เปิดออกได้ทุกด้าน ภายในนั้นมีโต๊ะปิลเลียดสำหรับหาความสุขสำราญของพวกคนหนุ่ม ถัดจากห้องนั้นไปมีประตูไม้ไผ่ในรั้วพร้อมทั้งแผ่นกระดานข้ามคูที่นำไปสู่สวนของบริษัท สวนนี้เป็นสวนเล็กๆ มีต้นทับทิม ส้ม และมะนาว ตอนที่ผมเห็นมันระเกะระกะและรกชัฏ ที่สวนมีเจดีย์อยู่สององค์ ข้างใต้เจดีย์องค์หนึ่งเป็นที่ฝังศพหัวหน้าโรงสินค้าคนก่อนหน้า มิสเตอร์ เวสเทอร์ไวลด์ท์ คือ มิสเตอร์ไคเยอร์ ชื่อของเขา วันเดือนปีและตราตำแหน่งยังปรากฏอยู่และอ่านได้ ส่วนใต้เจดีย์อีกองค์หนึ่งเขาฝังลูกๆ ของมิสเตอร์ฟานไรก์ซึ่งเกิดแก่ภรรยาที่นี้ ซึ่งก็คือน้องสาวของ มิสเตอร์ทรอมแปร์ต เลขานุการศาลเด็กกำพร้าที่ปัตตาเวีย ถัดจากสวนไปเป็นสุสานซึ่งฝังศพของคนฐานะสูงและฐานะต่ำไว้ด้วยกันมานานหลายปี ที่นี้มีเจดีย์สูงอันเป็นที่ฝังร่างมิสเตอร์มูโดก์ อดีตหัวหน้าสำนักงานคลังสินค้า ตรงนี้ตอนนี้กลายเป็นสุสานของผู้มีฐานะต่ำไปแล้ว

ข้อความที่ยกมาเป็นส่วนหนึ่งในบันทึกของเฮ็กที่เล่าเรื่องสำนักงานการค้าบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาและมีรายละเอียดมากกว่าเอกสารอื่น ผู้อ่านได้มองเห็นภาพของตึกแบบตะวันตกที่สร้างขึ้นอย่างเอนกประสงค์ มีเรือนพัก สวน และแม้กระทั่งสุสานของตนเอง เขาได้กล่าวถึงหญิงสยามผู้หนึ่งชื่อ เจ้าสุด ซึ่งเป็นภรรยาชาวสยามของฟาน ฟลิต อดีตหัวหน้าสำนักงานคลังสินค้า ซึ่งอาศัยอยู่ในบริเวณใกล้ๆ เขาอธิบายว่า

เธอเป็นคนที่มิประโยชน์ต่อพนักงานบริษัทเป็นอย่างมากในการค้าขายกับสยาม ยิ่งเวลาผ่านไปเท่าใด เธอก็ยิ่งมีความชำนาญในเรื่องนี้มากขึ้น ตอนนี้ เธอจัดหาผ้าฝ้ายและสินค้าที่ขายได้ให้แก่บริษัท ในการตอบแทนงานที่เธอทำให้และเพราะว่า พระเจ้าแผ่นดินมักยึดทรัพย์สมบัติที่แต่ละคนสะสมมาทันทีที่ทรงทราบ เธอต้องเปิดประตูด้านหลังแง้มไว้เพื่อจะได้นำมาชอนไว้กับเราอย่างรวดเร็ว พนักงานบริษัทมักรวมกลุ่มกันไปคุยกับเธอในฐานะเพื่อนบ้าน เธอรู้อย่างดีว่าเกิดอะไรที่ราชสำนักจึงเล่าเรื่องได้เป็นอย่างดีและชัดเจน ดังนั้น ทางปัตตาเวียจึงแนะนำให้คบเธอไว้ หัวหน้าสำนักงานคลังสินค้าได้รับคำสั่งจากเบื้องบนว่าให้รักษาไมตรีกับเธอไว้

เราทราบจากโคสแบร์ต เอ็กว่า จริงๆ แล้ว เดิมสำนักงานท้องถิ่นของบริษัท เคยตั้งทำการอยู่ในเกาะเมือง แต่ได้ย้ายมานอกเมืองซึ่งทำเลดีกว่า คนทำงานให้แก่บริษัทและคลังสินค้าที่ The Lodge หรือสำนักงานมีราว ๔๐ คนซึ่งถือว่าเป็นจำนวนมาก กิจกรรมของบริษัทของการนำเข้าและส่งออกสินค้า เรือสินค้าขนาดใหญ่ของฮอลันดาขนสินค้าประเภทหนังวัว ไม้ฝาง ไม้ซุง และข้าวส่งลงมาจากเหนือน้ำคือ พระนครศรีอยุธยา ในปีที่โคสแบร์ต เอ็กเข้ามา ข้าวยังเป็นสินค้าหาซื้อได้ยากเพราะเก็บเกี่ยวได้น้อย ในบันทึกลงวันที่ ๕ กันยายน เขาเล่าว่า เรือชื่อ De Koning van Plen ซื้อหาข้าวได้เพียง ๓๔๐ ตัน หลังจากอุทธรณ์ซ้ำแล้วซ้ำอีกต่อพระเจ้ากรุงสยาม เมื่อข้าวมีน้อยก็มีการห้ามส่งออกข้าวและมีกำหนดโทษถึงตายถ้าผู้ใดฝ่าฝืน ยิ่งไปกว่านั้น ยังได้มีคำสั่งห้ามกลั่นเหล้า เพราะเหล้าทำมาจากข้าว ผลก็คือ เหล้ามีราคาเพิ่มขึ้นสองเท่ามากกว่าที่ควรจะเป็น

เกี่ยวกับเรื่องสินค้าที่ชาวฮอลันดาแสวงหาจากภายในประเทศสยามเขากล่าวว่า

สินค้าของเราจากแผ่นดินภายในสยามมีข้าว (ซึ่งตอนนี้มีน้อยและหายากกว่าที่เคยได้ เพราะเมื่อปีที่แล้ว น้ำท่วมนาเสียหาย ชาวนาทำนาได้น้อย) ไม้ฝางเป็นจำนวนมาก ไม้ท่อน ไม้คด และไม้อื่นๆ ลังไม้พร้อมกำยาน และขี้ผึ้ง น้ำมันมะพร้าว น้ำผึ้งและของคล้ายกันที่บรรจุมารวมเป็นหม้อ นอกจากนี้แล้ว ยังมีดีบุกอีกมากเสียแต่เจือปนด้วยตะกั่ว แล้วก็ยังมียางที่เรียกว่า guttagom ไม้กฤษณา ยางรัก ไม้อำพัน และสินค้าอื่นๆ อีกบ้าง

กิจกรรมการค้าของชาวฮอลันดากับชาวสยาม

การที่ชาวฮอลันดาเข้ามาค้าขายที่พระนครศรีอยุธยามีผลกระทบต่อวิถีชีวิตชาวสยามอยู่สองลักษณะ ลักษณะแรก คือ การค้าเล็กค่าน้อยของบรรดาพ่อค้าแม่ค้าที่นำเรือเข้ามาขายสินค้าประเภทอาหารแก่ชาวฮอลันดาเมื่อเขาแวะในชุมชนต่างๆ สินค้าปกติคือ เป็ด ไก่ หมู ของดอง มะนาวดอง เนยเค็มสยาม (ความจริงคือเต้าหู้) ข้าว ถั่วต่างๆ หอม ใบกระเทียม ปลาแห้ง เป็นต้น ลักษณะที่สองคือ การ

จ้างแรงงาน พวกฮอลันดาขนส่งสินค้าด้วยเรือท้องแบนซึ่งเหมาะสำหรับสินค้าประเภทข้าวขึ้นและลง อย่างเช่น เรือสยามชื่อ Barcq Houdt ซึ่งมีนายเรือเป็นชาวฮอลันดา เรือแต่ละลำต้องจ้างคนทำงานในเรือ ๘ ถึง ๑๐ คน บางคนก็จ้างรายวัน (ตามแต่ระยะทาง) นายเรือมีค่าใช้จ่ายสำหรับคนเรือ ๑ เฟื้องต่อวันซึ่งก็น้อยกว่าเงินดัตช์ ๔ สโตเวอร์ ด้วยเงินจำนวนนี้นายเรือต้องจัดหาข้าว ปลาแห้ง เหล้า น้ำมัน หมู ไบพลู หมากและของจำเป็นให้แก่คนเรือ แต่ของพวกนี้ก็ถูกอย่างเหลือเชื่อ คนงานได้รับเงินคนละเฟื้องต่อวัน แต่ถ้าเดินทางข้ามคืนจะได้รับเงินเป็นสองเท่า หรือสสิ่ง ๑ แต่เมื่อเสร็จภารกิจแล้ว คนงานก็ถูกเลิกจ้างเพื่อลดค่าใช้จ่ายของบริษัท คงเหลือแต่นายเรือ

เอ็กรายงานว่า สภาพการค้าของบริษัทที่พระนครศรีอยุธยาได้ถดถอยลงเล็กน้อยหลังจากหัวหน้าสำนักงานชื่อ มิสเตอร์แยน ฟาน มุยเด็นพันทันที่ไป ในสมัยของเขากิจการเคยรุ่งเรืองมาก แต่หลังจากนั้นมาก็ค่อยตกต่ำลง เขาเองบอกว่า ไม่ทราบที่เกิดจากสาเหตุใด สินค้าจากปัตตาเวียก็นำเข้ามาน้อย มีเพียงลังบรรจุผ้าแดงเพียงสองสามลังและหีบห่อบรรจุผ้าสยามที่ส่งเข้ามาหลากหลายชนิดเพียงสองสามหีบ มัดก้านกำยานจำนวนหนึ่งกับเจดีย์ทองจำลองขนาดใหญ่และของหายากที่นำมาถวายพระเจ้ากรุงสยาม พระคลังและข้าราชการชั้นสูง เจดีย์จำลองนี้พระคลังได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพร้อมของกำนัลอย่างอื่น แต่ด้วยความยะโสโอหังแบบคนนอกกรีตของพระองค์ ทรงให้ส่งสิ่งของเหล่านี้กลับคืนไปหลายครั้งพร้อมกับสารของท่านข้าหลวงใหญ่ที่ปัตตาเวียและสภาพการบริหารบริษัทที่ส่งเข้ามาถวายเพื่อสานสัมพันธ์ไมตรี ข้ออ้างของพระองค์คือ ไม่สะดวกที่จะทรงรับไว้ แต่ท้ายที่สุดของถวายเมื่อเพิ่มเติมเข้าไปก็เป็นที่ยอมรับในทำนองที่ทรงต้องถ่อมพระองค์ลงมา

ชีวิตชาวฮอลันดา

เอ็กกล่าวว่า ด้วยความอุดมสมบูรณ์ของเมืองสยาม พวกฮอลันดาจึงอยู่อย่างสะดวกสบาย เกือบทุกคนมีภรรยาน้อยหรือเมียเก็บ พวกเขายังว่า เพื่อจะได้ไม่ต้องไปเกี่ยวข้องกับหญิงละครโสเภณี พวกเขาเลี้ยงดูหญิงของเขา สร้างบ้านหรือซื้อบ้านให้ตามที่มีกำลังทรัพย์ เขาเถียงอย่างเสียงแข็งว่า สิ่งที่เขาทำควรเป็นที่ยอมรับได้เพราะไม่ผิดกฎหมายสยาม เนื่องจากไม่ต้องรักษาพรหมจรรย์อะไรและทั้งหมด

โอกาสที่จะมีภรรยาชาวฮอลันดาที่นี่ มีหน้าซำยังอ้างคำสอนของเซนต์พอลที่ว่า ได้ใช้ชีวิตสมรสแบบนี้ก็ยิ่งดีกว่าอาศัยกับโสเภณีซึ่งจะทำให้ตกนรกในภายหลัง เอ็กบอกว่า การกระทำนี้ผิดกับคำพูดของพวกเขาชาวฮอลันดาเองเวลาพูดถึงเมียเก็บของพวกเขาด้วยคำว่า โสเภณี หญิงรำน หญิงสำสอน แต่ทุกคนก็มีพฤติกรรมเช่นนี้หมดรวมถึงหัวหน้าสำนักงานคลังสินค้าด้วย การมีหญิงบำเรอทำให้หลายคนเป็นหนี้อย่างหนัก หลายคนก็มีลูกด้วยต่างตำหนิกันไม่ได้ ถ้าตัวพ่อยังอยู่ก็พอทำเนา แต่ถ้าต้องออกนอกประเทศไป พวกหญิงสยามก็จะเรียกร้องเงินเลี้ยงดูลูกเป็นจำนวนมากล่วงหน้าจากบัญชีของชายฮอลันดา แต่ในความเป็นจริงแล้วกลับนำเงินไปใช้เสียหมดที่ร้านของชาวฝรั่งเศสคนหนึ่งชื่อโทมัส ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากบริษัทนัก คนฝรั่งเศสผู้นี้เลี้ยงชีพด้วยการขายเปียร์ เหล้า และน้ำผลไม้ให้แก่กะลาสีเรือและคนในบริเวณนั้น ชาวฝรั่งเศสผู้นี้ติดเรือฮอลันดาเข้ามาจากปัตตาเวียและมาตกค้างอยู่ที่นี่โดยบังเอิญ พวกฮอลันดาเรียกร้านของเขาว่า “โรงเลี้ยงเด็กกำพร้า” ชื่อก็บอกถึงชะตากรรมของเด็กเหล่านี้ที่พ่อมาแล้วก็จากไป แม่อยู่ก็เหมือนไม่อยู่เพราะไปโรงเหล้า

๒.๗.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนต่างๆ

โคสแบร์ต เอ็ก ควรจะได้กล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับชุมชนต่างๆ นอกเกาะเมือง แต่เขากลับกล่าวถึงเฉพาะกลุ่มที่อยู่ใกล้และมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพวกฮอลันดาเป็นพิเศษ เช่น โปรตุเกสและญี่ปุ่น ดังความข้างล่างนี้

เมื่อแล่นเรือออกจากพระนคร พวกโปรตุเกสและญี่ปุ่นจะอาศัยอยู่ทางขวามือส่วนพวกเรา [ฮอลันดา] อยู่ทางซ้าย ในทำนองเดียวกัน มีพวกมลายูและจีนอยู่มาก ต่างอยู่ในเขตบ้านของตนเอง แต่ละชาติต่างมีองค์การศาสนาและนักบวชของตนเอง ดังนั้น จึงเป็นการได้ใช้สิทธิประกอบศาสนกิจอย่างเสรี พวกเขาจะประกอบพิธีรับศีล แต่งงาน หรือสวดมนตร์ใหญ่โดยไม่มีข้อขัดข้องใดๆ ในสภาพการณ์เช่นนี้ บ้านคนต่างชาติจึงเจริญเติบโตขึ้นมิใช่น้อย กลายเป็นชุมชนที่มีผู้คนอยู่มากพร้อมทั้งได้ใช้ชนบททำเนียบประเพณีและกฎหมายจารีตเป็นพิเศษต่างหาก พวกโปรตุเกสมัก

มาเยี่ยมเยือนโรงสินค้าเราบ่อยๆ และพวกเรา ก็ไปบ้านโปรตุเกสกันด้วย เหมือนราวกับเป็นเพื่อนกัน แม้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นที่ปากน้ำจะเป็นหลักฐานว่าเป็นตรงข้าม บาทหลวงโปรตุเกสได้เข้ามาทำพิธีล้างบาปแก่เด็กที่เกิดจากคนของเรา ประกอบพิธีแต่งงานให้คนของเรา และดื่มกับคนของเรา ด้วยไมตรีจิต แต่ก็ เป็นไมตรีจิตแบบเจ้าเล่ห์ใส่กันอย่างที่เราพอจะเข้าใจได้ ชาวฝรั่งเศสที่ชื่อโทมัสซึ่งเป็นชาวเมืองเสรีจากปัตตาเวียและตอนนี้นำรับใช้พระเจ้ากรุงสยามก็ไปๆ มาๆ ในกลุ่มพวกเรา

ข้อความที่เอ็กบันทึกไว้ยืนยันว่า ชาวต่างชาติมาอยู่ในสังคมสยามได้อย่างมีความสุข มีเสรีภาพทางศาสนาและสามารถดำเนินชีวิตตามจารีตประเพณีของตน ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนหรือบ้านต่างๆ เป็นไปอย่างใกล้ชิดสนิทสนม แม้ว่าความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการของเมืองแม่จะมีความเป็นปรปักษ์ต่อกันก็ตาม ที่น่าทึ่งมากก็คือ ชาวฮอลันดานับถือลัทธิโปรเทสแตนท์ แต่บาทหลวงโปรตุเกสก็ยินดีเข้ามาทำพิธีรับศีลล้างบาปให้แก่คนในชุมชนฮอลันดาเพราะเป็นคริสตชนด้วยกัน

พระโอยการลักษณะอาชญาหลวงในประมวลกฎหมายเก่าสมัยอยุธยา แสดงว่า ราชสำนักสยามไม่ไว้วางใจชาวต่างชาติที่เป็น “มิชฌาธิษฐิ” (อยู่นอกพุทธศาสนา) และมีนโยบายขัดขวางการแต่งงานกับชายต่างชาติด้วยเหตุผลด้านความมั่นคง กฎหมายนี้ออกในสมัยหลัง (สมเด็จพระนารายณ์หรือสมเด็จพระเพทราชา) และอาจเป็นผลมาจากสภาพสังคมในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่เริ่มมีปัญหาเรื่องสถานภาพของลูกครึ่งไทย-ฮอลันดา ซึ่งเป็นประเด็นของความขัดแย้งประเด็นหนึ่งแม้จะไม่รุนแรงเท่าในกรณีของญี่ปุ่นก็ตาม

๒.๔ สรุป

จดหมายเหตุโคสแบร์ต เอ็ก ผู้ซึ่งเข้ามาที่พระนครศรีอยุธยาในช่วงปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เป็นเอกสารชั้นต้นที่นักประวัติศาสตร์ไทยจะมองข้ามความสำคัญไปไม่ได้เลย แม้ว่าผู้เขียนจดหมายเหตุมาจากต่างวัฒนธรรม

และระบบความคิดความเชื่อ แต่การบันทึกเรื่องราวอย่างตรงไปตรงมาของเขาก็เป็นเหมือนกระจกสะท้อนความเป็นจริงอยู่มิใช่น้อย เขັกสนใจเรื่องธรรมชาติ แวดล้อมและวิถีชีวิตผู้คน ซึ่งทำให้เราได้อ่านเรื่องราวที่เกี่ยวข้องอย่างมีชีวิตชีวา ไม่ว่าจะเป็นทำเนียบราชสำนัก เช่น เรื่องการเข้าเฝ้าและข้อบังคับในการถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา พระราชอำนาจของพระเจ้ากรุงสยาม กระบวนการยุติธรรมที่เกี่ยวข้องกับการทะเลาะกันของชาวต่างชาติ การดำเนินชีวิตของชาวบ้านและลักษณะของชุมชนทั้งชาวสยามและต่างชาติที่อยู่ด้วยขนั้ติธรรมทางศาสนา

ผู้อ่านคงต้องถือเป็นเรื่องปกติที่เขັกให้ความสนใจกิจการของบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาและเรื่องของชุมชนชาวฮอลันดาเป็นพิเศษ ข้อมูลที่ได้จากเขັกทำให้ทราบลักษณะและสภาพการค้ำของบริษัทย่างค่อนข้างละเอียด เช่น เรื่องของสินค้าและปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อการค้าของบริษัท แต่ที่พิเศษสุดคือ ข้อมูลรายละเอียดเกี่ยวกับ The Lodge หรือสำนักงานบริษัทที่พระนครศรีอยุธยา ไม่ว่าจะเป็นสภาพที่ตั้งดีกทำการทั้งภายในและภายนอก จำนวนชาวฮอลันดาที่อยู่ในสยาม และการดำรงชีวิตของพวกฮอลันดาเกือบทั้งหมดซึ่งเขັกได้วิพากษ์วิจารณ์อย่างรุนแรงว่าขัดกับการเป็นคริสตชนที่ดี เช่น การใช้ชีวิตคู่กับสตรีสยามในลักษณะเลี้ยงดูภรรยาบ่อยหรือเมียเก็บ ในข้อหลังนี้ แม้แต่ชาวฮอลันดาเองก็อาจวิพากษ์วิจารณ์เขากลับได้เช่นกันว่า เข้ามาเมืองสยามเพียงไม่กี่วัน ถ้าอยู่นานเป็นแรมเดือนแรมปี ความกดดันด้านอารมณ์และสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมอาจทำให้เขาเป็นเช่นเดียวกันก็ได้